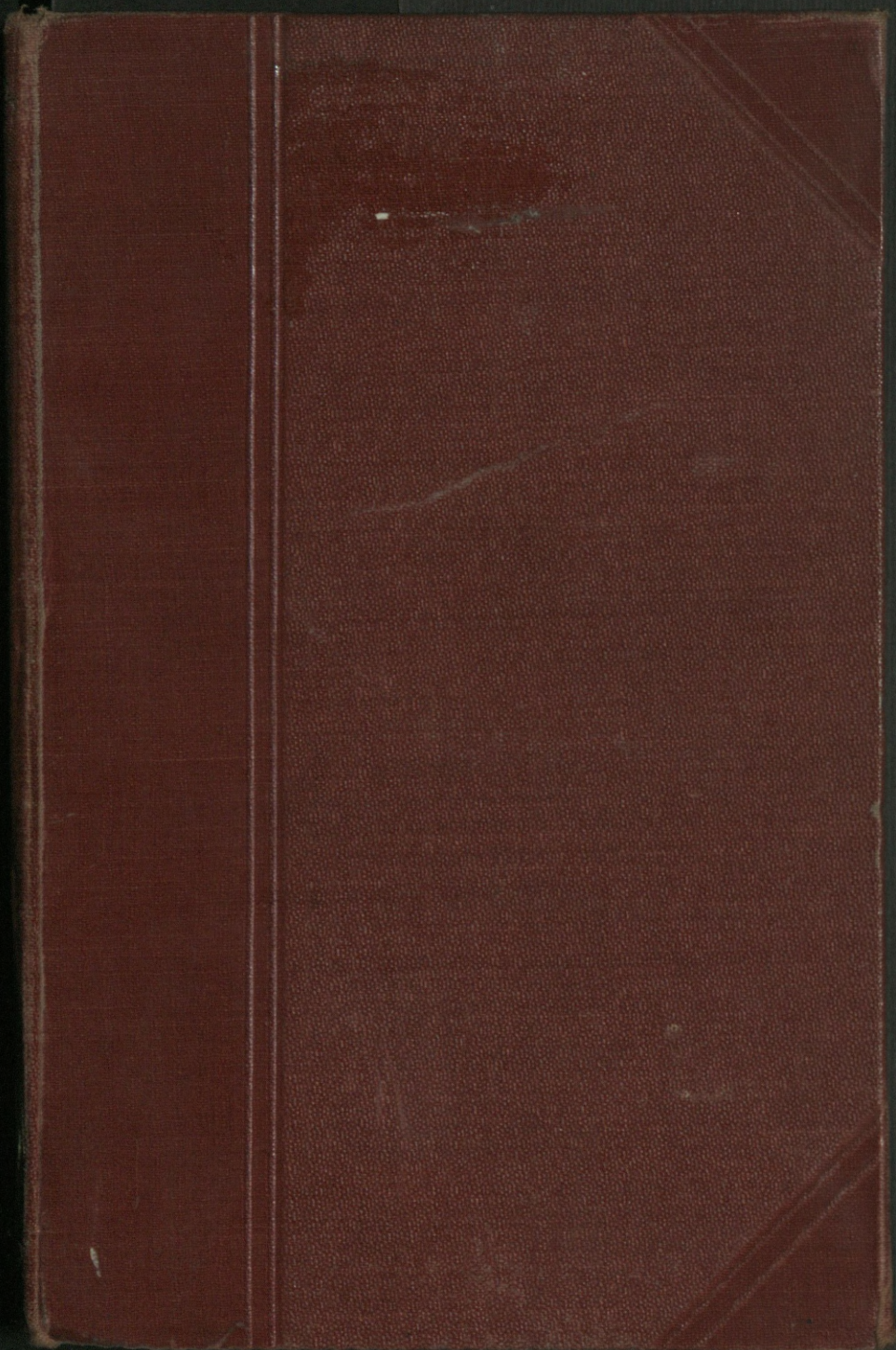

Grey Scale #13

A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19

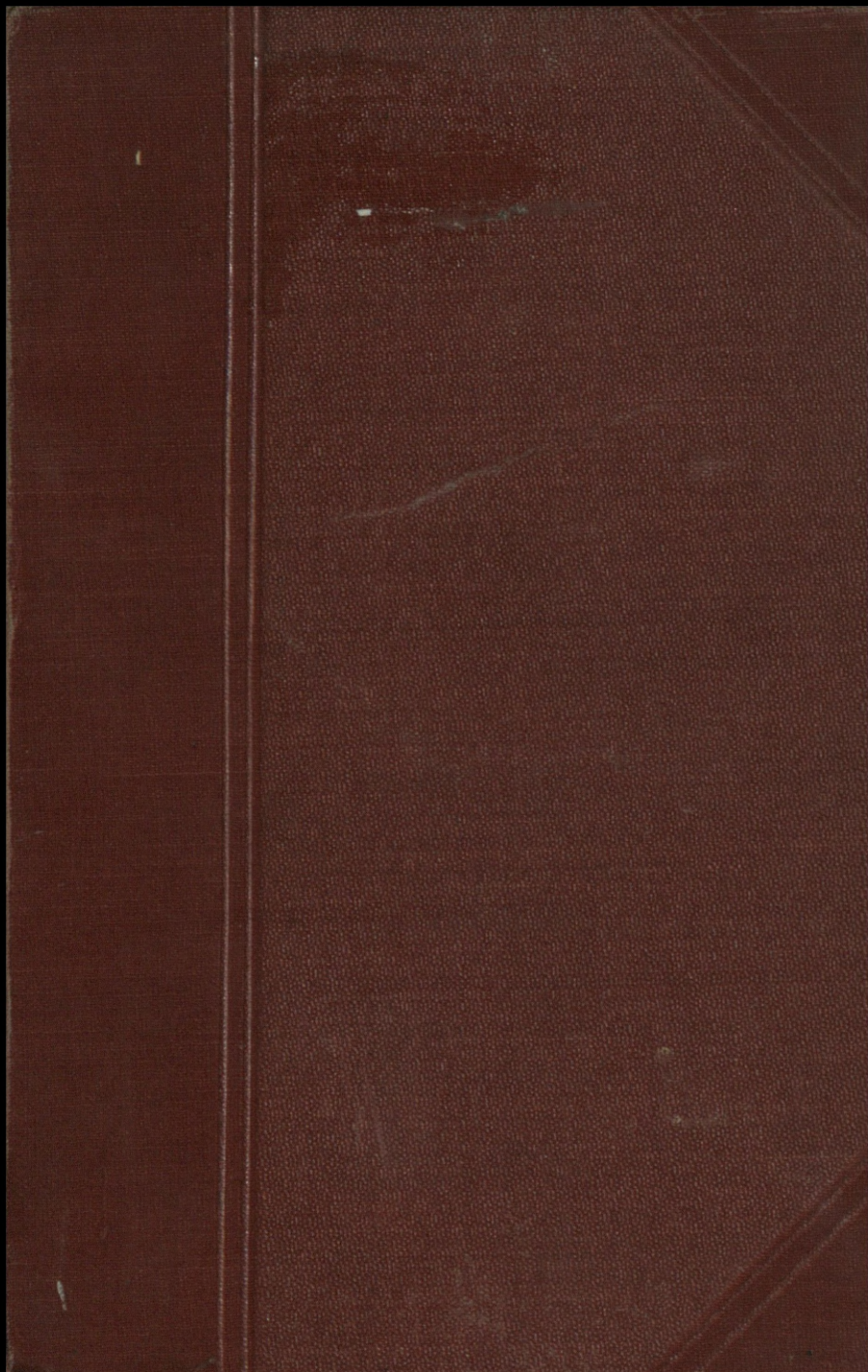

Colour Chart #13

Blue Cyan Green Yellow Red Magenta White 3/Color Black

Inches 1 2 3 4 5 6 7 8
Centimetres 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19

FELIKS REMBIELIŃSKI
Warszawa, Kopernika 28, m. 3.

Piotr Chmielowski.

HISTORIA
Literatury Polskiej

Z przedmową

Bronisława Chlebowskiego.

(Z ILUSTRACYAMI).

Tom I.

WARSZAWA.

DRUKARNIA

Granowskiego i Sikorskiego.

47. Nowy-Świat 47.

884

Дозволено Цензурою.
Варшава, 30 Апрелья 1899 года.

Gab D,

6091/1

PRZEDMOWA.

W wielkiej rodzinie nauk historycznych jednym z najmłodszych członków jest historia literatury. Pojawy duchowej działalności człowieka, w zakresie sztuki słowa utrwalonego na piśmie, przez długie wieki interesowały nieliczne stosunkowo koła ludzi zdolnych je rozumieć i cenić, a przytem, przedstawiały się im w takiej łączności z różnymi aktami życia politycznego, religijnego i społecznego, że dostrzeżenie ich odrębności i wydzielenie ze spójni z innymi zjawiskami, nie łatwo i nie prędko mogło nastąpić. Człowiekowi najtrudniej dostrzedz i ocenić to, co mu jest najbliższem. Podczas gdy astronomia sięga początkami swemi czasów przedhistorycznych, to psychologia i nauki społeczne pojawiają się dopiero za dni naszych.

Kronikarze i historycy, zarówno starożytni, jak średniowieczni, notujący i opisujący skwapliwie nie tylko wszelkie wypadki polityczne, kościelne, wojenne, ale także szczegóły z życia domowego królów, czy wodzów i dostojników różnych, a wreszcie nie-

zwykle zjawiska przyrody, jak: komety, trzęsienia ziemi, srogie zimy, powódzie, pomijali zwykle milczeniem nowe powjawy w zakresie literatury, mające dla ludzkości donioślejsze nieraz znaczenie od zwycięstw orężnych, uroczystości publicznych lub wstrząśnień politycznych.

Rozwój duchowy naszego społeczeństwa nie stanowi wyjątku od tego prawa ogólnego. Podczas gdy roczniki i kroniki notujące fakty, nawet drobiazgi nieraz, z życia kościelnego i politycznego, spotykamy już w pierwszych wiekach naszego bytu dziejowego, gdy już w wieku XV nasza historyografia może się poszczycić pomnikiem dziełem Długosza, któremu równych nie łatwo spotkać we współczesnych literaturach ludów Zachodu, to praca nad historją naszej literatury rozpocznie się dopiero właściwie w bieżącym stuleciu.

Pracę tę poprzedzi peryod powolnego gromadzenia materiału biograficznego i bibliograficznego, bez świadomości celów, jakim kiedyś ma on służyć, bez pojęcia o wewnętrznym związku i naturze danych, rejestrowanych dla użytku zbieraczy książek i erudyków.

Pierwszym pracownikiem, który zajął się zebraniem danych, biograficznych przeważnie, odnoszących się do działalności pisarzy polskich, był uczony, publicysta i kaznodzieja zarazem, ks. Szymon Starowolski, żyjący w pierwszej połowie wieku XVII. Pragnął on z pobudek patryotycznych i naukowych zaznajomić cudzoziemców z zasługami Polaków na polu literatury i nauki. W tym celu ogłosił r. 1625 dziełko: „Scriptorum polonicorum Hecatontas“ (Setka

pisarzy polskich), którego następne wydanie (Wenecja 1627) mieści 230 krótkich biografij z ocenami ogólnikowemi. Drugie dziełko, poświęcone mówcom: („De claris oratoribus Sarmatiae“), ukazało się także w Wenecji r. 1628. W pracach tych niema żadnego planu, a w wyborze postaci brak zasady stałej i trafności w ocenie. Opuszcza niekiedy znakomitych pisarzy (jak Rej), a wprowadza ludzi małej wartości naukowej i literackiej.

Pierwszy popęd do zbierania książek, rękopisów, rycin i monet polskich lub do Polski się odnoszących, dali poważni i światli mieszczanie Gdańska, Torunia, Elbląga i Królewca, przeważnie pastorowie, rajcy miejscy, nauczyciele. Obok kolekcji różnorodnych osobliwości (muszle, owady, ptaki i t. p., gromadzą oni, już na początku wieku XVIII, różnorodne zabytki, odnoszące się do życia umysłowego, religijnego i politycznego Polski, z którą łączyły ich bądź tradycje niedawnej przeszłości (w Królewcu) i stosunki handlowe, bądź węzły państwowe (w Gdańsku), interesy kupieckie i dawna łączność duchowa, w zakresie religijnym zwłaszcza, pod wpływem reformacji.

Modne upodobanie w kolekcjach osobliwości udzieli się współcześnie niektórym z panów polskich.

Po rezydencjach magnackich zaczęły powstawać księgozbiory, z których najbogatszy będzie wspaniałym pomnikiem ofiarności i trudów braci Załuskich (Andrzeja, biskupa krakowskiego, i Józefa, biskupa kijowskiego). Oddana na użytek ogółu ich biblioteka stanie się pierwszym publicznym księgozbiorem (od r. 1748 do 1795).

Działalność w tym kierunku wzmoże się nadzwyczaj w początkach obecnego stulecia. Po przewiezieniu zbiorów Załuskich do Petersburga, powstanie w Warszawie, za staraniem Lindego, nowy księgozbiór, który pod różnemi nazwami, rosnąc stopniowo, przetrwa aż do naszych czasów jako biblioteka uniwersytecka. Jednocześnie we Lwowie Jędrzej Maksymilian Ossoliński, zgromadziwszy bogatą kolekcję ksiąg, rękopisów, rycin i monet, połączył te zbiory z instytucją naukową, którą, hojnie ją uposażywszy, ustanowił dla popierania badań nad historią i literaturą polską. Instytucya ta pod nazwą „Zakładu naukowego imienia Ossolińskich“ istnieje już od roku 1827-go we Lwowie i odgrywa poważną rolę w życiu umysłowem prowincyi i kraju całego. Poznań otrzymuje z daru hrabiego Edwarda Raczyńskiego bibliotekę i galerję obrazów. Biblioteka uniwersytecka w Krakowie zaczyna się dźwigać z upadku swego pod zarządem uczonego bibliografa i historyka, Jerzego Samuela Bandtkego. Współcześnie rozwijają się pod umiejętnem kierownictwem prywatne księgozbiory: Czartoryskich (w Puławach, dziś w Krakowie), Czackiego w Porycku, Tarnowskich w Dzikowie, Chreptowiczów w Szczorsach, Świdzińskiego w Sulgostowie, później nieco Działyńskiego w Kórniku, Branickich w Suchy, Krasińskich i Zamojskich w Warszawie, i wiele innych. Towarzystwa naukowe, powstające w pierwszych latach wieku obecnego, dadzą początek zbiorom ksiąg i rękopisów, jak: Towarzystwo przyjaciół nauk w Warszawie (1801—1832), Towarzystwo naukowe w Krakowie (dziś Akademia Umiejętności), Towarzystwo

przyjaciół nauk w Poznaniu, późniejsze wreszcie Muzeum archeologiczne w Wilnie. Przy zbiorach tych pracować będzie cały zastęp bibliografów, zaczawszy od Załuskiego i Janockiego, a skończywszy na współczesnych zasięzonych pracownikach na tem polu: Karolu Estreicherze, Wład. Wisłockim i zmarłym niedawno Żegocie Paulim.

O postępach w poszukiwaniach bibliograficznych i metodzie, świadczyć może najlepiej zestawienie pierwszych skromnych rozmiarami i zasobem wiadomości prac na tem polu, jak dziełko Hoppiusa „o historykach polskich“ (1707 roku), lub Brauna Dawida (Katalog własnej biblioteki z oceną dzieł), „Muzeum“ Jabłonowskiego, wierszem napisana „Biblioteka historyków, polityków i prawników“, Załuskiego, z tak bogatemi w szczegóły i fakty dziełami, jak Adama Jochera; „Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce“ (Wilno 1840, 3 tomy. niedokończone), pomnikowa „Bibliografia polska“ Estreichera (dotąd 16 tomów), bibliografia wieku XVI Wierzbowskiego, Bibliografia historyi polskiej Finkla, i inne.

Półtorawiekowej pracy zbieraczy i bibliografów zawdzięczamy wykrycie i przechowanie tysięcy nieznanych, zapomnianych, lub za stracone uważanych zabytków rękopiśmiennych i drukowanych, zwiększających rosnące z każdym rokiem bogactwo spuścizny piśmienniczej po naszych przodkach.

Jeżeli dla zebrania i spisania tego dziedzictwa trzeba było dwuwiekowej niemal pracy całego zastępu niezmordowanych zbieraczy i uczonych regestratorów, to ileż znowu trudu, iluż pracowników potrzeba będzie do zbadania, wyjaśnienia, oceny sa-

mych zabytków, do odtworzenia ich genezy, wytłomaczenia związków łączących je ze sobą, z pomnikami obcych literatur i życiem naszego społeczeństwa?

Pierwszą poważną próbą osnucia na danych, zebranych przez poszukiwania bibliografów, historii literatury, było dwutomowe dzieło Feliksa Bentkowskiego, wydane r. 1814 w Warszawie p. t. „Historia literatury polskiej, wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych.“

Autor tej pracy, nauczyciel liceum warszawskiego i pomocnik Lindego w zbieraniu materiałów do „Słownika języka polskiego,“ zamierzał pierwotnie napisać podręcznik szkolny do wykładu teorii prozy i poezji. Ztąd zastosował on, jako zasadę klasyfikacji pomników literatury, podział oparty na formach poezji i prozy. Cechę historii nadaje pracy tylko wstęp, mieszczący charakterystykę okresów, jakie autor dostrzegł w rozwoju literatury polskiej, oraz czynników, które wpływały dodatnio lub ujemnie na jej rozwój. Całe dzieło jest właściwie, jak to sam autor na tytule zaznaczył, usystematyzowaną bibliografią, uzupełnioną krótkimi biografiami ważniejszych pisarzy i treściami ocenami wybitniejszych utworów. Oceny te ogólnikowe uwzględniają zwykle stylowe właściwości autora i są najczęściej zapożyczone z rozpraw i dziełek ówczesnych powag literackich.

Wnosząc z niedokładnych wielce notatek, w jakich przechowały się wykłady o historii literatury polskiej, miewane przez Kazim. Brodzińskiego w uniwersytecie warszawskim (1822 — 1831), on pierwszy

wytworzył w tych odczytach krytyczny obraz rozwoju dziejowego literatury. Ogłoszone drukiem dopiero w roku 1874 zapatrywania, nie mogły wywrzeć wpływu na rozwój pracy nad historią literatury, zwłaszcza, że żaden z nielicznych słuchaczy Brodzińskiego nie poświęcał się temu przedmiotowi.

Z tego względu usługa podjęcia i częściowego wykonania krytycznej, na wielką skalę zamierzonej historii literatury polskiej, przypada niewątpliwie Michałowi Wiszniewskiemu. Jako profesor uniwersytetu krakowskiego, miał on pod ręką bogate zbiory ksiąg i rękopisów, pozwalające mu uwydatnić w całej pełni zjawiska ruchu umysłowego, koncentrującego się w Krakowie od połowy wieku XIV do końca XVI. Obznajmiony przez swe poprzednie studia i podróże z dziejami i literaturą Zachodu, stara się oświetlić proces naszego życia duchowego i dzieje piśmiennictwa, przez szeroko roztoczone obrazy wybitniejszych momentów w rozwoju cywilizacji europejskiej. Nieвозмоść gruntownego przestudyowania olbrzymiego materiału, jaki przedstawia nasze piśmiennictwo wieku XVI, nie pozwoliła mu uwydatnić tych licznych, później dopiero przez specjalne badania wykrywanych związków, łączących polskie pomniki pismienne z literaturami obcemi. Wypadki 1846 r. przerwały Wiszniewskiemu pracę na tomie VII i wieku XVI. Utraciwszy katedrę, zdala od kraju nie mógł prowadzić dalej wielkiego dzieła. Trzy dalsze tomy, ogłoszone przez przyjaciół, mieszczą przeważnie niewykończone materiały, notatki i registr alfabetyczny.

Wkrótce po pracy Wiszniewskiego ukazuje się druga próba ujęcia w wielki zarys dziejowy procesu

rozwoju naszego piśmiennictwa. W roli historyka literatury wystąpi teraz Wacław Al. Maciejowski, prawnik z powołania, profesor uniwersytetu warszawskiego przed r. 1831, autor głośnej w swoim czasie „Historji prawodawstw słowiańskich.“ W skrzętnych poszukiwaniach danych, odnoszących się do rozwoju kultury i prawa w dawnej Polsce, poznał on po różnych bibliotekach mnóstwo rzadkich dzieł i broszur, które cenił odpowiednio do bogactwa materiału, jakiego mu dostarczyły do przedsiębranych prac, stąd nawet za podstawę klasyfikacji zjawisk literackich przyjmuje on zasadę trzech sfer kulturalnych: ludowa, średniej inteligencji (narodowa) i najwyższa, mieszcząca jedynie wybrane, wybitne umysły, wytwarzające literaturę ludowo-narodową. Te trzy sfery nazywa „zwrotami“ literatury. „Obrotami“ tych zwrotów są: język, styl, formy literackie, szkoły. W tomie I przedstawia nam kolejno: literaturę ludową (pieśni i podania), narodową (zabytki piśmienne polskie najdawniejsze) i narodowo-ludowy rozkwit literatury w latach od 1500 do 1650, w osobach wybranych wybitnych przedstawicieli. Tom II mieści w sobie obroty zwrotów, a więc dzieje szkół, języka, stylu i rozwój pracy nad historją literatury u Polaków i innych ludów słowiańskich. W najobszerniejszym tomie trzecim pomieścił przegląd dzieł pisarzy drugorzędnych lub bezimiennie wydanych.

Obok tych dwu dzieł, na wielką skalę obmyślanych i samodzielnie opracowanych, lecz urwanych na połowie wieku XVII, pojawiają się liczne kompilacje, mające służyć za podręczniki w nauczaniu. Najpopularniejszy z nich, ułożony przez Lesława Łukaszewi-

cza, ukazał się po raz pierwszy w Krakowie r. 1836, jako książeczka o 93 stronicach. W późniejszych licznych wydaniach przerabiany i rozszerzany, urósł do rozmiarów tomu o 900 niemal stronach (Poznań, 1866). Jest to właściwie zbiór danych biograficznych i bibliograficznych, podzielonych na okresy wedle zasad rozwiniętych we wstępie do dzieła Bentkowskiego. Dzieło K. Wł. Wójcickiego p. t. „Historia literatury polskiej w zarysach“ (1845 r. i 2-gie wydanie 1859 r.) stanowi właściwie wypisy do nauki historii literatury, gdyż krótkie notatki biograficzne służą tylko za dodatek objaśniający do obszernych wyjątków z dzieł wybitniejszych lub mniej znanych.

Zarysy dziejów literatury, skreślone przez Ed. Dembowskiego (1845 r. Poznań) i Jana Majorkiewicza (Warszawa 1847 r.), zasługują na uwagę jedynie jako próby wyjaśnienia rozwoju literatury polskiej przez zastosowanie do oceny i grupowania dzieł i pisarzy, współczesnych autorom pojęć filozoficznych (idei Hegla), a po części i społecznych (demokratyzm).

Kondratowicz Ludwik (Syrokomla) oparł swe „Dzieje literatury w Polsce“ (Wilno r. 1851—4) na dziele Wiszniewskiego przeważnie, dlatego też doprowadził tylko do początku w. XVII.

Szereg opracowań kompilacyjnych przerywają dwa niewielkie rozmiarami, ale samodzielnością sądów i głębokiem rozumieniem zjawisk literackich nacechowane dzieła: Juliana Bartoszewicza (Warszawa, 1861 r.) i Włodzimierza Spasowicza (Petersburg, 1865 r.). Bartoszewicz, gruntowny znawca życia wewnętrznego przeszłości, rozumiał dobrze związek łą-

czący utwory literackie z potrzebami i dążeniami społeczeństwa, jednak dla oceny literatury wieku XIX nie posiadał należytego przygotowania i uzdolnienia krytycznego, które znowu wyróżnia bardzo korzystnie pracę Spasowicza. Dzieło jego, pierwotnie napisane po rosyjsku, dla wydawanej pod redakcją Pypina „Historyi literatur słowiańskich,“ wyszło po polsku r. 1882 (Warszawa - Petersburg) w rozszerzonej przeróbce.

Pisząc dla cudzoziemców, Spasowicz przedstawił w krótkim zarysie dawniejsze wieki, poświęcając najwięcej miejsca poezji w. XIX. Wyborna jako obraz treściwy dla obcych, nie czyni zadość ta praca potrzebom czytelnika polskiego.

Kompilacyami różnej wartości co do doboru faktów i układu są prace: Wład. Nehringa (Poznań, 1866), T. Rycharskiego (Kraków, 1868 r., 2 tomy), L. Rogalskiego (Warszawa, 1871 r., 2 tomy), Karola Mecherzyńskiego (Kraków, 1873 r.), L. Sowińskiego (Wilno, 1874—78 r., 5 tom.), M. Dubieckiego (Warszawa, 1888 r., 2 tomy), K. Króla i I. Nitowskiego (Warszawa 1898 r.), H. Biegeleisena (z ilustracyami, Wiedeń, tom I Okres piastowski). Najwięcej rozpowszechniony podręcznik A. Kuliczkowskiego, (Lwów 1872, dotąd 4 wydania) przy całej staranności układu i bogactwie szczegółów, jest właściwie tylko zbiorem informacji biograficznych i bibliograficznych, nie dającym pojęcia należytego o tem, co jest właściwym przedmiotem historyi literatury, o samych utworach piśmiennych.

Z małymi wyjątkami, autorami powyższych kompilacji byli ludzie, którzy nie oddawali się spe-

cyalnym studyom nad historią literatury. Tymczasem w ciągu ostatnich lat czterdziestu rozwijała się i dotąd się odbywa praca całego zastępu monografistów, przygotowujących powoli cegiełki do wielkiego gmachu historii literatury. Wprawdzie opracowania monograficzne pojawiają się sporadycznie już na początku obecnego stulecia (Ossolińskiego o St. Orzechowskim, i inne pomieszczone w Rocznikach Tow. przyj. nauk w Warszawie i różnych czasopismach), ale świadomość potrzeby krytycznych, wyczerpujących i wymaganiom metody naukowej odpowiadających poszukiwań, budzi się wśród młodszych pracowników w pierwszych latach drugiej połowy naszego wieku. Jednym z wybitniejszych pojavów tego zwrotu była praca młodego nauczyciela gimnazjum poznańskiego, Józefa Przyborowskiego: „Wiadomość o życiu i pismach Jana Kochanowskiego“ (Poznań, roku 1857). Współcześnie inni wielkopolscy pracownicy: Wł. Nehring i A. Mierzyński, ogłaszają kilka rozpraw poświęconych pisarzom w. XVI. Wychowańcy uniwersytetów: krakowskiego i lwowskiego, tudzież warszawskiej Szkoły głównej, zajmą się gorliwie, za przykładem swych przewodników, rozjaśnianiem szczegółów życia i twórczości pisarzy polskich i rozbiorami wybitniejszych utworów. Pierwszorzędni pisarze, jak: Kochanowski, Mickiewicz, Słowacki, Krasiński, znaleźli teraz licznych biografów i komentatorów. Obok wielotomowych nieraz życiorysów, każdy z utworów tych poetów stał się przedmiotem oddzielnych specjalnych studyów. Trudno dziś odszukać drugorzędnego nawet pisarza, którego życie i twory nie byłyby już rozjaśnione w specjalnej monografii.

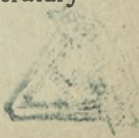
Z każdym rokiem, z każdą nowo pojawiającą się pracą, rośnie zasób faktów i wzrasta się przez nowe odkrycia ilość pomników dawnej literatury. Im więcej prace monografistów i poszukiwania bibliografów dostarczają cegiełek do wielkiego gmachu dziejów literatury, tem więcej trudności przedstawia ujęcie tej tak bogatej i różnorodnej spuścizny duchowej w ład umiejętny, odtworzenie w organicznem powiązaniu całości wielkiego procesu duchowego, odbitego w pomnikach literatury.

W zastępie pracowników, rozświetlających z pomocą mozolnych poszukiwań i krytycznych roztrząsań rozwój dziejowy literatury polskiej, jedno z najwydatniejszych stanowisk zajął uczony historyk i krytyk—Piotr Chmielowski.

Urodzony r. 1848 we wsi Zawadyńcach nad Smotryczem, w okolicy Kamieńca Podolskiego, z rodziny szlacheckiej, zdawna tam osiadłej, pobiera nauki gimnazyalne w Warszawie, a następnie od r. 1866 kształci się w ówczesnej Szkole Głównej na wydziale historyczno-filologicznym. Ostatni rok nauki odbywa już w uniwersytecie, utworzonym po zwnięciu Szkoły głównej. Po dwuletnich studiach na uniwersytecie lipskim (1873 i 1874) uzyskał stopień doktora filozofii. Jeszcze jako student Szkoły głównej pomieszczał w „Przeglądzie Tygodniowym“ (od r. 1867), a następnie w „Bibliotece Warszawskiej“ (r. 1868—1871) sprawozdania krytyczne z literatury niemieckiej i polskiej. Od r. 1872 zaczyna zasilać pracami swemi dwa pisma: „Niwę“, świeżo założony wtedy dwutygodnik, i „Opiekuna domowego.“ Między innymi ogłasza dwie większe rozprawy: „Giene-

za fantazyi“ (Warszawa, 1873) i „Artyzm i artyści“ (pisana w Lipsku r. 1873). W pracach tych rozwinął on swe poglądy na proces twórczości duchowej i jego czynniki składowe, oparte na wynikach psychologii, językoznawstwa, mitologii porównawczej i krytyki artystycznej, które przyswoił sobie przez gruntowne studia.

Zaznajomienie się zarówno z rezultatami nauk mających za przedmiot objawy duchowej działalności człowieka, jak i z objawami tej działalności w zakresie literatury greckiej, rzymskiej i nowożytnych piśmiennictw, pozwoliło mu wobec pojawów literatury polskiej zająć stanowisko bezstronnego a zdolnego do wszechstronnej oceny sędziego. Gorąca miłość przedmiotu badań uwydatni się w sumiennem i pracowitem nagromadzeniu danych, potrzebnych do wydania sądu, i w starannem przygotowaniu się do oceny. W ocenie zaś obiektywność krytyka i historyka ograniczać będzie jedynie wzgląd na użyteczność społeczną danego utworu. Zresztą starać się będzie Chmielowski o możliwą niezawisłość od wszelkich teoryj estetycznych, tendencyj politycznych, wyznaniowych i społecznych. Ztąd ten spokój, który niejednemu może się wydawać z pozoru odbiciem chłodu duszy krytyka. Chmielowski nie usiłuje zapalać i porywać czytelnika, lecz chce go przede wszystkim objaśnić i pouczyć, przygotować do czytania i rozumienia danego utworu. Jako krytyk, nie przestaje być zarazem pedagogiem, jakim był z zawodu przez znaczną część swego życia, zajmując się nauczaniem po prywatnych zakładach naukowych żeńskich. Mianowany r. 1883 profesorem literatury

polskiej w uniwersytecie warszawskim, otrzymał wkrótce uwolnienie od tych obowiązków na własne żądanie. Obok tych zajęć pełni od r. 1878 obowiązki redaktora „Biblioteki najcenniejszych utworów literatury europejskiej“, a od r. 1880 zajmuje przez lat 17 stanowisko kierownika „Ateneum.“ Bierze przytem czynny udział, jako współpracownik lub członek redakcyi, we wszystkich poważniejszych czasopismach i wydawnictwach warszawskich. Zasila swemi pracami pisma codzienne i wiele tygodników, należy do najczynniejszych współpracowników „Encyklopedyi wychowawczej“, „Wielkiej Encyklopedyi ilustrowanej“, a wreszcie „Biblioteki dzieł wyborowych.“ Od lat dwu, ratując nadwątlone nadmierną pracą zdrowie, zamieszkał stale w Zakopanem i tam oddaje się dalej swym studjom z niesłabnącą energią i wytrwałością.

Pierwszą ważniejszą pracą Chmielowskiego z zakresu literatury polskiej był zarys p. t. „Kobiety Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego“ (Warszawa, 1873). Cztery wydania (z tych ostatnie jubileuszowe, ilustrowane) świadczą wymownie o jej zaletach i powodzeniu niezwykłym. Po szeregu studyów krytycznych, z których wyróżniały się zaletami treści i formy udatnej: „Charakterystyka Henryka Rzewuskiego („Niwa,“ 1877) i rozbiór „Listów z podróży“ Odyńca („Ateneum,“ 1878), wystąpił Chmielowski z książką ciekawą i pożyteczną, rozchodzącą się już w piątym wydaniu po kraju. Jest to „Zarys literatury polskiej z ostatnich lat szesnastu“ (Wilno, 1881), któremu z każdym wydaniem nadawał autor szersze rozmiary i zmieniał z konieczności tytuł. (Ostatnie

wydanie p. t. „Zarys najnowszej literatury polskiej“). W dwa lata później żywo zainteresował czytelników „Ateneum“ pracą: „Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi“, помещoną w roku zeszłym w jednym z tomów „Biblioteki dzieł wyborowych.“

Była to jakby zapowiedź ukazania się najważniejszej i największej z prac Chmielowskiego, dzieła o Mickiewiczu, ogłoszonego r. 1886 p. t. „Adam Mickiewicz, zarys biograficzno-literacki“ (Warszawa-Kraków, 2 tomy, 2-e wyd. powiększone, r. 1898). W tymże roku ukazała się obszerna i bogata w szczegóły książka o Kraszewskim p. t. „Józef Ignacy Kraszewski, zarys biograficzno-literacki“ (Kraków), tudzież dwa tomy drobniejszych, po różnych czasopismach ogłaszanych rozpraw, p. t. „Studia i szkice“ (Kraków, 1886). Ukazanie się pracy o Mickiewiczu poprzedziło dzieło będące po części zbiorem dawniej już wykonanych zarysów działalności umysłowej kobiet polskich p. t. „Autorki polskie“ (Warszawa 1885). W r. 1887 pojawiają się zebrane w jedną całość studia nad powieściopisarzami. („Nasi powieściopisarze,“ Kraków, 1887, i druga serya tamże r. 1895). Krytyczne oceny wszystkich nowych pojawów w dziedzinie poezji polskiej dostarczą materiału do dzieła: „Współcześni poeci polscy“ (Petersburg, 1885), podobnie jak ze studyów nad dawną literaturą dramatyczną i rozbiórów współczesnych utworów powstanie praca: „Nasza literatura dramatyczna“ (2 tomy, Petersburg, 1898 r.). Ostatniemi wreszcie pracami są: „Obraz literatury polskiej w streszczeniach i wyjątkach z celniejszych utworów“ (Warszawa, 1898 r.,

3 tomy), „Estetyka Mickiewicza” (Lwów, 1898), i „Metodyka historyi literatury polskiej” (Warszawa, 1899, dodatek do „Przeglądu pedagogicznego”).

Ten długi szereg poważnych prac świadczy, iż Chmielowski, który dopiero dochodzi lat 50, nie tracił ani chwili czasu w swem życiu. Opinia ogółu domagała się od niego wykonania olbrzymiego zadania, od którego usuwają się najpoważniejsi pracownicy na tem polu — miał on napisać historję literatury polskiej, rozmiarami i układem odpowiadającą wymaganiom nauki, doniosłości przedmiotu i wysokiemu uzdolnieniu wykonawcy. Zadania tego jednak ni Chmielowski, ni ktokolwiek inny, w pomyślniejszych warunkach pracy się znajdujący, nie będzie mógł zapewne wykonać, podobnie jak nikomu nie starczy sił i uzdolnienia do opracowania na wielką skalę całości dziejów politycznych.

Pragnąc jednakże zadośćuczynić, nie tyle wymaganiom i życzeniom kół naukowych, ile istotnym potrzebom naszej inteligencyi, nie mogącej zadowolnić się datami, tytułami i ogólnikami, napotykanymi w przeważnej części podręczników, opracował Chmielowski dla „Biblioteki dzieł wyborowych” szerszych rozmiarów zarys, mający na celu przedstawienie ogółowi całej sumy najważniejszych rezultatów dotychczasowej pracy nad dziejami literatury, pracy, w której sam autor brał tak żywy i wybitny udział. Ażeby tak obfity i bogaty materiał zamknąć w ramach odpowiednich do potrzeb czytającego ogółu, trzeba było gruntownego znawstwa przedmiotu i tej miary, jaka stanowi jedną z wybitnych cech umysłu Chmielowskiego. Usunąć balast niepotrzebnych drobia-

zgów obciążający większą część naszych historyj literatur, dokonać trafnego wyboru utworów i autorów zasługujących na uwagę, ugrupować pisarzy i dzieła na podstawie powinowactwa treściowego i formalnego, scharakteryzować dzieła i ich twórców i wyznaczyć im właściwe stanowisko w danej epoce, oto zadanie, do którego Chmielowski był wybornie przygotowany przez 30-letnią pracę nad tym przedmiotem. Znając dobrze dzieła swych poprzedników, postarał się uniknąć błędów, jakie cechują ich prace, a więc wysunął przedewszystkiem na pierwszy plan same utwory, jako zjawiska, stanowiące właściwy przedmiot historyi literatury, ograniczając do minimum konieczne dane biograficzne i bibliograficzne—nie pominął pomników łacińskich za przykładem Maciejowskiego, ale za to wyrzucił jako balast niepotrzebny literaturę naukową teoretyczną i stosowaną, uwzględnił wreszcie pomniki językowe, ale nie daje historyi języka. Nie znajdziemy u niego również historyi szkół, ni dziejów ruchu religijnego, lub życia politycznego, które wielu historyków literatury wprowadzało do swych prac. Uwzględniając potrzeby umysłowe inteligencji, karmiącej się przeważnie tworam literatury wieku XIX, poświęcił temu ostatniemu stuleciu dwie trzecie części (4 tomy) dzieła, podczas gdy dzieje literatury poprzednich wieków streścił w dwu tomach. O te sympatye dla literatury wieku XIX nie będą się zapewne gniewać na autora czytelnicy, raz dlatego, że istotnie bogactwo twórczości tego wieku przewyższa o wiele produkcyę poprzednich, a powtóre, że właśnie specjalne studia nad literaturą epoki Mickiewicza uzdolniły wszechstron-

nie Chmielowskiego do wystąpienia w roli historyka tych czasów. Przeczytał on i ocenił niewątpliwie wszystko, co pojawiło się w zakresie belletrystyki w języku polskim w ciągu ostatniego stulecia, nie wyłączając nawet drobnych tworców, pomieszczonych po czasopismach.

Czytelnik polski, chcący się zapoznać z bogactwami spuścizny piśmienniczej, przekazanej nam z przeszłości, znajdzie w Chmielowskim najsumieniejszego nauczyciela i przewodnika, który zaznajomi go ze wszystkim, co ta spuścizna zawiera godnego uwagi, objaśni jasno, prosto, treściwie i rozumnie zawartość i wartość każdego zabytku, wyjaśni stosunek danego utworu do innych i związek ich z życiem narodu, słowem, przygotuje i doprowadzi czytającego do należytego rozumienia i gorącego ukochania skarbów literatury ojczystej.

Bronisław Chlebowski.

WSTĘP.

„Pojętne są umysły Polaków—pisał Marcin Kromer w r. 1577—i okazują dzielność we wszystkim, do czego tylko się zwróca; lecz wolą raczej poznać cudze wynalazki, niż same coś nowego obmyślać i doskonałość w jakiejkolwiek rzeczy osiągnąć, niechętnie bowiem poświęcają się jednej sztuce lub nauce, pragnąc wiedzieć wiele, a nie posiadając wytrwałego w pracy zamilowania.“

Ta charakterystyka usposobienia naszego, skreślona przez bystrego spostrzegacza, dająca się sprawdzić we wszystkich kierunkach działalności naszej, wyjaśnia nam również wiele zagadek z rozwoju literatury.

Mieliśmy jednostki genialne, które, czy w nauce, czy w sztuce, mogły śmiało spółzawodniczyć z największymi rozumami lub talentami wszechświatowymi; lecz nie posiadaliśmy zwartych szeregów ukształconego ogółu, coby wytrwale a systematycznie rozwijał i udoskonalał pomysły lub odkrycia, wypowiedziane przez owe jednostki, nie posiadaliśmy świadomej siebie, rozumnej ciągłości w pracach duchowych. Ciągłość rozwoju istniała oczywiście, bo jest jednym z praw przyrody, lecz niepotęgowana samowiedzą społeczną, nie dawała wyników trwałych. Zamiast snuć z siebie wątek życia umysłowego, wo-

leliśmy brać go od obcych. Nieraz odkrycia, zrobione przez naszego ziomka, poznawaliśmy dopiero w przetworzeniu obcem; nieraz pomysły, w naszym kraju zrodzone, przez prostą nieświadomość prac dokonanych w przeszłości, przejmowaliśmy z za granicy jako rzecz zupełnie nową, wtedy dopiero cenić je wysoko zaczynając; nieraz zdawało nam się, że zabieramy się do dzieła zupełnie oryginalnego, gdy zasadnicze jego twierdzenia na sto lat przedtem już były wygłoszone. Wydaliśmy Kopernika, ale nie myśmy jego teorię pierwsi zrozumieli i przyjęli; wydaliśmy paru znakomitych filologów w dobie Zygmuntownowskiej, ale nie myśmy filologię jako naukę utwierdzili i udoskonalili; wydaliśmy Jędrzeja Śniadeckiego, ale nie myśmy fizyologię rozwinęli.

Toż samo zjawisko widzieć można w ogólnym stanie oświaty. Akademia krakowska w XV wieku mogła się równać ze wszystkimi europejskimi uniwersytetami, ale już w XVI chyliła się do upadku, a w XVII zeszała do znaczenia lichego gimnazjum. Jeżeli tu jest jaka tradycja naukowa, jaka ciągłość rozwoju, to chyba tylko ciągłość fizycznego trwania w skutek prawa bezwładności.

Błonie poezji zachwaszcza nierozumne, powierzchnowe, płytkie naśladownictwo. Łatwość wierszowania bierze się za twórcze natchnienie, mniemając, że bez pracy można dokonać dzieł wiekopomych. Po świetnych przykładach wysokiego artyzmu u Kochanowskiego, Szymonowicza, Sarbiewskiego, i obok nich krzewi się bujnie domorośłe wierszoróbstwo bez smaku i bez znajomości zasad sztuki prawdziwej.

Atoli nie same jeno ujemności tkwią we wskazanem usposobieniu narodowem. Dzielność, jaką okazać możemy we wszystkim, do czego się z ochotą zabierzemy, jest wynikiem tej gibkości, elastyczności umysłu, co niełatwo pognębić się daje; umysł przyciśnięty i przygnieciony, wraca niebawem do swego

stanu i rychło potrafi wetować poniesione szkody. Stąd znowu mamy przykłady rychłego dźwignania się z upadku i zakwitania umysłowości nanowo, czasem niespodziewanie, gdy się wydawało, że jej rola zupełnie była wyjałowiona.

Okoliczności zewnętrzne wywierają oczywiście wpływ ogromny na takie niezmiernie wrażliwe i niezmiernie gibkie usposobienie. Zapał do wszystkiego łatwo się u nas wznieca i łatwo przygasa; lecz grunt, w którym te objawy się rozwijają, kryje w sobie niewyczerpaną, zdaje się, żywotność; a wielkie idee budzą w nas zawsze żywsze serc bicie.

Nie mając bynajmniej pretensyi do odtworzenia całej duszy narodu, postaram się przynajmniej wskazać, jakim przemianom ulegały jej objawy w ciągu dziewięciowiekowego ich odzwierciedlania się w dziedzinie literatury, pojętej w ściślejszem znaczeniu, to jest tak zw. literatury pięknej — od pierwszego szczebiotu dziecinnego, aż do wspaniałych przejawów namiętnego uczucia, wzniosłej fantazyi i wzmożonego na siłach rozumu.

Rzetelne, lubo skąpe wiadomości o dziejach narodu naszego, otrzymujemy dopiero razem z przyjęciem chrześcijaństwa. Co o poprzednich niezliczonych wiekach dzisiaj się podaje, jest albo gołem nazwiskiem, albo mętną wieścią, albo domysłem uczonych. Kto nie chce złudzenia lub zmyślenia brać za prawdę istotną, musi przy każdym niemal twierdzeniu o owych pomroką okrytych czasach dodać słówko: *zdaje się*.

Od jak dawna siedzieliśmy na tych obszarach, które dziś zajmujemy; czyśmy w Europie byli zrodzeni od czasów najdawniejszych, czy też przywędrowaliśmy z Azji; jak i kiedy przeszliśmy wszystkie stopnie od życia koczowniczego do osiadłego, od rodowego do państwowego, od dzikiego do względnie cswojonego; czy jakikolwiek, choćby najskromniejszy

ład zaprowadzony był w naszych pojęciach o świecie i bóstwie: są to pytania, na które niewątpliwiej odpowiedzi zgola wysnuć nie możemy.

Jedynym znanym a pewnym śladem naszego wielowiekowego istnienia, jedynym wytworem niezaprzeczoną naszej duszy w dobie przeddziejowej jest *język*, nie taki oczywiście w szczegółach swoich, jak dzisiejszy, lecz taki sam w zasadzie swojej, to jest w pierwiastkach i rodzaju ich odmian. Otóż z tego śladu, z tego wytworu uczeni wyprowadzili wniosek, mający znamiona prawdy nieodpartej, że naród nasz, należąc do wielkiej rodziny słowiańskiej, jest spokrewniony w dalszym lub bliższym stopniu z takimi narodami, jak Indusowie i starożytni Parsowie, i z takimi narodami europejskimi, jak: Grecy, Rzymianie, Celtowie, Germanowie, Litwini, które to narody wszystkie razem nazywane są aryjskimi lub aryo-europejskimi. W najściślejszem pokrewieństwie plemiennem zostaje nasz naród ze Słowianami zachodnimi: z Czechami, Łużyczanami, Słowakami, oraz z wygasłymi już dzisiaj Słowianami nad elbiańskimi i pomorskimi, z których jedyny szczep Kaszubów utrzymał się jeszcze dotychczas.

Po za to stwierdzenie rozległego i ściślejszego pokrewieństwa nauka pójść dalej we wnioskowaniu swojem nie może. Były wprawdzie próby wydzielenia z całego zasobu językowego tych wyrazów, a zatem i pojęć, jakie są wspólne całemu szczepowi aryo-europejskiemu, ale próby te nie dają niezawodnej pewności, ponieważ są chwiejne, przez różnych językoznawców odmiennie dokonane. Niepodobna więc jeszcze na ich podstawie dokładnie orzec, jaki wspólny skarbiec pojęć wyniosły wszystkie narody z przypuszczalnej wspólnej ojczyzny, ani też nakreślić dokładnego obrazu ich umysłowości.

Prócz języka, nadzwyczaj ważnym wytworem ducha bywa mitologia, czyli pewna całość pojęć o bóstwie i jego stosunku do świata. Nasza mitologia nie

jest znana; ogólne zdanie, że czciliśmy różne bóstwa, podporządkowane jakiemuś jednemu najwyższemu; parę zaledwie nazw, pod którymi bogów wzywano, oto wszystko, co napewno z niej wiadomo. Zdaje się, że nie powstał u nas, a przynajmniej nie utrwał się stan kapłanów, któryby dbał o rozwinięcie i utrwalenie pojęć religijnych i związanych z nimi obrzędów, i że naród sam nie miał wielkiej skłonności do zatapiania się w zagadnienia pozaświatowe i przedstawiał na spełnianiu zwyczajowych jeno, czysto zewnętrznych przepisów, odnoszących się do czci należnej bóstwu, jak to czynił i później po dokonanej zmianie religii.

Dawniej poczytywano pieśni, podania, klechdy, przysłowia ludowe za zabytki doby przedchrześcijańskiej i na nich starano się oprzeć jej poznanie. Niepodobna przeczyć, iżby w owej dobie nie było jakichś pieśni i jakichś podań; ale że one i pod względem języka, i pod względem stylu i pod względem pojęć wielce się różniły od dzisiejszych, to wątpliwości żadnej ulegać nie może; niespisane, ulegały one przemianom najróżnorodniejszym w ciągu całych stuleci i w takiej dopiero formie zaczęto je u nas zbierać od początku wieku XIX-go. Że w nich tu i owdzie tkwią pierwiastki przedchrześcijańskie, to pewna; ale nie mogą być one poczytywane nie tylko za pomniki z owych odległych czasów, ale nawet za bezpieczne wskazówki uczuć i myśli, jakie ożywiały przodków naszych, gdyż mieszczą się tam pojęcia bardzo różnorodnego pochodzenia i z różnych okresów dziejowych.

Pisma przed przyjęciem chrześcijaństwa nie znaleźliśmy żadnego. Tak zwane napisy *runiczne* na bożkach pryłwickich, na kamieniach mikorzyńskich, okazały się fałszerstwami, podrobieniami, dokonanemi częścią w XVIII, częścią w XIX stuleciu. Są wprawdzie jeszcze i teraz obrońcy prawdziwości napisów na kamieniach mikorzyńskich, usiłujący wykazać ich po-

chodzenie prastare, przez naśladowanie abecadła, czyli run skandynawskich, lecz w świecie naukowym nie znajdują poparcia i uznania.

Nazwę: Polska i Polacy (*Polania*, potem *Polonia*) spotykamy po raz pierwszy w wieku X m. Zapisali ją najbliżsi wówczas nasi sąsiedzi, Sasi. Odnosiła się ona do Wielkopolski. Ale już na wiek przedtem znane było nawet dalszym cudzoziemcom plemię siedzące nad Wisłą (*Visleland*, *Vuislane*), obok Węgrów z jednej, a Ślęzan (Ślązaków) z drugiej strony; głównymi tu miastami były Kraków i Wiślica. Miało to plemię swoich książąt, podlegało przez czas jakiś państwu Wielkiej Morawii (w końcu IX wieku), zagarnięte następnie zostało przez Czechów. Wcześniej tu niż do Wielkopolski przedzierała się oświata chrześcijańska, lecz jej dzieje w jakiś ciąg nieprzerwany ułożyć się nie dają. Dopiero kiedy Mieszko, książę *polski* (we wspomnianem wyżej znaczeniu), pojawiwszy czeską księżniczkę Dobrawę (Dąbrówkę) za żonę, chrzest przyjął w r. 966 i kiedy z jego państwem złączony został kraj Wiślan, można już mówić o historii rzeczywistej i o wszystkich przejawach życia historycznego, a więc i o literaturze, jako o wyrazie myśli, uczuć i pragnień, w piękne słowo zaklętych.

W historii literatury naszej wyróżnić można, wedle znamion charakteryzujących rodzaj myśli, uczuć i pragnień, przejawiających się w ciągu rozwoju dziejowego, trzy *epoki*:

Pierwsza epoka, najdłuższa, bo cztery z górą stulecia obejmująca (od 966 do 1400), lecz w pomniki piśmienne najuboższa, przedstawia olbrzymią pracę zakładania podwalin religii i cywilizacji chrześcijańskiej w duchu katolickim i w ścisłym związku z Europą Zachodnią. Przewodzi tu duchowieństwo i nadaje literaturze barwę kościelną. W polityce przeważa idea monarchiczna.

Druuga epoka, mniej więcej cztery stulecia trwa-

jąca (od XV do końca XVIII wieku), jest czasem wzrostu, potęgi i rozkładu ideału rzeczypospolitej, opartej na przywilejach jednego panującego stanu. Barwa literatury jest szlachecka w rozmaitem połączeniu, przyjaznem lub nieprzyjaznem, z dążnościami kościoła katolickiego.

Trzecia wreszcie epoka, licząca dopiero jedno stulecie, jest, ściśle biorąc, w początkach swoich; dążnością jej — wyrażenie myśli, uczuć i ideałów całego narodu, bez różnicy stanów, a za pomocą środków różnorodnych, nieraz wprost sobie przeciwnych. Dążność ta dotychczas nie urzeczywistniła się jeszcze w całej pełni, lecz zrobiła już niemałe postępy i w związku z całym współczesnem dążeniem, rozwija się i ugruntowuje dość szybko. Liczebnie literatura tej epoki jest dwa razy większą od zasobu literatury dwu epok poprzednich, razem wziętych, a duchowo wyższą jest od niej niewątpliwie.

Epoka pierwsza

Literatura kościelna, średniowieczna.

Literaturą w tej epoce zajmować się mogli ci tylko, co mając zabezpieczony byt materyalny, chcieli się oddawać pracy umysłowej; a w takim położeniu znajdowało się duchowieństwo. W chwili przyjęcia chrześcijaństwa przez nas w X-ym wieku tak jeszcze było w całej Europie *zachodniej*, bo w cesarstwie bizantyńskiem inne istniały warunki rozwoju, inne też wytwarzając objawy. Ale gdy w Europie zachodniej, znacznie wcześniej do chrześcijaństwa nawróconej, już przy końcu XI wieku biorą się do literatury ludzie świeccy, u nas najlżejsze nawet usiłowanie w tym kierunku rozbudzić się nie mogło, gdyż ustawiczne walki z sąsiadami zmuszały rycerstwo do sta-

nia pod bronią, a przemiana dawnych wyobrażeń religijnych na nowe, przyswajanie sobie kultury obcej, odbywało się bardzo powoli.

Duchowieństwo tedy aż do końca XIV wieku wyłącznym było przedstawicielem literatury u nas i, rzecz naturalna, wniosło do niej poglądy kościelne, odnoszące wszystkie sprawy nie tylko do Boga, ale daleko częściej jeszcze do obrządków związanych z czcią Jego, do praw i swobód należnych Jego reprezentacyi na ziemi (t. j. kościołowi). We wszystkich pojęciach zależnem będąc od Rzymu, chociaż w praktyce nieraz uchylało się od jego przepisów, nie mogło wytworzyć nic samoistnego w dziedzinie ducha, powtarzało to tylko, co wśród wcześniej wyrobionej oświaty katolickiej znajdowało. Jedynem polem, na którym pewien przynajmniej stopień samodzielności — w sposobie wykonania — okazać mogło, była dziedzina historyi; stąd *kroniki* są najwydatniejszym objawem literackim tej epoki. Ideałem zaś, rzadko urzeczywistnionym, ale tem bardziej zachwalanym, było życie ascetyczne, wynagradzane cudami i czcią.

Przez dwa z górą wieki zostawało jednak duchowieństwo nasze w silnej zależności od panujących, ci bowiem naznaczali biskupów; dopiero od XIII stulecia zdobywa sobie prawa, zupełną wolność zabezpieczające, i nabiera przeważnego, dominującego wpływu na sprawy państwa. Stąd w epoce tej odróżnić należy dwa okresy:

- 1) od przyjęcia chrześcijaństwa do pierwszej połowy XIII wieku. Tu wyłącznym językiem literackim jest łacina, wytworem: roczniki, kroniki, legendy, listy.
- 2) od połowy XIII do końca XIV wieku. Tu łacina pozostaje przeważnym językiem literackim, ale pojawiają się i zabytki polskie,

odpowiadające, rozumie się, potrzebom kościelnym; wytworem zaś — prócz dawniejszych kształtów — żywoty świętych, pieśni religijne, wyjątkowo tylko — pieśni świeckie.

OKRES I.

(Rok 966 do 1250)

Kościół w zależności od władzy monarchicznej

I.

Smutne to były czasy dla oświaty, kiedy Mieszko, ksiązę polski, władca obszernego już kraju, chrzest przyjmował. Prawo pięści rządziło wtedy wszechwładnie. Dumna idea Karola W., by władzę nad światem europejskim zagarnęła pod względem duchowym stolica apostolska, a pod względem materialnym wskrzeszone cesarstwo rzymsko-zachodnie, zeszcupiała, zmalała za jego lichych następców. Siła tylko brutalna utrzymała się przy swem prawie; siła duchowa musiała jej ulegać. Papiestwo w wieku X niewielkie posiadało znaczenie; motłoch rzymski, kobiety wyuzdanych obyczajów, albo cesarze niemiecycy wybierali i zrzucali biskupów rzymskich. Widziano w tyarze młodzieńca 18 letniego rozpustnika, i nieuka (Jana XII); widziano w niej pokorne służki Ottonów¹⁾. Potrzeba było długo czekać, zanim na stolicy Piotrowej zasiadł uczony i rozumny Sylwester II, którego ciemny i zabobonny ogół za czarownika uważał.

Wobec takiego poniżenia lub upodlenia głowy Kościoła, i członki jego niezbyt były potężne, o ile któremu zewnętrzna siła, t. j. znaczenie i bogactwa

---

¹⁾ Liudprand: „De rebus gestis Ottonis,” mianowicie rozdziały 10, 13, 14.

nie dopomogły. Karność kościelna i zakonna rozprę-
gła się, duchowieństwo nie przyświecało ludowi swymi
obyczajami. Takich osobistości, oddanych życiu
pobożnemu lub nawracaniu pogan, jak ś. Romuald,
ś. Wojciech, ś. Bruno, było bardzo niewiele. Żarli-
wość apostołska przygasła; biskupów częściej widzia-
no w obozach, niż na misyach; częściej upominali oni
lud o dawanie dziesięcin, niż o zwracanie duszy ku
Bogu.

Nienasycona chciwość książąt niemieckich parla
ich do gnębienia ludności pogańskiej ogniem i mie-
czem, pod pozorem nawracania na wiarę chrześcijań-
ską. Szczególniej książęta sascy, jako najbliżsi sąsie-
dzi Słowian nadelbiańskich i nadodrzańskich, pożoga-
mi, rabunkiem i wymyślnymi morderstwami krwawo
się zaznaczyli w dziejach i zmuszali te ludy do szu-
kania odwetu, do pozornego przyjmowania chrześci-
jaństwa, by przy zdarzonej sposobności zrzucić gnio-
tące jarzmo i na księżach przedewszystkiem pomścić
swoje uciski.

I Mieszko przyjął chrzest niewątpliwie nie z głę-
bokiego przeświadczenia o prawdzie wiary Chrystu-
sowej, lecz z wyrachowania, że jako chrześcijanin,
odejmie pozór Sasom do napadów i grabieży. Ale
też sam musiał razem z książętami saskimi ciągnąć
przeciwko pobratymcom nadelbiańskim. Trzymał on
wodze rządów w krzepkiej dłoni, podobnie jak syn
jego Bolesław Chrobry; lud więc nie stawiał oporu,
przyjmował chrzest biernie, z ciekawością raczej, niż
z obawą przyglądał się cudzoziemskim księżom i spra-
wowanym przez nich obrządkom, patrzył obojętnie
na budowanie kościołów i klasztorów; lecz gdy ręka
władców osłabła po śmierci Mieszka II, podniósł, na
wzór pobratymców swoich nad Elbą, bunt przeciwko
niemieckim jeszcze wtedy przeważnie kapłanom, wy-
rzynał ich zawzięcie, a kościoły i klasztory burzył
do szczytu, tak, że przez kilkanaście lat ruiny ich

były siedzibą dzikiego zwierzca, mianowicie w Gnieźnie i Poznaniu.

Dopiero długoletnim staraniom Kazimierza, słusznie nazwanego Odnowicielem, udało się choć w części przywrócić stan rzeczy pod względem duchownym, jaki był za Bolesława Chrobrego. Zupełnie jednak takim stan ten być nie mógł, bo jeszcze za Bolesława Śmiałego, kiedy jeden z najgenialniejszych papieży, sławny Grzegorz VII, usiłujący wysoko podnieść znaczenie papiestwa, wejrzał także i w sprawy kościoła polskiego, okazało się, że w nim należytego niema porządku (1075 r.). Lecz niebawem znowu się zerwała straszna zawierucha, która wyjść na dobre oświacie nie mogła. Nie wiadomo napewno, ale dość prawdopodobną jest rzeczą, iż w tej zawierusze, poskramianej przez Bolesława Śmiałego, brał także udział i czynnik pogański. Zabicie biskupa Stanisława poniżyło władzę królewską, a przyczyniło się z czasem do podniesienia potęgi duchowieństwa. Dzielność i rozum Bolesława Krzywoustego nie dozwoliły na razie rozwinąć się wpływowi kleru, ale już na nim znać pierwsze jego ślady w owej pokucie publicznej, jaką odbyć musiał po oślepieniu brata swego Zbigniewa.

Po śmierci Krzywoustego, kiedy państwo podzielone zostało na dzielnice, kiedy zatem władza książąt zeszczuplała, duchowieństwo zyskiwało coraz bardziej na znaczeniu, zarówno z powodów ogólnych, europejskich, jak i miejscowych. Papiestwo w ciągu wieku XII, trzymając się idei Grzegorza VII i korzystając z niezgód pomiędzy panującymi, coraz potężniej utwierdzało swą władzę, już nie tylko w rzeczach duchownych, ale i w świeckich, aż w początkach wieku XIII za Innocentego III-go dosięgło najwyższej mocy. Wówczas istotnie, na wystrzał bulli „z tronów spadały korony“... Częstka tej mocy udzielała się duchowieństwu wszystkich krajów, a więc i naszemu. W początkach XIII-go wieku widzimy pierwszy obiór

biskupa, gdy do owego czasu dostojników Kościoła naznaczał król, czy książę, tak, że papież wolę jego tylko potwierdzał, uświęcał.

Z miejscowych powodów wzmożenia się władzy duchowieństwa najważniejszym jest ten, iż ono tylko umiało pisać; wszelkie więc akta, wszelkie sprawy piśmienne czy ze stolicą apostolską, czy z obcymi monarchami, załatwiać mogli tylko duchowni. Dopóki władza monarsza była silna u nas, kanclerz państwa spełniał jedynie rozkazy panującego; gdy władza ta osłabła, gdy się rozdzieliła pomiędzy kilku książąt, każdy z nich był w pewnej mierze zależnym od swego kanclerza. Prócz tego dawniej duchowieństwo prawie przez półtora wieku było obce (z początku niemieckie, potem włoskie, francuskie), nie miało utrwalonych związków rodzinnych; nie bardzo więc troszczyło się o zapewnienie sobie władzy; ale odkąd Polacy zostawali biskupami, to ze względu na swoje stosunki, dobijać się zaczęli wpływów nie tylko w zakresie spraw kościelnych, ale i politycznych także. Zdobywało też sobie duchowieństwo nasze coraz silniejszy grunt pod nogami w miarę coraz większego przejmowania się narodu uczuciami religijnymi, a chociaż nie uniknęli oni zamachów porywczego usposobienia możnych, znajdowali przecież podtrzymanie wśród ogółu wiernych. W połowie XIII w. przeprowadziwszy kanonizację zabitego biskupa Stanisława, dawszy go za patrona Polsce, posiadli, że tak powiem, orędownika w niebie w sprawach swoich i w zatargach z władzą świecką. Wówczas pozyskał już kościół polski całkowity samorząd i urósł w najwzwyższą potęgę.

II.

Razem z duchowieństwem wchodziła do kraju oświata chrześcijańska, która źródło swe miała

w trzech pierwiastkach: w odziedziczonych po Grekach i Rzymianach nie tylko zabytkach piśmiennych, ale także różnych instytucjach; w tych nielicznych zresztą wytworach, jakie różne narody germańskie i galijskie zdołały z siebie wysnuć; wreszcie w obejmującej oba pierwiastki i stapiającej je w sobie idei religijnej, której początek plemieniu semickiemu zawdzięczamy. Innemi słowy wszczepianie zasad wiary w naród, świeżo nawrócony, łączyło już w sobie to wszystko, co uważano naówczas za żywotną treść cywilizacji grecko-rzymskiej i galijsko-germańskiej.

Nie tylko od przyrodzonych zdolności narodu, lecz także od sposobu szczepienia wiary zależeć musiał większy lub mniejszy jej wpływ cywilizacyjny. U nas, pominąwszy dawniejsze, z IX go jeszcze wieku opowiadanie wiary w kraju Wiślan przez uczniów św. Metodego, co w żaden sposób nie da się dokładnie ocenić, szerzyli chrześcijaństwo Niemcy, umiejący po polsku bardzo mało, albo nic zgoła; nieraz niewątpliwie zdarzać się mogło w początkach, jak to bywało i później, że nawracający przemawiali do słuchaczy za pośrednictwem tłumacza. Łatwo ocenić, jak mało skutecznem było takie apostołstwo. To też poprzestawać musiano na zewnętrznych znakach przyjęcia wiary — przywdzianiu białej szaty, polaniu wodą chrztu św. i przeżegnaniu się. Prawdopodobnie już z samego początku przełożono na język polski Modlitwę Pańską i Wierzę w Boga, lecz te przekłady w swojej najdawniejszej formie, jeżeli nawet były spisane, nie przechowały się do czasów naszych.

Nie można bynajmniej wyobrażać sobie, iżby tak jak dzisiaj, mówiono i wtedy kazania w niedziele i święta; zwyczaj ten ustalać się zaczął dopiero od XIII wieku, a i wówczas potrzeba była wielokrotnych napomnień ze strony papieżów i biskupów, ażeby księży skłonić ku spełnianiu tego obowiązku. Nie należy także mniemać, iżby w pierwszym stuleciu po

zaprowadzeniu chrześcijaństwa u nas istniały liczne kościoły. Bardzo długo, bo co najmniej półtora wieku, tyle jeno było kościołów, ile katedr biskupich i ile klasztorów. Za Mieszka I-go była jedna tylko katedra w Poznaniu, a przy niej klaszterek, za Bolesława Chrobrego było katedr pięć i dwa lub trzy najwyżej klasztory; za Bolesława Krzywoustego było katedr osiem i kilkanaście klasztorów (Benedyktynów, Cystersów, Kanoników Regularnych, Norbertanów). Tu w kościołach i klasztorach znalazły się przywiezione z za granicy pierwsze książki w Polsce: mszały, antyfonarze, psalterze.

Ciąglejszym i spójniejszym środkiem szerzenia oświaty mogły się stać szkoły. Z przepisów bowiem sięgających czasu Karola W., przy każdym kościele katedralnym powinna była znajdować się szkoła, w której miano uczyć tak zwanych „siedmiu nauk wyzwolonych,” z podziałem na dwie grupy: *trivium*, które obejmowało gramatykę, retorykę i dyalektykę, t. j. logikę—i *quadrivium*, gdzie uczono: arytmetyki, geometrii, astronomii i muzyki. W zastosowaniu praktycznym nie trzymano się oczywiście takiego podziału, zważając na najbliższe i najpilniejsze potrzeby. Stąd śpiew kościelny (razem z muzyką, czy bez niej), początki gramatyki i rachunków najpowszechniej dawano poznać uczniom, a potem dopiero, jeżeli było komu i kogo uczyć, wykładano inne umiejętności wyzwolone. I w klasztorach podobne było urządzenie, chociaż poziom nauki stał w nich pospolicie niżej, aniżeli w szkołach katedralnych. Główną, niezbędną książką szkolną był psalterz łaciński, na nim bowiem uczono się czytać.

My o naszych szkołach aż do XIII wieku nic bezpośrednio nie wiemy; ale ponieważ wśród godności duchownych znajdujemy nazwy: *scholasticus* (nauczyciel), *magister* (mistrz), wnosimy nie bez zasady, że i przy naszych szkołach katedralnych, przy na-

szych klasztorach istniały szkoły podobnie, jak na Zachodzie, i że w ten sam sposób były urządzone.

Przez dwa wieki co najmniej zajmowali się nimi cudzoziemcy, słabo oczywiście władający językiem polskim. Pożytek z szkół był też niewielki. Chodziła do nich z początku zapewne tylko młodzież, przybyła razem z księżmi z obcych krajów, potem naturalnie i polska, ale tylko o tyle, o ile chciała się wykształcić na sługi kościoła, lub pragnęła wstąpić do stanu duchownego. Była to przeważnie młodzież biedna z miast, w których się mieściły katedry biskupie. Rycerstwo nie tylko nie kwapiło się do nauki, ale nazwę „żaka“ uważało za ubliżającą dla swej godności. W królewskiej jeno, czy książęcej rodzinie uczuвано potrzebę nauczania się po łacinie dla stosunków z dworami zagranicznymi; ale umiejętność mówienia nie zawsze się łączyła z umiejętnością pisanania; ci tylko pisać się uczyli, co księżmi zostać mieli. Rzadko kiedy synowie królewscy lub książęcy, przeznaczeni do stanu duchownego, pobierali nauki w kraju; zazwyczaj posyłano ich do Rzymu, do Saksonii lub do innych krajów.

Jak uczono w szkołach naszych? Wobec małej znajomości języka polskiego wśród duchownych cudzoziemskich i wobec zwyczaju w szkołach zachodnio-europejskich, nie może być nawet mowy o wykładzie polskim. Musimy sobie wyobrazić tę naukę tak, jak jeszcze dzisiaj większość chłopców, służących do mszy, uczy się ministrantury, to jest za pomocą przyswajania sobie dźwięków mowy obcej w sposób mechaniczny. Do celów bowiem wyłącznie kościelnych zmierzała szkoła nasza przez całe długie wieki; wytresowanie służby kościelnej do zwykłych i uroczystych mszy, po części zaś przysposobienie przyszłych księży—oto jej cel główny.

Klasztory, które na Zachodzie przed wiekiem X głównie, a i potem w znacznej części, tak wielkie oddały usługi oświacie, u nas szerzyły tylko „kultu-

rę," to jest uczyły lepszej uprawy ziemi, zakładały ogrody, winnice, budowały piękne kościoły i klasztory; o naukę zaś bardzo mało się troszczyły. Złożone z cudzoziemców, nie chcących nawet przyjmować krajowców do swego grona, stanowiły one oazy wyższej kultury wpośród pierwotnych jeszcze stosunków krajowych. Oddziaływały one powoli na społeczeństwo, lecz do rozszerzenia zamiłowania w nauce i literaturze przyczyniały się bardzo a bardzo mało. Brak rękopismów przed XIII-m wiekiem, choćby kopiowanych jeno w Polsce, świadczy o tem dostatecznie.

Drogość książek, które były tylko pisane i to na pergaminie przez pierwsze wieki naszego chrześcijaństwa, stanowiła walną przeszkodę w rozpowszechnieniu oświaty. Czasami za jedną książkę ładnie, pracowicie wykonaną, z ozdobnemi inicjałami, trzeba było dać tyle, co za całą wioskę. Oczywiście takich, coby chcieli ponosić podobny wydatek, nie było wśród rycerstwa przez kilka wieków. Przy katedrach jeno i w klasztorach znajdowały się biblioteki, pochodzące prawdopodobnie z darów, nie z zakupna. Posiadamy spis biblioteki kapitulnej krakowskiej z roku 1110, to jest z czasów Bolesława Krzywoustego. Mamy w nim książek 30; niektóre, mianowicie do użytku ściśle kościelnego, w kilku egzemplarzach. Jeżeli pominiemy takie czysto praktyczne dzieła, jak: mszały, antyfonarze, graduły i tym podobne modlitewniki, to znajdziemy w tym spisie jedną gramatykę, jedną dyalektykę, trzy książki prawnicze, już to świeckie, już kościelne, jedną księgę kazań, jedną księgę listów św. Pawła, dwa wykłady ksiąg biblijnych (Job, Lewityk), trzy psalterze, ulubiony w średnich wiekach poemacik Aratora (z VI go stulecia) o dziejach apostołskich, rodzaj encyklopedyi średnio-wiecznej „Etymologie“ Izydora, wielce czytana księgę Boecyusza (z VII stulecia) o pocieszeniu filozofii, dialogi Grzegorza papieża (z końca VI w.); z klasycznych zaś autorów są tu następni: historyk Salu-

styusz, oraz poeci: Owidyusz (Listy z Pontu), Terencyusz (komedye), Persyusz (satyry, w dwu egzemplarzach), Stacyusz (poemat Tebaida, również w dwu egzempl.).

Nie możemy oczywiście twierdzić, iżby w całej Polsce na początku wieku XII nie było więcej książek nad te, jakie w spisie powyższym wymieniono; ale nie mamy też podstawy do mniemania, jakoby zapas ich był znaczny. Nie miano zapału do zdobywania wiedzy; utrudnienia w jej pozyskaniu były bardzo wielkie, a przedewszystkiem przelamywanie pierwszych lodów — niezrozumiałości języka, wykładanego w języku również niezrozumiałym, zniechęcało żartkie umysły polskie na samym progu świątyni nauki. Ci, co przewyciężyli te trudności, szukali oświecenia za granicą; Włochy na razie mało były przez naszych kapłanów odwiedzane, więcej Belgia (Leodyum, Gembloux) i Paryż. Aż do początków XIII wieku doliczono się zaledwie 30 nazwisk, przy których stawiano określnik: *magister*, stąd wyprowadzono wniosek, że tyluż ukończyło studia w uniwersytecie, gdzie tytuł ów otrzymali. Ponieważ jednak magistrami nazywano także, jak wiemy, księży uczących w szkołach katedralnych, niema i nie może być zupełnej pewności, czy wszyscy owi 30 rzeczywiście uniwersytet ukończyli.

I to jeszcze w końcu dodać potrzeba, że duchowieństwo nasze aż do początków XIII w., o ile nie było zakonnem, miało żony, a więc i rodziny; niektórzy, wbrew kanonom, żenili się dopiero po wyświęceniu, a pomiędzy biskupami nawet znajdowali się żonaci. I ta okoliczność wpływała także na niewielkie zajęcie się naukami, gdyż obowiązki kapłańskie, rodzinne i gospodarskie zbyt dużo pochłaniały czasu i przeszkadzały poświęceniu się uprawie zagonu wiedzy.

III.

W wyprawach krzyżowych, które tak wielki wpływ na rozwój wszelkich, a więc i umysłowych stosunków w Europie zachodniej wywarły, nie uczestniczyliśmy wcale jako naród; poszczególne tylko jednostki i to przeważnie w charakterze pielgrzymów jeno zwiedzały Jerozolimę. O pierwszej i najślawniejszej wyprawie, co miała być kiedyś unieśmiertliona przez Torkwata Tassa, u nas glucho zupełnie, zaledwie o niej wspomniano i to bardzo późno. Dopiero w drugiej, podjętej przez cesarza Konrada III, a tak nieszczęśliwie rozbitej i rozpełzłej, Władysław II, najstarszy syn Krzywoustego, wyzuty i z zaszczytu starszeństwa i z własnej dzielnicy, przytem kłutwą obłożony, towarzyszył razem ze znacznym poczem rycerstwa swemu opiekunowi cesarzowi i jego klęski podzielał. Niebawem potem pielgrzymował do Jerozolimy Henryk książę sandomierski (r. 1154), a po nim słynny Jaksa z Miechowa (r. 1162), który zabrał ze sobą jednego członka zakonu „Stróżów grobu Chrystusowego,“ by zakon ten rozkrzewić w Polsce, czego też i dokonał; są to tak zwani „miechowici,“ rozszerzający się pod tą nazwą nawet po za granicami naszego kraju, a z uprawy nauk głośniejsi od innych zakonów w późniejszym nieco czasie.

Ani na rozszerzenie widnokregu umysłowego, ani na pobudzenie twórczości poetyckiej wojny krzyżowe nie wpłynęły u nas zgoła. Nie interesowaliśmy się nimi bardzo i przyjmowaliśmy wiadomości o nich obojętnie; jedynym podobno wynikiem literackim było u nas nabycie paru rękopisów opisujących drogę do Ziemi Świętej. Żarliwością religijną nie odznaczał się bynajmniej; jakże mieliśmy zwracać bacniejszą uwagę na dalekie wyprawy, kiedy o daleko bliższych sprawach, dotyczących bezpośrednio naszych stosunków, duchowieństwo nasze w zapiskach swoich nic nie wspominało. Najmniejszej nawet

wzmianki nie można w nich znaleźć o apostołstwie biskupa bamberskiego Ottona na Pomorzu. Toć Bolesław Krzywousty wezwał tego świętobliwego Niemca do nawracania spółplemiennego Polakom szczepu, utyskując, że w kraju swoim niema misyonarzy...

IV.

Koniecznością to było, jak widzieliśmy, dziejową, że pierwsze przejawy piśmiennictwa u nas musiały mieć cudzoziemców za swych inicjatorów i że przejawy te musiały się bezpośrednio łączyć ze sprawami kościoła. Do należytego sprawowania obowiązków kapłańskich oprócz mszału, psalterza i tym podobnych modlitewnych ksiązek, potrzebne także były tak zwane „tablice paschalne,” to jest zeszyty, gdzie na długi szereg lat wskazane były daty święta Zmartwychwstania Pańskiego, według których, jak wiadomo, ustanawiają się wszystkie inne święta ruchome. Otóż te tablice służyły początkowo za najdogodniejszy materiał do umieszczania na marginesach, obok dat roku, miesiąca i dnia, jakiejś króciutkiej zapiski, dotyczącej czy to kościoła, do którego tablica taka należała, czy też państwa całego.

Prawdopodobną jest rzeczą, że już pierwszy nasz biskup Jordan miał w swym kościele poznańskim taką tablicę, ale czy na niej co napisano, o tem zgoła nic wiedzieć nie możemy, gdyż ze wszystkich tablic paschalnych, jakie w Polsce być musiały, przechowała się jedna—jedyna, i to z późniejszego już czasu, bo z XIII wieku; jest to tak zwana „tablica paschalna lubińska“ (z Wielkopolski).

Obok zapisek na takich tablicach, zwyczajem kościołów i klasztorów zachodnio-europejskich było prowadzenie „roczników,” to jest również króciutkich wzmianek o tem, co zapisujący uważał za godne pa-

mięci, a więc wstąpienie na tron jakiegoś panującego, założenie świątyni, śmierć sławnego w kościele męża, lub sprawę najbliższą obchodzącą dany kościół, czy klasztor.

Jest domniemanie, że odpis jednego z takich roczników (zaczynającego się rokiem 730) przywiózł z Niemiec do Polski pierwszy nasz arcybiskup gnieźnieński, *Radym*, czyli *Gaudenty*, brat św. Wojciecha, pod sam koniec wieku X-go, i że on to pomieścił w tym odpisie najdawniejsze notatki, odnoszące się do dziejów kraju naszego, w tym kształcie:

965 Dobrawka przybywa do Mieszka (*Dambrovka*
[*ad Mesconem venit*]).

966 Mieszko, książę polski, chrzci się (*Mesco dux*
[*Polonie baptisatur*]).

Te dwie lakoniczne notatki — to mikroskopijny zaród całego wielkiego rozwoju dziejopisarstwa naszego w ciągu wieków. Oczywiście *Radym*, oprócz tych zapisek, mógł wnieść do rocznika kilka innych, dotyczących brata, siebie, oraz spraw kościoła. Oryginał tego „rocznika wielkopolskiego,” który domniemalnie stał się początkiem i źródłem naszego rocznikarstwa wogóle, nie dochował się do naszych czasów; mamy go w odpisie bardzo późnym, bo z XV wieku: kombinacyi tylko uczonego badacza (*Wojciecha Kętrzyńskiego*) powiodło się udowodnienie, że niegdyś istnieć on musiał ¹⁾. Za danym raz przykładem poszły niewątpliwie naśladowania; są domysły, iż mieliśmy już w XI-m wieku roczników kilka, lecz żaden nie dochował się w oryginale, tak, iż oryginał rocznika mamy dopiero z XII stulecia; jest to t. zw. „rocznik świętokrzyski dawny.“

¹⁾ Uczony niemiecki *M. Perlbach* sądzi, że pierwszy rocznik polski powstał dopiero w połowie XI wieku i to w kapitule krakowskiej, na podstawie rocznika frankońskiego, dopelnionego już atoli w Pradze czeskiej.

Z imieniem Radyma łączy się nadto przypuszczalne jego autorstwo „Żywota ś. Wojciecha,” napisanego w końcu X lub w początkach XI stulecia. Zazwyczaj dotychczas drukowano ten Żywot, jako utwór Jana Kanaparyusza, dokonany w Rzymie. Wojciech Kętrzyński starał się udowodnić, że był napisany w Polsce przez brata św. Wojciecha. Wiele przytoczył okoliczności i względów przemawiających za tem mniemaniem i moglibyśmy dziełko uznać za zabytek, odnoszący się do naszej literatury, gdyby w niem był choć ślad jakiegoś przywiązania do naszego narodu. Ale autor jego, odznaczający się zresztą wielką prostotą, wierzący naturalnie w cuda i widzenia prorocze, jest religijnym kosmopolitą; Polska nie obchodzi go wcale; o Bolesławie Chrobrym wspomina tyle jeno, że wielką miłością kochał ś. Wojciecha i dla tej miłości brata jego (Sobiebora) pocieszał wielkimi obietnicami i przyjaznemi słowy po wielkiej klęsce, jakiej ród jego (pomordowanych Sławników) doznał w Czechach. Treść cała „Żywota“ zasadza się oczywiście na przedstawieniu życia bogobojnego i śmierci męczeńskiej ś. Wojciecha.

Z tychże powodów mimochodem tylko wspomnę o innym, jeszcze krótszym utworze, napisanym również w końcu X lub w początkach XI stulecia, a przedstawiającym wyłącznie prawie „Męczeństwo ś. Wojciecha.“ Autor jest nieznany, niektórzy uczeni twierdzą, że rzecz ta była pisana w Polsce, inni utrzymują nawet, że przez Polaka. Nie jest to prawdopodobne; nie mamy żadnych danych po temu, ażebyśmy mogli przypuścić, iż w owej odległej chwili ktokolwiek z Polaków mógł się zdobyć na takie nawet proste, anegdotyczne opowiadanie po łacinie. Piśmownia nazw polskich (Chnazina=Gniezno, Pulsłao=Bolesław) wskazywałoby raczej Niemca. Autor, zdaje się, jeżeli nie był świadkiem naocznym, to miał wiadomości od takiego świadka, lubi przytaczać rozmó-

wy ś. Wojciecha z towarzyszami, zaznacza dar jego proroczy i moc robienia cudów.

Jeżeli te dwa utwory, poświęcone św. Wojciechowi, wyłączymy z dziedziny literatury *polskiej*, to na pierwsze półtora wieku chrześcijaństwa w Polsce, otrzymamy tylko domniemane roczniki, które się w oryginałach nie dochowały, a prócz nich—żadnego innego piśmiennego zabytku.

V.

Dopiero w początkach XII wieku spotykamy utwór już nie kilkokartkowy, lecz kilkunasto arkuszuwy, którym pochłubić się możemy. I on jednak jest dziełem Polaka, lecz cudzoziemca, co się przejął miłością do kraju przybranego i za drugą ojczyznę go uważał. Mówię tu o tak zwanym GALLU, którego ani imienia, ani nazwiska nie znamy¹⁾, a który napisał ładną i cenną „Kronikę polską.“ Prawdopodobnie pochodził z Prowancyi, był kapelanem dworskim Bolesława Krzywoustego i zachęcony przez biskupów polskich, a mianowicie kanclerza Michała, zabrał się do przedstawienia dziejów swego uwielbianego Bolesława, a ze względu nań — dziejów także poprzedników jego. Był to umysł żywy, pochopny do zachwytywów, lubiący opowiadać o cudach i wogóle o rzeczach niezwykłych, religijny wielce, lecz raczej w kierunku pobożności obrzędowej, niż głębokiego przejęcia się sprawą udoskonalenia wewnętrznego; nieraz bowiem robi uwagę, że taka a taka klęska nastąpiła wskutek tego, iż stoczono walkę podczas postu, wielkiego tygodnia, wigilii i t. p. Fanatykiem

---

¹⁾ Śmiało przypuszczenie młodo zmarłego Maksymiliana Gumplowicza, że ten Gallus miał na imię Baldwin i że był w końcu biskupem kruszwickim, zostało stanowczo odrzuconem przez krytykę.

nie jest; jakkolwiek o sprośnościach pogaństwa rozszerzać się nie lubi, przyznaje przecie, że są pomiędzy poganami ludzie dobrzy, i że Bóg nagradza ich czyny *doczesną* pomyślnością. Niema natomiast nic przeciwko okrucieństwom, popełnianym na Pomorzaczach; sądzi bowiem, że na nie w zupełności, jako okrutni i poganie, zasłużyli. Gani łączenie konsekracji kościoła z ucztami, obrzędami ślubnymi, i utrzymuje, że w takich razach zawsze jakieś nieszczęście zdarzyć się musi.

Ukształcenie Galla było dość rozległe, a chociaż myli się czasami w przywodzeniu faktów z przeszłości starożytnej (Kleopatrze np. nazywa królową Kartaginy), zna przecież niektórych autorów rzymskich, mianowicie historyka Salustyusza, którego za wzór wziął sobie w tworzeniu mów (zresztą niedługich), jakie wkłada w usta osób swoich. Mitologią grecko-rzymską posługuje się: ulubieńca swego, Bolesława Krzywoustego, prawie stale nazywa „synem Marsa;“ wogóle jednak przyprawy tej używa rzadko, gdyż robi zestawienia takie i z postaciami biblijnymi. Raz tylko nagromadził w jednym miejscu zbyt dużo, i w sposób dla nas przesadny, porównań mitologicznych, mówiąc o walce Polaków z Czechami: „Po stronie obojej *Mars* siły wyteża, *Fortuna* wyprowadza swoje igrzysko i kolo od Czechów odwraca, pasma dni Czechów *Parci* tną nożycami, *Cerber* żarłoczną paszczę rozwiera, przewoźnik *Acherontu* nie może nastarczyć żegluga, *Prozerpina* śmieje się do rozpuku, *Furye* szatami od żmij najeżonemi wytrząsają, *Eumenidy* łaźnię siarczaną gotują, *Pluton* każe kuć *cykloptom* wieńce odpowiednie dla rycerzy, co krwią je sobie wysłużyli, o zębach węzowych i smocznych.“ Ale jest to okres wyjątkowy w całej kronice, Gallus bowiem pisze wogóle stylem prostym, tu i owdzie przyozdobionym jakimś porównaniem poetycznym lub figurą retoryczną.

Wysłowienie jego jest ujmujące i okazuje w nim

wyobraźnię ruchliwą a plastyczną; obrazy, przez Galla nakreślone, tkwią w pamięci, a uobecnianie zdażeń za pośrednictwem rozmów pomiędzy wyprowadzonymi na widownię osobami uważać można za ulubiony środek pisarski. Tym talentem poetyckim wznosi się on nad kronikarza saskiego z X wieku, Widukinda, z którym go prostota opowiadania i zamilowanie formy anegdotycznej dość ściśle łączy.

Poetyczność nastroju uwydatniła się u Galla i w samych kształtach zewnętrznych. Umiłował on rym i jakkolwiek nie napisał swej kroniki wierszem, prawie ciągle jednak rymuje z sobą części zdania lub okresów ¹⁾. Co więcej, nie poprzestając na takiej prozie rymowanej, umieszczał także rzeczywiste wiersze łacińskie zakończone rymami, wiersze, zwane w wiekach średnich *leonińskimi*. Gallus, jak wszyscy zresztą owocześni poeci po łacinie piszący, wiersze te układał nie według zasad „metryki“ starożytnej, lecz według jednakiej ilości zgłosek i akcentu wyrazowego.

Z 6-ciu takich utworów jeden jest tylko ośmiogłosekowy, mianowicie o cudownem przyjsciu na świat głównego bohatera Kroniki; wszystkie inne są 15-tozgłosekowe (przypominając heksametr starożytny); jest w nich czasami na początku lub na końcu rym *wewnętrzny*, oprócz *zewnątrznego*, np.

Qui noverunt, qui senserunt carceres et vincula.
Nos ad laudes, non ad fraudes damus haec munuscula

(Nie będziemy wyszczególniać, kto opór przyptłcił więzieniem i okowami; my dajemy tę książkę dla opiewania chwały, nie zdrady).

) Dla przykładu przytaczam króciutki ustęp w oryginale, ponieważ w tłumaczeniu trudno to oddać: „Si quis captat Boleslao memoriali titulo *comparari*, elaboret suam vitam eius vitae venerabili *conformari*... Haec erat magni Boleslavi gloria *memoranda*, talis virtus recitetur posteriorum memoriae *imitanda*.“

Z pięciu wierszy 15-tozgłoskowych najpiękniejszym, pełnym naiwnego uwielbienia, jest tren na śmierć Bolesława Chrobrego; po nim można wymienić rodzaj hymnu na cześć Bolesława Krzywoustego po odniesionem nad Pomorzanami zwycięstwie; dalej pieśń obozową, jakoby przez Niemców ku chwale tegoż Bolesława śpiewaną; następnie krótki, ale w oryginale nader ładny obrazek dawniejszego stosunku Polaków do Pomorzan w porównaniu z tym, jaki nastąpił po ich ukorzeniu; wreszcie krótki również, ale słabszy wierszyk, w którym autor pobudza sam siebie do dalszej pracy nad dziejami. — Dawniej mnimano, że niektóre z tych wierszy były tłumaczeniem pieśni, rzeczywiście przez lud śpiewanych; ale jest to mniemanie zgoła bezpodstawne; niema tu nic ludowego; poezye te — pierwsze w naszym piśmiennictwie — są utworem samego kronikarza.

Kronikę swoją podzielił Gallus na trzy księgi; pierwszą poświęcił poprzednikom Bolesława Krzywoustego, a dwie dalsze — jemu samemu. O czasach przedhistorycznych nie rozpisywał się; pomieścił tylko anegdotycznie ładną opowieść o Piaście i Rzepce i podjęciu przez nich gości, nie przyjętych na dworze Popiela, oraz o myszach, co wedle podania zagryzły tego księcia.

Wyliczywszy tylko poprzedników Mieszka I-go, od niego dopiero szerzej pisze o książętach i królach polskich, aż do Krzywoustego, najwięcej miejsca dając Bolesławowi Chrobremu. Dzieje Krzywoustego do r. 1113 opowiedział bardzo szczegółowo, starając się o skupienie, złączenie faktów pokrewnych, ale mu się to nie udawało, gdyż walki z Pomorzanami, wypełniające przeważnie treść lat owych panowania Bolesława, przerywał wiadomościami krótszemi lub dłuższemi, o wojnach z Czechami, Niemcami, o zatargach ze Zbigniewem i t. p. Roku, w którym się co działo, tak samo zresztą jak pierwsi kronikarze niemieccy, nie podawał wcale; krytyka dopiero nauko-

wa przy pomocy „roczników“ i innych źródeł dziejowych ujęła luźnie przezeń podane fakta w ramy chronologiczne. Ponieważ ostatni fakt, wymieniony w kronice Galla, odnosi się do roku 1113, zawnioskowano, że niebawem musiał autor umrzeć, albo też wyjechać do swej ojczyzny; pisał bowiem swe dzieło nie odrazu, ale księgami, każdą z nich poprzedzając przedmową dedykacyjną, to do wszystkich biskupów polskich, to do Pawła biskupa poznańskiego i jego pomocnika kanclerza Michała, to do kapelanów książęcych i innych „dobrych duchownych, godnych w Polsce wspomnienia.“

Na język polski całą „Kronikę Marcina Galla“ przełożył Zygmunt Komarnicki i wydał w Warszawie r. 1873. Nazwał go Marcinem, według ówczesnych, nieuzasadnionych przypuszczeń.

VI.

Z dalszych lat XII wieku po Gallu mamy trochę więcej zabytków. Nie tylko wspomniany poprzednio rocznik „świętokrzyski,“ ale i dokumenty urzędowe przechowały się do naszych czasów w oryginałach. Pisane one już były przez Polaków, a chociaż do zakresu literatury właściwej policzone być nie mogą, świadczą jednak o wzmaganiu się oświaty w Polsce.

Do literatury natomiast należy niewątpliwie „Legenda o ś. Wojciechu“¹⁾, napisana z pewnością już w Polsce, lecz czy przez Polaka, odgadnąć niepodobna, gdyż żadnego śladu życzliwości swojej dla kraju

---

¹⁾ Z rękopisu, przechowanego w bibliotece kapituły krakowskiej, wydał ten zabytek po raz pierwszy dr. Wojciech Kętrzyński roku 1884 w 4-tym tomie „Pomników dziejowych Polski.“

lub przynależności do niego autor jej nie wyraził. Autorem musiał być zakonnik, który, dla zbudowania swych braci, skorzystał z dawniejszych życiorysów apostoła Prus i nie dbając ani o ład w opowiadaniu, ani o etnografię i chronologię, spisał językiem prostym i naiwnym, stylem anegdotycznym, zdarzenia świadczące o szczególnem upodobaniu ś. Wojciecha w życiu klasztorzem, w ubóstwie, umartwieniu, rozmyślaniu, rozdawaniu dochodów ubogim, a wreszcie uwydatnił gorące jego pragnienie palmy męczeńskiej. Pisał co najmniej w 150 lat po zgonie ś. Wojciecha, kiedy postać ta przybrała już rysy legendowe i darem czynienia cudów zasłynęła. Ale te cuda mają szczególny charakter: nie przemawiają do serca, działają tylko na wyobraźnię. Oto ś. Wojciech, do jakiejś wsi przybywszy, rozpytywał się o drogę do Gniezna. Wieśniacy, zobaczywszy jego ubiór zakonny, którego nigdy przedtem nie widzieli, a zwłaszcza słysząc mowę, różniącą się bardzo od języka polskiego (*videntes eius loquelam in plerisque sermonibus a polonica discrepare*), wyśmieli go tylko, a ś. Wojciech ukarał ich niemotą; a gdy następnie się ukorzyli, przywrócił im zdolność mówienia. Kiedy Prusacy posiekali jego ciało na kawalki i rozrzucili na wszystkie strony, gospodarz, u którego ś. Wojciech miał poprzednio gościć, zbierał rozproszone członki i już złożył całe ciało prócz jednego palca; a ponieważ wygadał się przed żoną, ta zaś doniosła Prusakom o całym zajściu, usta mu się tak wykrzywiły, iż mówić nie mógł, a pokarm i napój zaledwie przyjmował... Niebawem dostrzegli rybacy we wnętrzościach rybki jakiś przedmiot, błyszczący niby świeca dziwnej jasności, a schwytawszy ją wydobyli ów palec, którego brakowało, a który blask swój zachował (*digitum... in modum rutilantis candelaе flammigerantem*). Przyszedszy z nim do ciała męczennika, ujrzeli, że i ono całe promieniało... Szczegóły te wpłynęły prawdopodobnie na wytworzenie z czasem legendy o posiekaniu

ś. Stanisława... W całym opowiadaniu jest jedna tylko jedyna data i to nie roku, lecz dnia i miesiąca, kiedy ciało ś. Wojciecha, a raczej wyschłe już jeno kości, złożone pierwotnie w Trzemesznie (*Cheremusen*), przeniesione zostały do Gniezna.

Do literatury też należy pierwszy nasz list, ułożony starannie, ze znaczną dbałością o piękne wysłowienie. Autorem tego listu jest MATEUSZ, z przezwiskiem Cholewa, biskup krakowski, zmarły w roku 1165. Pisał go on do sławnego Bernarda z Clairvaux († 1153), ażeby przybył z misją religijną do Polski, dla wytępienia błędów i zabobonów, jakie się w całej Słowiańszczyźnie, mianowicie zaś na Rusi, gdzie ludzie nie chcą się stosować do przepisów ani greckiego, ani łacińskiego kościoła, lecz zachowują jakieś odrębne stanowisko i nie uczestniczą w sakramentach. Prócz pochwał, jakimi biskup obsypał opata klarewalleńskiego, starał się wobec niego okazać swoje wykształcenie; przywodzi więc wyrażenia i z Pisma ś. i ś. Augustyna i z księgi Boecyusza o pocieszeniu filozofii, wspomina mitycznych pieśniarzy greckich Orfeusza i Amfiona, co to dźwiękami liry wzruszali lasy i kamienie, to jest, jak sam objaśnia, „ludzi leśnych i kamiennych;“ wyraża przekonanie, że Bernard lepszym się okaże od Orfeusza, jako obdarzony rozumem niebiańskim i łaską wszelkich błogosławieństw; zapewnia w końcu, że Bernarda oczekują „wszystkie stany i wiek wszelki, pleć oboja i ludzie wszelkich zawodów, jednym słowem, wszyscy Polacy ku niemu wzdychają.“ List nie odniósł skutku; opat klarewalleński nie przybył do Polski, chociaż około połowy XII wieku pośpieszył do Niemiec i zastąpił swemi kazaniami i cudownemi uzdrowieniami we Frankfurcie.

Mateusz był *pierwszym znanym nam z imienia autorem polskim*, ale autorem drobnego jeno listu; pierwszego zaś Polaka, co całą książkę, i to niepo-

Significat quia. rquede pambula tam
genia. Gornicus polonorum. Vmoo

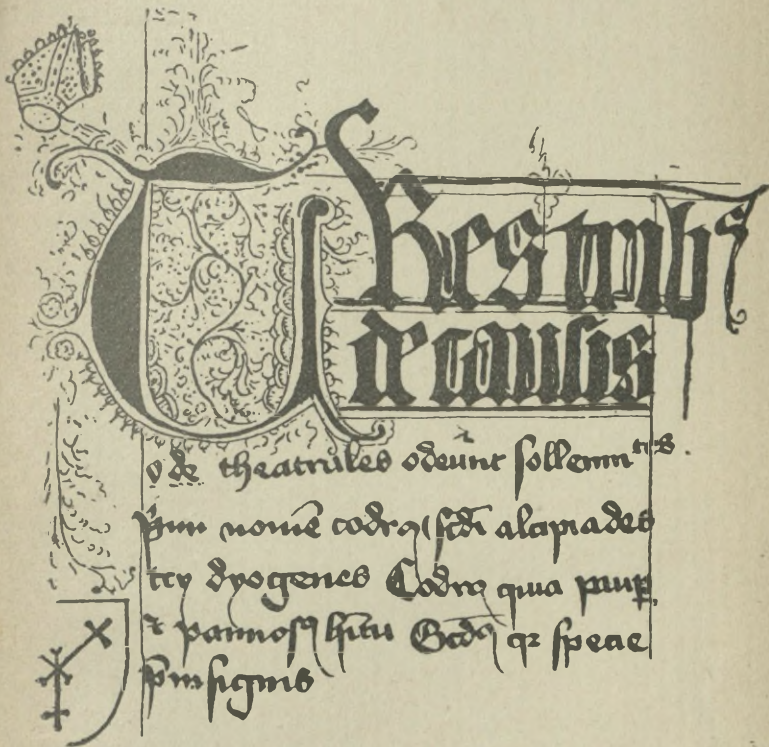

Qmho. d. d. dei
gratia. summo
pontifici. Smit
q. Bymoni. Pa.
10. Mauro. By
rollao. do digni
ac uenandis

Significat quia. rquede pambula tam
genia. Gornicus polonorum. Vmoo

expedit. **S**ic dubitatio hppis
lanibz. uiam i cognitam palpi
bare am cognouerim rectorz o
quos pcedentim luce lucidius
chorulace. **E**t cu tales prauise
vun. emhidicos. defensores floa.
pendam quity i uisitando nau.
mutauerit i iudiosi detractores.
Et qui fortuna wa. corrupps bos
fautores obtulit hult. rei digni

Kronika Galla.

Kronika Mistrza Wincentego.

pospolita, nakreślił, widzimy w Wincentym Kadłubku, Małopolaninie, tak samo jak Mateusz.

WINCENTY KADŁUBEK urodził się w Karwowie, w ziemi sandomierskiej, w drugiej połowie XII wieku. Odebrał wyższe, uniwersyteckie wykształcenie; zawsze bowiem tytułowano go „mistrzem“ (*magister*). Ponieważ w dziele jego znajduje się jedno zdanie francuskie, wnoszono, że studia swe odbywał w Paryżu. Zrazu proboszcz kolegiaty sandomierskiej w r. 1208 został pierwszym przez *kapitułę* wybranym biskupem krakowskim; była to u nas pierwsza znana „elekcyja“ kościelna, gdyż dotąd biskupów mianowali królowie, czy książęta. Na stolicy biskupiej siedział Wincenty lat dziesięć, poczem z nieznanых dokładniej powodów zrzekł się dostojęstwa i wstąpił do zakonu Cystersów w Jędrzejowie, których oddawna wielbił i dobrodziejstwami obdarował.

Najpewniej w zaciszu klasztorneń powstała „Kronika“ Mistrza Wincentego. Dziwna to książka! „Niema wątpliwości—powiada Tadeusz Wojciechowski—że Kronika Kadłubka, sądzona jako dzieło historyczne, byłaby chyba dowodem zboczenia umysłowego. Ale jeżeli ją weźmiemy jako książkę szkolną — czem była rzeczywiście przez kilka wieków — tedy musimy przyznać Kadłubkowi niemałą zasługę głównie dlatego, że historję ojczystą obrał za przedmiot książki szkolnej i za nią przewodnią, do której powplątał (!) mnóstwo pięknych, zabawnych i pożytecznych powiastek, refleksyj, nauk i wierszy, w których czytelnik znalazł przypomnienie tego wszystkiego, czego się nauczył w Gramatyce i Retoryce“.... To za mało dla mistrza Wincentego! Jako źródło historyczne, nie może się równać z Gallem, gdyż o dokładność swych wiadomości dba rzadko, ale jako pisarz, świadomy sztuki słowa, i jako myśliciel, stanowczą ma nad nim wyższość. Oczytanie jego jest ogromne. Pismo święte zna oczywiście z zawodu,

tak samo jak łacińskich ojców kościoła i prawo kanoniczne. Biegłym jest w prawie rzymskim, studyował widocznie cały kodeks Justyniana i tak się nim przejął, że nawet sprawy polskie w duchu tego kodeksu przedstawia. Z dzieł średniowiecznych sam wymienia zbiór listów Aleksandra W. (zmyślonych), zbiór, którego dotąd nie można odszukać—ze wzmianek i przykładów wolno wywnioskować, że nie obcą mu była jakaś ciekawa kompilacya o naturze i zwyczajach zwierząt, a może i słynna księga uczonego i filozofa angielskiego, Jana z Salisbury († 1180) p. tyt. „Policraticus,” stanowiąca jakby encyklopedyę owych czasów, z wielkim smakiem pisarskim skreśloną. Literaturę starożytną rzymską poznał bardzo szczegółowo, a najwięcej w swej kronice skorzystał z historii powszechnej, opowiedzianej w IV podobno wieku naszej ery przez Justyna (skróćciela wielkiego zaginionego dzieła Troga Pompeja), gdyż nie tylko czerpał z niej wiadomości o zdarzeniach podobnych do tych, jakie miał opowiadać z dziejów narodowych, lecz nadto przypuściwszy, że plemiona zamieszkujące środkową i wschodnią Europę, od najdawniejszej starożytności zajmowały te same mniej więcej miejsca, jak i za jego czasów, co u Justyna wyczytał, zbliżonego terytoryalnie do Polski, to przenosił w przeszłość swojego narodu; stąd to powstały baśnie o walkach Polaków z Aleksandrem Macedońskim, o zaślubieniu córki Juliusza Cezara przez Grakkusa (Kraka) i t. p. Po za Justynem listy filozoficzno-moralne Seneki, pisma Cycerona, historyczne prace Salustyusza, zasady wymowy Kwintyliana, dzieło Boecyusza o pocieszeniu filozofii często były w jego rękach, bo przytoczenia z nich ukazują się w Kronice niejednokrotnie. I poetami rzymskimi nie gardził; czytał Wergiliusza, Horacego, Owidyusza, Farsalię Lukana, Tebaidę Stacjusza, satyry Persyusza i Juwenalisa. Musiał je znać dobrze, kiedy mógł przytoczeniami sza-

fować; wyszukiwanie bowiem cytat na poczekaniu, nie łatwym było w księgach rękopiśmiennych.

Jakże korzystał mistrz Wincenty z tych obfitych zasobów wiadomości, zebranych pilnem czytaniem? Bardzo a bardzo swobodnie; nie ugiął się on pod brzemieniem erudycyi, nie był jej niewolnikiem, lecz panem dowoli nią rozporządzającym. Umysł to był porywczy, może nawet gwałtowny, lecz hamowany rozważą i długoletniem doświadczeniem. Fantazyja jego była żywa, lecz nie posiadała tego stopnia plastyczności, jaki widzieliśmy u Galla; obrazy i porównania Wincentego, w szczegółach barwne i nieraz świeże a oryginalne, w całości zacierają się, zamazują wskutek skłonności z jednej strony do rozumowań, a z drugiej — do retoryki. Skłonność do rozumowania abstrakcyjnego, nieraz na igraszcze słów opartego, czyni wywody, a nawet opowiadania Kadłubka mętne, zawikłane. Skłonność zaś do wszelakiego rodzaju figur retorycznych sprawia, że czasami ginie myśl w słów powodzi. Uczucie rzadko się przejawia pod piórem Wincentego; jeden jest tylko w jego Kronice piękny i wymowny ustęp o miłości ojczyzny.

Mistrz nasz był przedewszystkiem filozofem-kaznodzieją; nie przeczył, że dobrzy ludzie i szczerne czyny są na świecie, ale częściej dostrzegał w nim powód do nastawiania na fałsz, niewdzięczność, pychę, występki i zbrodnie. Surowo sądził kobiety, namiętnie potępiał pięcie się po zaszczyty, gorąco wynosił zalety pokory. Rzeczy ziemskie lekko kazał cenić, bogactwami gardzić, bo wszystko tu na ziemi jest cudze, „prócz umysłu i czasu,“ więc też za uprawą umysłu, za mądrością upędać się potrzeba; „te tylko klejnoty są naprawdę naszemi, które się rodzą w skrzynce serca naszego;“ nie ród znakomity przynosi nam zaszczyt, ale dobre, zacne czyny. Jest Wincenty zwolennikiem wyższości kościoła nad państwem, bo „nad wszelką władzę — większą jest rze-

czą poddać całe panowanie prawom kościoła.“ Religijność jego głębszą nazwać musimy od religijności Galla, bo jakkolwiek powtarza za nim spostrzeżenia co do karygodności walk podczas wielkiego postu, sam częściej zwraca uwagę na stronę moralną czynów i jest głęboko przekonany, że dobro zawsze bywa nagradzane przez Opatrzność, a zło — ukarane.

Styl stanowi najoryginalniejszą stronę Kroniki mistrza Wincentego. Znać w nim zdolność wrodzoną do obrazowego wyrażania myśli, zdolność, której sztuka wciąż przychodzi z pomocą. Poszukuje nasz autor wyrazów niezwykłych (czasem greckich nawet), zestawień niespodziewanych, zwrotów niepowszednich, porównań świeżych, niekiedy dziwnych. Przeciwwstawia (antyteza) jest jedną z najulubieńszych figur, jakimi się Kadłubek posługuje; może pobyt we Francji, gdzie antytetyczny sposób mówienia leży już w naturze języka, trochę się do tego przyłożył. Igraszki słowne są w Kronice bardzo częste; nieraz użytowano w nich różne odcienia znaczeń wyrazów jednako brzmiących (np. *praedones in praedae praedam convertit*). Styl ten niejednokrotnie musi być nazwany wyszukany, nienaturalny, zwłaszcza gdy proste pojęcia w sposób zagmatwany wyklada, lecz nieraz jest tak pięknym, tak oryginalnym, że niewielu mamy pisarzy w literaturze naszej, którzyby tak wyraźną cechę indywidualną odbili w sposobie wyrażania się. Mistrz Wincenty musi być policzony do rzędu stylistów wytwornych, znających tajemnicę sztuki pisania, dbających o dobór wyrazów, o układ zdań, o świeżość szaty zewnętrznej, chociaż w tem staraniu popada nieraz w przesadę i nadętość.

Kronika Kadłubka składa się z ksiąg czterech. W pierwszych trzech wprowadził autor formę rozmowy, pomiędzy Janem, arcybiskupem gnieźnieńskim, a znanym już nam Mateuszem (Cholewą), biskupem krakowskim. Mateusz opowiada wątek dziejów polskich, Jan zaś albo robi zestawienia z podobnemi

wypadkami w dziejach powszechnych, wyłącznie zresztą starożytnych (według Biblii lub Justyna), albo też ocenia opowiadane wypadki, charaktery osób, pod względem psychologicznym i moralnym. Ta forma nasunęła myśl, że może Kadłubek nie był autorem trzech pierwszych ksiąg Kroniki; i długo w historykach literatury naszej figurował Mateusz Cholewa, jako oddzielny kronikarz. Myśl ta obecnie zupełnie zarzuconą została. Prawdopodobnie użył Kadłubek tej formy, ażeby nie brać na siebie odpowiedzialności za to, co mówił o dziejach dawniejszych, których nie był świadkiem; ponieważ w trzech owych księgach doprowadził wątek aż do śmierci Bolesława Kędzierzawego; księgę zaś czwartą o panowaniu Mieszka Starego i Kazimierza Sprawiedliwego, jako społeczny wypadkom, nakreślił w formie opowiadania, lecz bynajmniej nie zmienił zasadniczego charakteru dzieła swego; i tu bowiem znajdujemy zestawienia z wypadkami starożytnymi i tu są oceny charakterów pod względem moralnym, wyrażone obrazowo, tylko, że zestawienia i oceny te od siebie już czyni autor.

Jako kronikarz, jako źródło historyczne, Wincenty niewielką posiada wartość w przeważnej części książki swojej. Całą pierwszą księgę poświęcił dziejom bajecznym, wprowadzając po raz pierwszy do naszej historyografii tak zwany cykl podań małopolskich o Kraku, Leszkach i Popielu, trującym stryjów, a to wszystko pomieszane z dowolnie naciągniętymi wiadomościami, pobranymi u Justyna i fantazyjnie przykrojonymi do zamiarów kronikarza. W księdze drugiej i w przeważnej części trzeciej za główne źródło wiadomości historycznych miał Galla, swobodnie go przerabiał, niekiedy dopełniał z innych źródeł, zapewne z roczników. Dopiero po r. 1113, utraciwszy przewodnika w Gallu, idzie już mistrz Wincenty o własnych siłach i niekiedy opiera swe opowiadania na dokumentach urzędowych. Najszczegółowiej zastanawiał się nad panowaniem Kazimierza

Sprawiedliwego, obsypując go w sposób retoryczny najwyższymi pochwałami. Roku, w którym się co działo, podobnie jak Gallus, nigdzie nie podaje.

Uważając historię za „nauczycielkę życia,“ pragnął Kadlubek głównie wyciągnąć z dziejów pewne przestrogi dla wszystkich, a szczególnie dla panujących i dostojników; stąd niewątpliwie płynęły jego uwagi moralno-filozoficzne i zestawienia dziejowe. Ażeby uwagom tym nadać więcej mocy i wyrazistości, używał wszelkich środków wymowy, i allegoryj, i bajek, i mów, i wierszy. W jego też dziele, prócz prozy historycznej, mamy przykłady innych jej rodzajów. Namiętnie kochał się w mowach, które w daleko szerszym niż Gallus zakresie do wątku opowiadania wprowadził i które z wielkiem staraniem według przepisów retorycznych układał. Najświetniejsze mowy, w Kronice zawarte, są: mowa żony Pompiliusza (Popiela), pobudzającej męża do pozbycia się stryjów, oskarżenie Zbigniewa (brata Krzywoustego) i jego samoobrona, upomnienie Mieszka III przez biskupa Giedkę, zalecenie Kazimierza Sprawiedliwego, jako najlepszego, najcnotliwszego księcia.

Przy jednej z mów znajduje się pierwsza pisana u nas *bajka*: o gryfie, silnym, ale głupim, i podstępnej liszce, która radząc gryfowi lekarstwo na wywichnięcie jednego skrzydła, doprowadziła do tego, że „król zarówno ptaków, jak czworonogów,“ obu został pozbawiony. Bajka ta zwraca na siebie uwagę pierwiastkiem logicznego rozumowania, w niej zawartym. Liszka powiada: „nierówność skrzydeł jest przyczyną, że latać nie możesz; niechże skrzydło wyższe zejdzie do położenia skrzydła wywichniętego (które niełatwo da się podnieść do wysokości tamtego), a gdy powróci niebawem równość skrzydeł, powróci również zdolność latania.“ A gryf odpowiada: „zgadzam się, bo to, co twierdzisz, wspiera się na prawdopodobieństwie.“ W bajce tej, jak widzimy, naczelną właści-

wość umysłu Kadłubka, skłonność do rozumowania w sposób obrazowy, uwydatnia się wyraźnie.

Toż samo znajdujemy w wierszach, jakich nie brak i w tej Kronice. Wiersze Kadłubka różnią się od wierszy Galla tem głównie, że chociaż mają rymy, nie zawsze są budowane na zasadzie zgłoskowej, lecz opierają się na „metrach“ na wzór klasycznych pisarzy; stąd to mianowicie w długich wierszach bywa rozmaita ilość zgłosek; dają się one czytać jak heksametr starożytny. Krótsze wiersze, mianowicie modlitwa do św. Idziego, są przeważnie siedmiozgłoskowe. Nie będę tu wyliczał drobniejszych utworów wierszowanych Kadłubka, zwłaszcza, że pięknnością poetyczną się nie odznaczają; więcej w nich sentencyj, niżeli obrazów. Natomiast wspomnieć należy o *dialektu allegorycznym*, pomieszczonym w IV-iej księdze, w którym Kadłubek chciał odmalować zamieszanie, jakie w kraju nastąpiło po śmierci Kazimierza Sprawiedliwego. W tych częściach kraju, gdzie się najprzód o zgonie króla dowiedziano, zapanował smutek, gdy w innych stronach panowała wesołość, bo wieść bolesna jeszcze tam nie doszła. Otóż w dialogu Wesołość skarży się na Smutek, że ją wbrew jej woli porwał i do ślubu z sobą zmusić usiłuje. W rozwinięciu sporu pomiędzy Wesołością a Smutkiem biorą udział Wolność, Roztropność, Sprawiedliwość; godzi zaś wszystkich Proporcya (Harmonia), która ostrzega, że tylko zgoda wszystkich dostojników duchownych i świeckich może zapobiedz nieszczęściom, grożącym krajowi, pozbawionemu dobrego władcy. — Dyalog ten, pierwszy i przez długie wieki jedyny w literaturze naszej, mętny w sposobie przeprowadzenia myśli, jest przeważnie wypełniony rozumowaniem, wypowiedzianem obrazowo. Pod względem formalnym składa się on ze zwrotek trzywierszowych; w każdej pierwsze dwa wiersze są 8-zgłoskowe, a trzeci 7-zgłoskowy. Tak widzimy zatem, bogactwo form znacznie tu większe niż u Galla.

Całą Kronikę Kadłubka przełożyli na język nasz Andrzej Józefczyk i Marcei Studziński; tłumaczenie to wyszło w Krakowie r. 1832.

Kronika mistrza Wincentego była często przepisywana, przerabiana, skracana, objaśniana, a w końcu krytykowana. Znajdują się rękopisy, w których zamiast rozmów w pierwszych trzech księgach, taż treść pomieszczona jest w listach. W szkołach XIII i XIV wieku używano jej powszechnie do nauki języka łacińskiego. Ci, co przerabiali i dopełniali ją, zazwyczaj opuszczali zestawienie z obcemi dziejami i rozumowania. Jednym z takich przerabiaczów, który zresztą od siebie dodał tylko fantastyczny wykaz narodów, gdzie jako przodek Polaków figuruje Wandal z plemienia Jafeta, i Ahaswerus, mąż Estery, jest *Dzierzwa*, przezywany w naszym stuleciu to *Mierzwą* to *Miorszem* i pod tą ostatnią nazwą przez Augusta Bielowskiego za pierwszego naszego kronikarza z XI wieku przedstawiony najniesłuszniej, gdyż nie ulega wątpliwości, że żył znacznie, ale to bardzo znacznie później od Kadłubka.

Jednem słowem, wywarł mistrz Wincenty wpływ ogromny na dalsze rocznikarstwo i kronikarstwo i aż do połowy XV wieku pozostał najznakomitszym, najoryginalniejszym, najświetniejszym pisarzem naszym wogóle, a w szczególności w zakresie dziejów, w których dopiero Długosz stanowczą nad nim odniósł przewagę.

OKRES II.

(1250 — 1400)

Potęga kościoła.

I.

Koniec dwunastego wieku, jako też cały trzynasty były w Europie zachodniej chwilą najświetniej-

szego rozkwitu poezji prowansalskiej i francuskiej w języku narodowym, a równocześnie dobą najwyższego wzniesienia się filozofii „scholastycznej,” to jest filozofii opartej na dogmatach religii, a posługującej się w rozumowaniu zasadami i formami logicznymi, przejętymi z pism mędrca greckiego z IV-go wieku przed Chrystusem, Arystotelesa. Wzniesienie się to miało już przed sobą pochodnię oświaty, jasno płonąca wśród muzułmańskich najeźdźców Hiszpanii, skąd do innych stron Europy przenoszono różne gałęzie wiedzy, tam przez Arabów już obrobione.

U nas ani poezya, ani filozofia nie mogły jeszcze natenczas korzeni zapuścić. Musieliśmy najprzód przejść te fazy, jakie Europa zachodnia już przeżyła, a okoliczności zewnętrzne nadawały tym fazom właściwe nam zabarwienie.

Nasz wiek XIII nazwany został „wiekiem świętych polskich“ i słusznie. Religia chrześcijańska, powoli oddziaływując na umysły i serca, teraz dopiero zaczęła wydawać swoje owoce. Pobożność zaczyna się ugruntowywać wśród ogółu mniej więcej ogładzonego i zamożnego. Nadawanie dóbr kościołom i klasztorom, dawniej przez książąt tylko spełniane, w XIII wieku rozpowszechnia się wśród zamożniejszego rycerstwa. Nowo wprowadzone zakony: Dominikanów, kaznodziejstwu i nawracaniu się oddających, i Franciszkanów, żyjących z jałmużny i poświęconych bogomyślności, zbliżają się do mas, nie zachowując tego arystokratycznego odosobnienia, jakim Benedyktyni, Cystersi i inni się odznaczeni. Kobiety i mężczyźni zaczynają znajdować upodobanie w życiu klasztornej, w pokonywaniu żądz ciała, w praktycznym stosowaniu uczucia litości dla biednych i nieszczęśliwych. Napady Tatarów, przejmujące okropnym strachem, nacechowane niewidzianymi przedtem okrucieństwami, zmuszały do rachowania się z sumieniem, do przygotowywania się na śmierć, mogącą nadejść niespodzianie. Kanonizacya ś. Stanisława potęgowała u wielu

jednostek ich żarliwość, by kiedyś mogły takiego samego dostąpić zaszczytu. Święty Jacek, ś. Czesław, błogosławiony Prandota, święta Jadwiga ślązka, błogosławione: Kunegunda, Salomea — oto wydatniejsze imiona bardziej znanych osobistości, które wrychle po zgonie cudami słynąć zaczęły. Nastrój ogólny, pod wpływem takich i tym podobnych faktów, ulega pewnej zmianie, widocznej nawet i w literaturze.

II.

W poprzednich stuleciach, jak wiadomo, nie tylko nie lękano się czytać pisarzy pogańskich (rzymskich), lecz owszem z pewnem zamiłowaniem przytaczano ich zdania i starano się urabiać do pewnego stopnia na ich wzór swe wyrażenia; w wieku XIII i XIV słabnie ta ochota; pisarze średniowieczni zastępują klasyków; piszą się książki przeważnie treści religijno-budującej, tworzą się wiersze na cześć świętych, których żywoty stanowią bogatą stosunkowo część literatury.

I dawniej wprawdzie nie brakło żywotów świętych; u nas głównie się zajmowano ś. Wojciechem; ale charakter tych opisów był inny, aniżeli w wieku XIII; wspomniano o cudach, boć to zwykły, najoczywistszy dowód świętości, ale ich nie gromadzono w masie, nie układano całej ich litanii. W wieku XIII taka właśnie, wypełniona cudami literatura, na pierwszy plan występuje.

Ogniwem pośredniem, łączącym życiorysy dawniejsze z mającemi potem się rozpowszechnić, jest „Legenda o ś. Stanisławie,“ nazwana w druku „życiem mniejszem“ (*Vita minor*), dla odróżnienia jej od późniejszego utworu tejże treści. Autorem Legendy był niewątpliwie Dominikan krakowski, który miewając kazania w Szczepanowie, miejscu rodzinnem biskupa-męczennika, miał sposobność słyszeć o nim miejscowe podania i na ich podstawie napisał dla

zbudowania swoich braci zakonnych zyciorys pelen prostoty, barwny i plastycznie przedstawiający ludzi i wypadki. W Stanisławie odmalował wzór dobrego pasterza, z cudów jego on pierwszy opowiedział szeroko o wskrzeszeniu Piotrowina, a zakończył wzmianką przeniesienia ciała biskupa do kościoła ś. Wacława (katedry) i o nieszczęsnym losie króla, „tułającego się jak Kain.“ Prócz podań korzystał autor także z Kroniki Galla i Kadłubka, oraz z jakiegoś źródła, dziś nam nieznanego. Lubił dygresye, bo chcąc objaśnić czytelników, że Bolesław Szczodry nie jest owym sławnym Bolesławem Chrobrym, podaje dość długi ustęp z dziejów, poprzedzających panowanie zabójcy biskupa.

„Legenda o ś. Stanisławie“ nie była jeszcze pisana z myślą o potrzebie kanonizacji, dlatego o cudach pośmiertnych napomyka tylko, lecz ich nie wymienia. Gdy atoli cześć dla męczennika w ciągu pierwszej połowy wieku XIII ciągle wzrastała; gdy duchowieństwo wyższe krakowskie ponawiało u Stolicy apostolskiej starania o beatyfikację; gdy komisya w ciągu r. 1250 przeprowadziła badanie cudów, zdziałanych za pośrednictwem ś. Stanisława; gdy Franciszkan Jakób z Velletri, przybywszy do Polski, zajął się sprawdzeniem opowiadań o cudownych uleczeniach, ukazał się też i spis ich w formie protokolarnej (*Miracula Sancti Stanislai*). Gdy zaś w r. 1253 kościół uznał uroczyste „świętość“ biskupa, czyniąc go szczególnym patronem Polski, Dominikan, imieniem WINCENTY, na prośbę biskupa i kapituły krakowskiej nakreślił „Życie św. Stanisława, nazywane „większem“ (*Vita maior*). Wcielił on do swej książki prawie całkowicie dziełko swego bezimiennego poprzednika, a prócz tego, opierając się na bulli kanonizacyjnej, jak najobszerniej rozpisał się o cudach. Pracy samodzielnej bardzo mało tu włożył, o współczesnych sobie wypadkach wie niewiele; jako źródło historyczne prawie żadnego nie ma znaczenia, a pod względem lite-

rackim nie okazał talentu. Pracę swą przeznaczył ku zbudowaniu spółbraci: podzielił ją na drobne rozdziałki, ażeby te można było odczytywać podczas obiadu lub innych zebrań wspólnych w klasztorze.

Pomimo swej niższości od „Legendy“ miał ten „Żywot“ większe od niej rozpowszechnienie i stał się wzorem dla paru innych żywotów, jakie w XIII i XIV wieku napisano. Znalazł się zaraz przerabiacz, usiłujący powiązać trochę luźnie z sobą zestawione rozdziałki, skrócić niektóre wiadomości, a niektóre nieco inaczej przedstawić. Wincentego obrał sobie za wzór niejaki ksiądz Dominikan STANISŁAW, syn księży, opisując w XIV wieku „Żywot ś. Jacka.“

Franciszkanie natomiast okazywali więcej samodzielności, nie chcąc wprost wstępować w ślady Dominikanów. „Żywoty ś. Kingi (Kunegundy)“ i „Salomei,“ przez nich pisane w wieku XIV-m, mianowicie pierwszej, odznaczają się większą prostotą, większą naiwnością i mieszczą w sobie zajmujące podania.

Najznakomitszym utworem w tym rodzaju, obfitującym w mnóstwo ciekawych i cennych rysów obyczajowych, jest „Żywot ś. Jadwigi,“ napisany przy końcu XIII w. Gdybyśmy mogli mieć niezawodną pewność, że to dzieło Polaka, musielibyśmy je postawić na czele literatury z owego stulecia. Stało się ono źródłem przez wiele wieków dla poetów i malarzy, wywarło wpływ silny na piśmiennictwo niemieckie. Autor atoli bezimienny mówi wprawdzie o Ślązku jako o części Polski, ale w XIII wieku wszędzie i za granicą nawet nie inaczej to uważano; sympatyj zaś swoich polskich niczem nie ujawnił.

III.

Z żywotami świętych łączą się najściślej dochowane do naszych czasów „Pieśni łacińskie na cześć

ś. Stanisława,“ prawdopodobnie z XIII stulecia. Niektóre z nich weszły do brewiarzów. Nieznany ich autor opierał się na „Żywocie,“ napisanym przez Wincentego, i brał z nich motywy, szczegóły zaś, prozą dodane, któremi wiersze swe przeplatał, dosłownie z niego wypisywał. Rymowane wiersze 4 do 8 zgłoskowe, układane w zwrotki różnej długości, kończone przyśpiewem: *Alleluia*, nie stanowią jednolitej całości artystycznej, lecz są związane spólną tylko myślą wystawienia zasług, męczeństwa i cudów biskupa, razem z prośbą, aby czuwał w niebie nad swojemi owieczkami i wstawiał się za nimi do Boga. Trzy główne wątki wyróżnić można w tych pieśniach: 1) życiorysowy, przedstawiający się albo w ogólnym obrazku ziemskiej pielgrzymki biskupa, albo w szczegółach dotyczących jego starcia z Bolesławem; 2) cudowny, wysławiający łaski, za przyczyną ś. Stanisława przez ludzi otrzymane; 3) modlitewny, wzywający pomocy męczennika. Pierwszy pierwiastek, więc życiorysowy, jest najobfitszy; kilkakrotnie pojawia się pod różną formą i wypełnia największą liczbę wierszy. Czy autorem wszystkich tych pieśni jest jeden człowiek, czy kilku, trudno określić; gdyż nie mamy ich autografu, tylko późne odpisy; ze sposobu zaś tworzenia żadnych wniosków wyciągnąć niepodobna, gdyż tego rodzaju utwory różnych autorów są wielce do siebie podobne. Poezyi prawdziwej zgoła tu nie znaleźć; jest tylko wciąż się powtarzające uczucie uwielbienia dla męczennika, a oburzenie dla jego zabójcy.

Pod względem wierszowania zauważyć można wielką łatwość i płynność; zwyczajem, częstym w pierwocinach poezyi, mamy tu nieraz cały szereg rymów jednakowych, dobieranych z widocznem upodobaniem: np. „O beate Stanislæe — Presul plebis Cracovie — Cuius signa victorie — Late patent Polonie — Nam dono Christi gracie — Pestes curantur varie — Tu, martir egregie — Festa colentes hodie — Regi com-

menda glorie“¹⁾). To znaczy: „O święty Stanisławie— Biskupie ludu krakowskiego — Którego dowody zwycięstwa— Szeroko w Polsce się rozlegają— Gdyż z daru łaski Chrystusowej— Różne zarazy uleczone bywają— Ty, męczenniku prześwietny— Czczących dziś twą uroczystość — Poleć królowi chwały.“ — Najładniejsze są te wiersze, które żywszym rytmem się odznaczają (czterozgłoskowe).

IV.

Wiedza i filozofia scholastyczna przedostawała się do nas za pośrednictwem szkół i była przejmowana przeważnie w sposób bierny tylko.

Do szkół dawniejszych: katedralnych i klasztor-nych przybywają w XIII-m wieku jeszcze parafialne, wywołane potrzebą wykształcenia zwiększającej się liczby duchowieństwa niższego, a udzielające nauk początkowych, które miały przygotować uczniów do słuchania nauk w szkołach katedralnych. Zakładali je biskupi, a za ich pozwoleniem mieszczanie także, bo o wiejskich szkołkach wówczas zgoła jeszcze nie myślano.

Nauka udzielana w nich była początkowo bezpłatnie, ale rodzice uczniów musieli dbać o utrzymanie nauczyciela (rozumie się księdza), dostarczać drzewa na opalenie izb szkolnych. W Krakowie istniał zwyczaj w drugiej połowie XIV wieku, że uczeń winien był codziennie przynosić do szkoły wiązkę drzewa. Potem zwyczaj ten zanikł, ale zamieniono go na opłatę pieniężną.

Miasta od połowy XIII wieku przeważnie były niemieckie, nie wyłączając nawet Krakowa. Po spu-

---

¹⁾ Daję tę zwrotkę w ortografii średniowiecznej, — chcąc rym należyty otrzymać, trzeba końcowe wyrazy czytać z polska, t. j. akcentować (wbrew iloczasowi łącińskiemu) głoskę przedostatnią.

stoszeniu Polski przez Tatarów, książęta, dbając o swoje dochody, wzmogli dawniej już istniejącą kolonizację niemiecką, obdarzając przychodniów zupełnym samorządem, a więc pozwalając im także użycia języka niemieckiego w traktowaniu spraw gminnych.

Napływ Niemców, mających dawniejszą i wyższą kulturę (skąd w języku naszym co do rzemiosł zwłaszcza tyle pierwiastków germańskich), odbił się bardzo niekorzystnie na szkołach, mianowicie parafialnych, gdzie nauczycielami zostali przychodnie, nie władający językiem polskim.

Duchowieństwo, napomniane przez jednego z legatów papieskich (Jakóba, archidyakona leodyjskiego), który objeżdżając dyecezye, znajdował starców nie wiedzących, w co wierzą, zaleciło r. 1248, ażeby we wszystkich kościołach w niedziele i święta po ewangelii odmawiano wobec zgromadzonego ludu w jego języku ojczystym cały pacierz, a przynajmniej „Wierzę w Boga.“ W dziewięć lat potem (1257 r.) na synodzie łęczyckim zgromadzeni biskupi nakazali wszystkim plebanom i rządcom kościołów w archidyecezyi, mającym szkoły przy swych świątyniach, żeby na kierowników szkół tych nie brali Niemców, chyba, że ci wykażą znajomość języka polskiego, „potrzebnego do uczenia łaciny i do tłumaczenia autorów.“

Widocznie postanowienie to nie było wszędzie wykonywane, gdyż ponawiano je z naciskiem i w roku 1285 i w 1326. Z jednej strony brak uzdolnionych nauczycieli Polaków, a z drugiej opór Niemców, dbających o prawa swego samorządu, składały się na ten szkodliwy dla oświaty ogółu stan rzeczy. Gdy sami książęta chętnie lgnęli do niemczyzny (nie tylko śląscy, ale i Leszek Czarny), trudno się dziwić hardości i zarozumiałości germańskiej. Dopiero Władysław Łokietek, zgarniający dzielnice, przytarł rogów tej dumie, zdobywszy zbuntowany pod wodzą wójta

Alberta Kraków; a Kazimierz W. ujednostajnieniem prawodawstwa, „Statutami wiślickimi“ i założeniem w Krakowie najwyższego sądu do spraw, sądzonych według prawa niemieckiego (magdeburgskiego), zmniejszył częstość odwoływania się kolonistów do Magdeburga dla rozstrzygnięcia powstałych zatargów.

Walka kościoła i państwa polskiego z napływowym żywiołem niemieckim rozbudziła wśród ukształconych *żywsze poczucie narodowości*, uśpione nieco pod kosmopolitycznym działaniem szkoły średniowiecznej.

Pierwszym znanym nam obecnie wyrazem tej świadomości jest „Pieśń o Albercie, wójcie krakowskim,“ wyśpiewana po łacinie w wieku XIV. Właściwie mówiąc, są to dwie pieśni, mechanicznie z sobą złączone.

W pierwszej, skreślonej przez jakiegoś przyjaciela Albertowego, niema wcale mowy (prócz jednego słówka wtrąconego niewątpliwie później), o winie wójta względem narodu polskiego; za przyczynę nieszczęść, jakie spotkały byłego dostojnika, podano po prostu tylko „zmiennosć losu,“ co dowolnie wywyższa i poniża. Prawdopodobnie pieśń ta ułożona była w Czechach, dokąd Albert ostatecznie się schronił; a gdy ją poznano w Polsce, dodano do niej w innym zupełnie duchu skreśloną część drugą, gdzie bunt wójta już jako przyczynę jego klęski przedstawiono, a nadto wypowiedziano cierpkie słowa o chytrności Niemca, co to z początku kłania się i uniża, łączywie grosz do grosza zbijając, ażeby następnie urosłszy w zamożność, skoligaciwszy się przez małżeństwa z możnymi rodami i osiągnąwszy dostojności i urzędy, spędzać Polaków z ich gniazd ojczystych i urągać im dumnie. Jako przestrożę pieśń podaje przykład Czechów, wśród których Niemcy się rozpanoszyli, majątków ich pozbawiając. Tem niewłaściwsze jest połączenie tej części drugiej z pierwszą,

że zachowana została forma opowiadania przez samego wójta Alberta...

Obie pieśni, mają dużo w sobie obrazowości, ale pierwsza jest lepiej wykończona i zaokrąglona. Pisane są zwrotkami 8-wierszowymi, a wiersze mają po 8 lub 7 zgłosek; rymy są już nie tylko bezpośrednie w dwu stykających się z sobą wierszach (parzyste), ale i przekładane. Początkowe dwa wiersze wydają się zepsute, gdyż rymu nie mają, a drugi z kolei wiersz ma tylko sześć zgłosek. Na język polski przełożył ten utwór bardzo ładnie Władysław Syrokomla (Ludwik Kondratowicz).

Drugi wiersz, króciutki i słabiutki o Polsce (*Versus de Polonia*), stąd jest zajmujący, że autor jego ubolewał nad zagarnięciem ziemi chełmińskiej przez Krzyżaków i pytał ze smutkiem, dlaczego księżę polski jest jakby obojętny na to (*stat sicut anceps*).

V.

Wróćmy do szkół. Wyniki ówczesnej wiedzy zachodnio-europejskiej przejmowaliśmy biernie, ale dość skwapliwie. Pisarzy rzymskich mniej w tym okresie czytano, aniżeli poprzednio, natomiast autorowie średniowieczni różnych narodów bardzo wcześnie już u nas byli znani i przepisywani. Dochowało się z XIII i XIV wieku, w różnych bibliotekach, a szczególnie w krakowskiej, dużo rękopisów, świadczących wyraźnie i w sposób niewątpliwy, że nie tylko głośniejsze, ale nawet podrzędne twory owych stuleci za granicą, przenoszono do nas niebawem po ich pojawieniu się. Jakoż dzieła Alberta Wielkiego (zm. 1280), Tomasza z Akwinu (zm. 1274) i innych mamy w rękopisach XIII-go wieku, a dzieła Piotra Hiszpana (zm. 1277), Jana Duns Scota (zm. 1308), Jana Buridana (zm. po r. 1350) — w rękopisach XIV

stulecia. Podobnie ma się rzecz z autorami piszącymi o astronomii, arytmetyce, fizyce i medycynie. Dzieła Arabów, w tłumaczeniach łacińskich, również już w XIII wieku u nas posiadano.

Jeżdżenie po naukę za granicę i otrzymywanie tam stopni naukowych znacznie się wzmogło w porównaniu z okresem poprzednim. W ciągu półtora wieku (od 1215 do 1363) naliczono takich, co otrzymali stopnie naukowe (magistra, doktora) przeszło 300, a więc dziesięć razy więcej, niż w dwu z górą wiekach dawniejszych. Rozumie się, że i tu potrzebne jest zastrzeżenie, iż nie wszyscy, co się magistrami mianują, byli rzeczywiście w uniwersytecie, bo może pracowali tylko jako nauczyciele.

Naturalnie ci wszyscy są duchownymi. Świeccy i teraz jeszcze mało się garną do nauki; więcej mieszczanie, niż rycerstwo. W procesie z Krzyżakami przesłuchiowano świadków w r. 1339. Otóż, na 50 z górą rycerzy, a między nimi i dostojników państwa, *dwu* tylko władało językiem łacińskim, innym trzeba było rzecz tłumaczyć po polsku, tymczasem na 24 mieszczan, umiało język łaciński *pięciu*. W rodzinie jeno książęcej kobiety zwłaszcza uczyły się czytać i rozumieć łacinę ¹⁾.

Czy owi duchowni, osiągnąwszy wyższe wykształcenie szkolne, poprzestawali tylko na przyswojeniu sobie wiedzy, czy też i sami starali się ją mniej więcej samodzielnie obrabiać? Odpowiedź na to dać można ogólną, że powszechnie bierne przejmowanie nauk zadowalało ówczesny nastrój, że wyjątkowo tylko brano się do pióra, by w kwestyach naukowych głos zabrać. Rękopisy PIOTRA Dominikana z r. 1360 o zagadnieniach teologicznych, MACIEJA z KOŁA o medycynie (z XIV wieku) nie zostały dotychczas zbadane. Znamy natomiast dziwaczny utwór

---

¹⁾ Antoni Karbowski: „Szkoly parafialne w Polsce w XIII i XIV wieku.” Kraków, 1896.

kanonika krakowskiego, FROWINA z początku XIV wieku p. t. „Antigameratus,“ wierszami rymowanemi ułożony. Jest to połączenie nauk moralnych z przepisami gramatycznymi, mającemi ostrzedz ucznia o odmiennem znaczeniu różnych wyrazów jednakowo brzmiących (homonimów). Utwór ten, niewątpliwie ze względu na te gramatyczne reguły, rozpowszechnił się szeroko, mianowicie w Niemczech. Poetycznej wartości oczywiście nie posiada wcale i jest tylko bardzo znamienym objawem smaku i nastroju średniowiecznego ¹⁾).

VI.

Jeżeli chcemy w XIII wieku znaleźć uczonego, któryby w pewnej mierze zbliżył się do uczonych europejskich, musimy go szukać po za granicami kraju, w Rzymie, gdzie pod wpływem kardynała Wilhelma de Moerbeke, rozwijał się w drugiej połowie XIII w. żywy ruch umysłowy. Uczonym tym jest WITELLO (albo Witellio, mylnie Ciołkiem u nas przezywany). Sam on nazywa siebie synem Turyngo-Polaków; prawdopodobnie zrodził go kolonista z mieszanego małżeństwa. Pochodził z ziemi krakowskiej, znał Wrocław i w gaju, przytykającym do folwarku Borek, czynił pierwsze postrzeżenia nad zjawiskami światła; ale dopiero gdy się udał do Włoch, gdy się znalazł na dworze Innocentego V-go i poznał kardynała Wilhelma, nabrał zamiłowania do nauk przyrodniczych i do filozofii. Wziąwszy za podstawę dzieło arabskiego uczonego, Al-Hazena, o optyce, usystematyzował je, poprzedził wiadomościami z geometryi, poczynił

---

¹⁾ Aleksander Brückner: „Średniowieczna poezya łacińska w Polsce“ (w „Rozprawach wydz. filol. Akad. Umiejętności, tom XVI, str. 308—312).

sposprzeżenia własne, mianowicie nad tęczę i napisał dzieło w 10 księgach „O perspektywie,“ w którym starał się wyjaśnić wszystkie zjawiska świetlne, odbijanie się światła w rozmaitych przedmiotach, a głównie w zwierciadłach, i proces widzenia.

Dzieło to, wskutek jasności i ścisłości, wyparło wszystkie dawniejsze rozprawy o optyce¹, rozpowszechniło się po całej Europie i bardzo długo, bo aż do utworzenia nowej teorii światła przez Newtona (wiek XVII), utrzymało swoją powagę. Jest to pierwszy nasz uczyony, mający znaczenie europejskie.

Prócz optyki, napisał jeszcze Witello kilka dzieł z zakresu filozofii scholastycznej. Znane jest dokładnie jedno tylko z nich, p. n. „O umysłowości“ (*De intelligentia*). Autor wierzy w coraz to wyższe stopnie istot duchowych i w możliwość wznoszenia się po tej skali; światło poczytuje za łącznik wszystkich wpływów odległych; im która istota więcej ma światła, tem jest doskonalsza. Pracę swą podzielił na trzy części; w pierwszej starał się dowieść, że musimy uznać *pierwszą przyczynę* wszechrzeczy, to jest Boga; w drugiej wykazywał, że skutki i własności światła widzialnego odpowiadają tym określeniom, jakie do Boga zastosować należy, że więc w świetle fizycznym i jego działaniu widzieć winniśmy najwierniejszy obraz natury Boga i tej jego potęgi, co rodzi każde poznanie i wiedzę duchową. W części trzeciej wyciąga autor konsekwencye z poprzednich twierdzeń, dedukcyjną, geometryczną postępując metodą. Czysta światłość duchowa, według niego, ma pełnię życia i zadowolenia, dzięki wiecznej, doskonałej jedności pierwowzoru z energią myśli, która w samem ogarnieniu siebie, niezależna od niego po za sobą, wie i tworzy wszystko. W poznaniu, jakie mają ludzie i duchy, nie może być tej doskonałej jedności i niezależności, ale może być zbliżenie do niej. W miarę zaś zstępowania w dół po skali istnień, siła czynna światła słabnie,

a odbicia stają się w końcu czysto zewnętrznymi, np. w zwierciadłach ¹⁾).

W tych wywodach Witellona przebija się jego specyjalność jako optyka, sposób dowodzenia geometryczny i idealizm graniczący z mistyką, idealizm przejęty od zwolennika Platońskich idei, Proklusa, żyjącego w V-m wieku naszej ery. Jak dziełem o optyce zajął Witello wybitne miejsce między przyrodnikami, tak rozprawą swą metafizyczną wszedł do grona myślicieli XIII stulecia.

Niewątpliwie w kraju nie miałby on odpowiedniego otoczenia dla rozwinięcia swoich zdolności i wiedzy. Wyniósł się ponad stosunki umysłowe, jakie w Polsce XIII-go wieku istniały, i szukał stosowniejszej dla siebie atmosfery duchowej.

Dawniej do tejsze grupy umysłów zaliczano jeszcze *Marcina Polaka*, autora „Kroniki powszechnej,” bardzo rozpowszechnionej w Europie; lecz obecnie musimy go odstąpić Czechom, którym zawdzięczał swe pierwotne wykształcenie, zanim, podobnie jak Witello i w tymże mniej więcej czasie nie podążył do Rzymu. Nazywał się on Polakiem dlatego, że miejsce jego rodzinne, Opawa, należało jeszcze w XIII wieku do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego.

VII.

Ażeby ułatwić nabywanie wyższej nauki w kraju, król Kazimierz W., doświadczywszy praktycznie, w procesie z zakonem Krzyżaków, potrzeby posiadania biegłych prawników, postanowił za przykładem cesarza Karola IV, co w Pradze czeskiej r. 1347 uniwersytet założył, zaprowadzić podobny zakład w Krakowie. Zamiar ten przywiódł do skutku, wydając

---

¹⁾ Witold Rubczyński: „Traktat o porządku istnień i umysłów i jego domniemany autor Witellion.” Kraków, 1891).

12 maja 1364 r. dokument erekcyjny „Szkoly głównej“ (*studium generale*), który, zwyczajem w średnich wiekach obowiązującym, przesłał do potwierdzenia papieżowi. Były to czasy, kiedy papieże siedzieli w Awenionie (we Francji), co Rzymianie nazywali „niewolą babilońską.“ Urban V potwierdził nadanie króla polskiego, zastrzegając, żeby w owej szkole głównej nie wykładano teologii, jak to w tym samym mniej więcej czasie zrobił względem zakładanego uniwersytetu w Wiedniu.

Szkola główna krakowska urządzona została na wzór uniwersytetu bonońskiego, miała sobie zapewnić zupełny samorząd. Studenci z pomiędzy siebie wybierali rektora; studenci powoływali profesorów. Z powodu braku teologii, Szkoła dzieliła się tylko na trzy fakultety: prawny, fizyczny (lekarski) i sztuk wyzwolonych. A że królowi chodziło najwięcej o naukę prawa, ustanowił najliczniejsze (8) katedry tego przedmiotu i najhojniej je opatrzył; wydział lekarski miał tylko dwie katedry, a wydział sztuk wyzwolonych — jedną, niewątpliwie z tego powodu, że istniejącą odawna szkołę przy kościele Panny Maryi w Krakowie uważano za część składową tego fakultetu, uczono w niej bowiem *trivium i quadrivium*.

Lekcje odbywały się prawdopodobnie po mieszkaniach profesorów; część ich zaś na Wawelu. Ilu było rzeczywiście profesorów, skąd oni byli wzięci, czy z kraju, czy z Pragi, czy z Włoch — o tem dotychczas nie wiadomo. Faktem tylko jest, że w Szkole głównej krakowskiej udzielano najniższego jeno stopnia naukowego, t. j. bakalaureatu. Ci, co pragnęli otrzymać godność magistrów lub doktorów, udawali się za granicę, w drugiej połowie XIV wieku najczęściej do Pragi czeskiej. Świetny rozwój Szkoły głównej krakowskiej nastąpił dopiero w wieku XV, po jej uzupełnieniu wydziałem teologicznym; na razie

miała ona znaczenie tylko jako środek budzenia wyższych dążeń naukowych w kraju, wśród duchowieństwa.

VIII.

W zakresie *dziejopisarstwa* wiek XIII nie wydał żadnej kroniki, natomiast roczników—bardzo dużo, zarówno prowadzonych w dalszym ciągu, jakoteż nowo utworzonych. Najważniejszym z nich „Rocznik kapituły krakowskiej,“ założony w roku 1267 i dochowany do naszych czasów nie w odpisach, lecz w oryginale. Wchłonął on w siebie około 20 roczników dawniejszych, dał zrab chronologiczny wypadków, które zwyczajem owoczesnym rozpoczął od stworzenia świata, i stał się dla wszystkich dalszych rocznikarzy i kronikarzy podstawą budowy dziejowej. Literackich zalet nie posiada on wcale; dawniejsze zdarzenia notuje króciutko, w późniejszych, mianowicie od XIII w. trochę szczegółowiej.

Dzielnica wielkopolska, po zaznaczeniu pierwszych drgnień ruchu umysłowego w XI stuleciu, przez wieki następne nie dała się poznać wybitniejszymi utworami, jakie są chlubą Małopolski. Dopiero w drugiej połowie XIV wieku wystąpiła znowu na widownię literacką, jako miejsce urodzenia dwu pisarzy: autora „Kroniki wielkopolskiej“ i Janka z Czarnkowa.

Autorem „Kroniki wielkopolskiej“ nazywano dawniej *Boguchwałę*, biskupa poznańskiego, potem *Baszkę* (*Godysława Paska*), kustosza poznańskiego, obu z XIII wieku— dzisiaj napewno powiedzieć można¹⁾,

---

¹⁾ Wojciech Kętrzyński: „O Kronice Wielkopolskiej,“ Kraków, 1896, w 33-im tomie Rozpraw Akad. Umiejęt. wydziału historyczno-filozoficznego.

że były to mniemania błędne i że utwór ten mógł powstać co najwcześniej po r. 1365, a przed r. 1395. Pisał go ksiądz, obeznany dobrze ze Słowiańszczyzną północną; może nawet był w Czechach, gdzie się zaznajomił z tak zwaną Kroniką Dalimila, duchem patryotycznym przenikniętą, nienawistną względem Niemców, z której przejął i do dziejów naszych wprowadził po raz pierwszy bajecznych protoplastów: Lecha, Czecha i Rusa. Lubił bawić się w etymologie, nieraz bardzo dziwaczne; lubił przytaczać wyrazy polskie, odpowiadające pewnym łacińskim nazwom. Był kompilatorem: zbierał starannie źródła dziejowe, lecz korzystał z nich dorywczo. On pierwszy na wzór roczników wprowadził do Kroniki daty roku, w którym się rzecz działa. Pragnął zwrócić większą bacność na wypadki zaszłe w Wielkopolsce, ale częściowo tylko spełnił swój zamiar, gdyż urwał na roku 1271. Pod względem stylu bynajmniej zaletami się nie odznacza, ale niema w nim zawilóści.

Interesującym wielce jest w Kronice tej ustęp romansowy — „o Walgierzu Wdałym i Helgundzie,“ jedyny zabytek tego rodzaju w dawnej naszej literaturze. Jest to przeróbka podania, znanego na Zachodzie, o Walterze z Akwitanii, którego przygody rycerskie w walce o ukochaną Helgundę opiewał po łacinie już w X wieku Ekkehard, wywołując potem bardzo liczne naśladowania. Jak się do nas podanie to dostało, dotychczas nie wysłiedzono. Autor „Kroniki Wielkopolskiej“ pomieścił je w dziele swoim epizodycznie, już umiejscowione w kraju naszym, gdyż Walgierz Wdały jest tu panem na Tyńcu—już dopełnione historią zdrady Helgundy, którą potrafił sobie pozyskać piękny Wisław, księżę na Wiślicy, oraz opisem zemsty, dokonanej na nich przez Walgierza, przy pomocy brzydkiej siostry księcia. W opowiadaniu naszego autora ta właśnie druga część nowelli jest szczegółowiej, bez pomijania scen wielce

ogi vdzica dzeviga bogem slavena mara
 twego syna gesspodzima matko svolena maris
 ista nany svuzi mam. Knyelenyson
 wego dzela krzyciela bozice slis glasi
 napleni mi k glowie slis modltvov
 nosinu daz vasi gegos prosimi a nas vose
 zborni pobitj posivovoge nastu zzbuth knyelenyson

drastycznych, opowiedziana, jakby występki silniej zajmował jego wyobraźnię, niż przygody rycerskie.

JANKO z CZARNKOWA, archidyakon gnieźnieński, podkanclerzy za czasów Kazimierza W., oskarżony po śmierci króla o przywłaszczenie sobie części jego skarbów, więziony, potem tulający się po Ślązku czas jakiś, człowiek namiętnego usposobienia, dumnego i upartego charakteru, niezbyt głęboko ukształcony, przesądny, niepospolitym obdarzony talentem żywego malowania ludzi i wypadków, pozostawił nam pod nazwą „Kroniki polskiej“ właściwie pamiętnik swoich czasów. Pierwszy to u nas utwór literacki, w którym osobistość autora, jego uczucie i namiętność, jego sympatye i antypatye, występują bez osłony i nadają opowiadaniu ton odrębny od wszystkich zabytków dziejopisarskich, jakie go poprzedziły. Pierwszy to także utwór, w którym podane są nie ogólnikowo i retorycznie zabarwione, jak w dawniejszych kronikach, lecz szczegółowe charakterystyki osób i obrazowe przedstawienie wypadków. „Czytając żywe opisy Czarnkowskiego — mówi Jan Szlachtowski — oddychamy niejako życiem owego czasu, rozwiniętem silnie pod względem politycznym i religijnym w naszej ówczesnej społeczności... Licznie rozrodzona i burzliwa szlachta wielkopolska nigdy wprzód nie wystąpiła w takiej liczbie, a jednak charakter każdej osoby oddany dobitnie i z prawdą. Szeroko rozpisał się Czarnkowski o wzajemnych napadach dwóch stronnictw, na które się szlachta wielkopolska podzieliła... Po ziemiach poznańskiej, inowrocławskiej, brzesko-kujawskiej, sieradzkiej i kaliskiej uwijają się Grzymalicy i Nałęczowie, pustoszą tych ziem miasta i wsie, świeckie i duchowne; a idąc za opowiadaniem Czarnkowskiego, z opisu jego łatwo obeznać się z każdą niemal miejsciną, z wielu wsiami i ich ówczesnem położeniem... Wszędzie podaje on obok czynów osób działających powody wewnętrzne tego działania, i aby wypadki bieżące jaśniej przed-

stawić, autor nasz sięga nieraz w przeszłość ubiegłą. "Bezstronnym oczywiście Janko przy swym temperamencie być nie mógł, a nieprzyjaciół swoich, księży (później biskupów) Zawiszę i Mikołaja z Kurnika, ostro i namiętnie napiętnował. Pisał pod chwilowem wrażeniem; o poprawność, dobrą kompozycję wcale nie dbał; stąd jedne rzeczy zbywa krótko, nad drugimi rozszerza się zanadto, a ważne wypadki całkiem niekiedy milczeniem pomija. Opisał głównie czasy panowania Ludwika węgierskiego, poprzedziwszy je zwięzłą charakterystyką Kazimierza W.; doprowadził zaś swój pamiętnik do przyjazdu młodzickiej Jadwigi.

Przetłómaczył jego pracę na język polski Zygmunt Komarnicki, lecz nie została ona jeszcze dotychczas ogłoszona drukiem.

IX.

W XIV-m wieku ukazują się pierwsze zabytki w *języku polskim* spisane. Służą one naturalnie wyłącznie potrzebom religijno-kościelnym. Za wzór, którego się częstokroć niewolniczo trzymano, służyła nam znacznie wcześniej rozwinięta literatura czeska, zarówno pod względem pisowni, jak zasobu wyrazów, rymów, nawet składni.

Nie wystawiamy sobie dzisiaj należycie trudności, jakie napotykało niegdyś samo wyrażenie dźwięków polskich za pośrednictwem abecadła łacińskiego. Dźwięków odrębnych mamy przeszło 50, a liter tylko 24. Trzeba było obmyślić sposoby posłużenia się temi literami, ażeby choć w przybliżeniu oddać głoski mowy ojczystej. Na wzór Czechów użyto ku temu naprzód litery rzadko w łacinie używanej, to jest *z*, przydając ją do innych w tym celu, ażeby oznaczyć, że owe inne litery wymawiają się inaczej niż w łacinie. A więc *cz* znaczyło tylko, że *c* ma się wyma-

wiać jak *e*, a nie jak *k*. Litera *y*, również mało w łacinie używana, posłużyła do oznaczenia później zmiękczeń, a więc: *nye* pisano tak jak dziś *nie* (t. j. *né*). Do oznaczenia dzisiejszego brzmienia *cz* długo używano *ch* i t. p. Oczywiście, że takie nader ułomne środki nie mogły zadość uczynić potrzebie; pisownia nasza aż do wieku XVI nie była ustalona i ulegała ciągłym przemianom; nieraz też z powodu jej bałamuctw trudno wiedzieć napewno, jak naprawdę brzmiał ten lub ów wyraz.

Niemniejszą trudność sprawiało wyrażenie pojęć oderwanych. Przedmioty podpadające pod zmysły łątwo było nazwać, lecz pojęcia nadzmysłowe: religijne, filozoficzne, moralne, nie miały w znacznej mierze terminologii ustalonej; trzeba ją było tworzyć. I tu również trzymano się wzorów czeskich.

Rymy wreszcie, budowa wierszy i zwrotek musiały także być zapożyczone od pobratymców, bo przypuszczenie istnienia w owej dobie pieśni ludowych rymowanych, któreby za wzór służyć mogły, nie da się utrzymać. To też bardzo długo widzimy niemal mechaniczne przepisywanie pieśni czeskich.

Te trudności mając na uwadze, nie będziemy wymagali po naszych szczupłych zabytkach z XIV wieku jakichś zalet literackich; są one jakby gaworzeniem dziecka-narodu, zdobywającego się na oddanie w języku własnym pojęć i uczuć, z zewnątrz zaczerpniętych. Są one bardzo cennymi pomnikami języka, lecz wartości literackiej nie posiadają. Pokróćce więc tylko im się przyjrzymy.

Najdawniejszą pieśnią naszą jest BOGARODZICA (właściwie *Bogurodzica*). Mniemanie, jakoby była utworem św. Wojciecha jeszcze, niema najmniejszej podstawy. Zapisano ją (o ile dotychczasns wiemy) dopiero na początku wieku XV; ale ponieważ już wtedy uważano ją za dawną, możemy jej początek odnieść najwyżej do pierwszej połowy wieku XIV-go.

Mam tu na myśli tylko pierwsze dwie jej zwrotki, zakończone przyśpiewem: *Kyrie eleison*.

Pierwsza zwrotka, będąca modlitwą do Matki Boskiej, by nam u Syna swego wyjednała odpuszczenie grzechów (*spust winam*), niewątpliwie powstała najdawniej i stanowiła samoistną w sobie całość. Bezpośredniego jej wzoru nie odszukano w obcej literaturze, wskazano tylko możliwość podniety do jej utworzenia w pieśni niemieckiej: „Sant Marei muoter unde maid“ (Święta Maryo, matko i dziewico); ale wyraz czeski (matko *zvolena* = wybrana) i składnia, częściej się w czeskich niż polskich zabytkach znajdującą (*Bogiem* sławiona), wskazują, że urobiona została pod wpływem wzorów pobratymczych. Wiersze są ósmiozłogkowe, z wyjątkiem ostatniego, przed przyśpiewem: „ziści nam spust winam,“ który może wypadałoby rozłożyć na dwa trzyzłogkowe; w ten sposób otrzymałoby się zwrotkę nie pięcio-, lecz sześćcio-wierszową.

Druga zwrotka jest modlitwą do Chrystusa, żeby przez pamięć swej męki dał nam na świecie „zbożny pobyt,“ a po śmierci „rajski przebyt.“ Wzorem jej była starożytna pieśń czeska: „Hospodine, pomiluj ny.“ Budowa jej jest odmienną od budowy pierwszej zwrotki; początkowe bowiem dwa wiersze są 11-złogkowe, a następne dopiero 8-złogkowe. I ta zwrotka pierwotnie stanowiła odrębną całość.

Dalsze części, znajdujące się w rękopisie z początków XV wieku, nie mają już przyśpiewu: *Kyrie eleison*, są dłuższe; budowa strof jest różna, jak i wiersze je składające są różnej długości;—rymy bywają przekładane. Zaraz po wspomnianej tu drugiej zwrotce następuje pieśń, którą można wielkanocną nazwać, mówi bowiem o Zmartwychwstaniu Pańskim, a kończy się modlitwą do Adama, „bożego kmiecia,“ by nas tam zawiódł, gdzie „królują anieli.“ Za nią dopiero, wbrew logicznemu tokowi myśli, idzie pieśń o Męce Pańskiej, zakończona modlitwą do

Matki Boskiej i do Chrystusa, by nas do raju dopuścili, gdzie się radują „wsze niebinskie siły.“

Zdaje się, że te cztery pieśni, objęte najdawniejszym odpisem, niewątpliwie istniały już w wieku XIV; inne, w późniejszych odpisach dodane modlitwy, zarówno do Matki Boskiej, jak do rozmaitych świętych, pochodzą prawdopodobnie z początków XV stulecia. Sposób wyrażenia jest w owych czterech pieśniach jak najprostszy: autorowie nie starali się o zwroty poetyczne, wypowiadali tylko myśli lub uczucia ogólnochrześcijańskie bez żadnego indywidualnego zabarwienia. To też pieśni te rozważać należy jako pierwsze próby wypowiedzenia myśli i uczuć w formie określonej rymami, nie zawsze prawidłowo zachowywanymi, często będącymi tylko mniej lub więcej blizką asonancją. Pieśni te miały wielkie znaczenie dziejowe; stały się pobudką bojową, śpiewaną przez wojsko przed zaczęciem bitwy, i towarzyszyły niejednemu zwycięstwu.

Prócz „Bogarodzicy,“ zabytkiem religijnej poezji naszej wieku XIV jest jeszcze „Pozdrowienie Maryi,“ którem kaznodzieje często swe nauki rozpoczynali. Składa się ono z 9 trzywierszowych zwrotek o rymie jednostajnym; dwie pierwsze są ośmioletkowe, trzecia krótsza, sześć- lub siedmioletkowa. Treścią jest prośba, by nas „opętanych wielkimi niemocami,“ Matka najświętsza, która gdy się modli, to się „modlą śwyccy (=wszyscy) święci tegdy,“ a gdy ona milczy, i oni milczą również, wstawiła się za nami do Tego, „jen śwytkim światem rusza, jego wsza twarz słuza,“ a niewątpliwie wysłuchaną zostanie.

X.

Inne polskie zabytki z XIV wieku są prozą pisane. Na pierwszym miejscu, i jako utwór natchnienia poetyckiego i jako dużą księgę, postawić należy

„Psalterz floryański,“ zwany dawniej Psalterzem Małgorzaty albo Maryi. Jest to przekład wszystkich 150 psalmów t. zw. Dawidowych, dokonany na podstawie starego tłumaczenia łacińskiego, odmiennego od tak zwanej „wulgaty,“ to jest tekstu przyjętego przez Kościół katolicki. Że tłumacz, czy tłumacze mieli ku pomocy i przekład czeski, to zdaje się nie ulegać wątpliwości. Egzemplarz, jaki posiadamy, nie jest autografem, ale odpisem, przepelnionym błędami; odróżnić w nim można różne charaktery pisma. Rękopis pochodzi z końca XIV wieku, ale przekład, którego on jest odpisem, jest dawniejszym, nie sięga atoli wieku XIII. Tłumaczenie wcale się zaletami literackimi nie odznacza, a w wielu razach jest błędne i mętne; trudno było bowiem przekładaczowi dobrać odpowiednich wyrazów na oznaczenie pojęć w tekście łacińskim wskazanych. Jako najobszerniejszy zabytek polszczyzny z wieku XIV, „Psalterz Floryański“ ma wartość ogromną i stał się przedmiotem wielu badań.

Wydanie krytyczne sporządził Władysław Nehring p. t. „Psalterii Florianensis partem polonicam ad fidem codicis recensuit, apparatus, indice locupletissimo instruxit“ (Poznań, 1883).

Do przekładów, przynajmniej częściowych, należą również dwa zbiorki najdawniejszych kazań naszych. Jeden nazwano „Kazaniami świętokrzyskimi,“ drugi „Kazaniami gnieźnieńskimi.“

„Kazania świętokrzyskie“ (odkryte i wydrukowane r. 1891 w Warszawie, przez Aleksandra Brücknera) dochowały się tylko ułamkowo na zrzynekach pergaminowych, których użyto do oprawy innej książki. Są one krótkie i suche; może to tylko *zarys* kazań, które mówca obszerniej rozwijał. Lubuje się autor w działach i poddziałach, jak niemniej w allegorycznem objaśnianiu Pisma ś. Gdzieniegdzie wplata kaznodzieja wiersze rymowane. Jest tych kazań pięć: (w dzień ś. Michała, ś. Katarzyny, Bożego Narodze-

nia, Trzech króli, Gromniczny). Talentu kaznodziej-
skiego nie okazują, są poważne i systematyczne; po-
sługują się w przykładach wyłącznie Biblią.

„Kazania gnieźnieńskie (krytycznie wydane
przez Wł. Nehringa, 1897, w Krakowie) wyróżniają
się od „świętokrzyskich“ pewną serdecznością, przy-
tem naiwnością, a niekiedy i rubaszością; przema-
wia tu jakby sędziwy kapłan, stosujący się do niskie-
go poziomu umysłowego słuchaczy swoich; lubi on
legendy, nie rażą go nawet drastyczne szczegóły. Styl
jego jest ociężały i pełen powtarzań. Kazań tych
mamy dziesięć: cztery na Boże Narodzenie, dwa o ś.
Janie Ewangelicie i po jednym o śś. Janie Chrzci-
ciel, Wawrzyńcu, Bartłomieju, Maryi Magdalenie.

Dodawszy do powyższych zabytków „Spowiedź
powszechną, Ojczę nasz, Zdrowaś Marya i Wierzę
w Boga,“ zapisane w rękopisie z r. 1375 (wydru-
kowane przez Wł. Wisłockiego w „Katalogu rękopi-
sów biblioteki Uniwersytetu jagiellońskiego,“ Kraków,
1877—81), będziemy mieli wszystkie skromne zasoby utworów polskich treści religijnej z XIV wieku.

XI.

Co do świeckich zabytków w języku polskim, to
pieśni nie mamy ani jednej; brak u nas tych żywio-
łów świata rycerskiego, jakie na Zachodzie wywołały
poezję trubadurów, truverów, minezengerów, nie
sprzyjał nawet ich naśladowaniu; ani pieśni, ani opo-
wiadania o przygodach rycerskich nie przedarły się
do nas (oprócz owej powiastki o Walgierzu Wdałym,
w języku łacińskim); chociaż znajdowały donośny
i rozległy odgłos u Czechów.

Drobne ułamki prozy świeckiej z końca XIVgo
stulecia zawdzięczamy wyłącznie potrzebie uczynie-
nia zadość praktycznym wymaganiom życia. Miesz-
czą się one w zapiskach sądowych, jako roty przy-

siąg i zeznania świadków. Wydał je i objaśnił Romuald Hube p. t. „Roty przysięg krakowskich z końca wieku XIV“ (Warszawa, 1875). Są to oczywiście zabytki tylko językowe, nie literackie.

Epoka druga.

Literatura szlachecka.

Do początków XV wieku żadna herezyja religijna nie miała do Polski przystępu. Przeciągające przez nią w drugiej połowie XIII-go stulecia zastępy sekty „biczowników“ nie wniosły żadnej idei, która by zamącić mogła naukę kościoła katolickiego, a jeżeli jaki wpływ wywarły, to chyba ten tylko, że obudziły chęć posiadania śpiewów religijnych w języku ojczystym. W XV-tym wieku stan rzeczy się zmienia; husytyzm wstrząsa ustalone już pojęcia i pobudza do krytycznego myślenia nawet ludzi świeckich, co, niezależnie od dogmatów, wstrząsająco podziałać musiało na duszę. Równocześnie zaś wzmożenie się znaczenia politycznego szlachty wywołuje jej antagonizm z bogatym duchowieństwem, który przechodzi różne koleje, lecz wydaje nader ważny wynik: uczestnictwo, zrazu drobne, potem się potęgujące żywiołu świeckiego, a mianowicie szlacheckiego w literaturze.

Miasta, niemieckie wciąż jeszcze, lubo wielce zamożne i wpływowe w XV-m wieku, nie umieją się przeciwstawić skutecznie wzrostowi przewagi szlacheckiej, lud zaś, niegdyś składający się z klas różnych (niewolniczej, napół wolnej i całkiem wolnej), zgnębiony, nieoświecony jako masa, nawet o spółzawodnictwie ze szlachtą myśleć nie mógł, a nie znalazł wśród królów żadnego, coby się na nim oprzeć próbował.

Tym sposobem szlachta, ograniczywszy władzę królewską, i nie mając żadnego spózwodnika, szeroko się w literaturze rozpostarła. Nie znaczy to, żeby autorowie z samej tylko szlachty pochodzili, gdyż z różnych stanów (miejskiego i kmieiego) ich szeregi się zapełniały, tylko, że i ci stawali się zwykle wyznawcami poglądów szlacheckich. Wprawdzie nie brakło nigdy takich, co choć słabo, ale bądź co bądź protestowali przeciwko wyłączności szlacheckiej, lecz protesty takie bardzo długo pozostawały bez żadnego widomego skutku. Indywidualizm szlachecki, wyrażony w wierszu Piotra Zbylitowskiego: „On Polak, ja też Polak, a cóż ma nad mię mieć?” święci najświetniejsze swoje tryumfy.

Z duchowieństwem, które w swych wyższych dostojnikach przeważnie się ze szlachty składało, świeccy zostawali w mniej lub więcej naprężonym antagonizmie; ostatecznie jednak antagonizm ten nie wypadł na wielką szkodę kleru. Utracił kler wprawdzie zdobyte w poprzedniej epoce prawo wyboru swych dostojników, lecz pomimo burzy reformacyjnej, potrafił utrzymać rząd nad duszami aż do ostatniej ćwierci XVIII stulecia.

Główną idęą szlachecką była obrona „wolności,” łączona wprawdzie z ideą całości Rzeczypospolitej, ale dość luźnie. Była ona wyrazem silnie rozwiniętego indywidualizmu, umiejącego wprawdzie składać wielkie ofiary na ołtarzu dobra ogólnego, lecz pod warunkiem, że one z jej nieprzymuszonej woli wypłyną. Ponieważ pobudką do nauki były wśród szlachty okoliczności zewnętrzne, nie zaś szczerze umiłowanie wiedzy dla niej samej, zachodziły więc w przejawach oświaty szlacheckiej częste zmiany, które wyrazić można przez podział tej epoki na cztery okresy:

1) Wiek XV-ty jest chwilą rozbudzenia się żywiołu świeckiego do życia umysłowego.

2) Wiek XVI i część XVII — to czas najświet-

niejszego stosunkowo rozkwitu umysłowości szlacheckiej.

3) Przeważna część wieku XVII-go i połowa XVIII-go—to doba zacieśnienia widnokągu duchowego i upadku smaku.

4) Druga połowa wieku XVIII-go — to dramatyczny moment wysiłków, by zażegnać rozkład Rzeczypospolitej szlacheckiej.

OKRES I.

(r. 1400 — 1505)

Budzenie się żywiołu świeckiego.— Świt humanizmu.

Trzy główne czynniki nadały XV-mu wiekowi odmienną od poprzednich barwę pod względem umysłowym: wzmożenie się żywiołu świeckiego w znaczenie polityczne i oświatę, ruch husycki i humanizm.

I.

Zachęczone przykładem wyższego duchowieństwa, które już w XIII stuleciu zdobyło sobie samorząd i niezależność od władzy książęcej, możnowładztwo świeckie dążyło również do pozyskania udzielnych przywilejów, do wytargowania ustępstw z władzy monarchicznej, do oswobodzenia się od ciężarów podatkowych i zawładnięcia przewagi nad innymi stanami państwa. Wynikiem tej dążności było już w ostatniej ćwierci wieku XIV zawarowane paktem koszyckim, oswobodzenie całej szlachty od dawnych powinności względem króla samowładnego. Wzrósłszy na siłach w skutek połączenia się Litwy z Polską, rozgromiwszy Krzyżaków pod Grunwaldem, szla-

chta podjęła walkę z duchowieństwem, zbyt chciwem na dziesięciny i zbyt pochopnem do pociągania świeckich przed sąd kościelny. Powoływana parokrotnie do narad, sama teraz zaczęła odbywać zjazdy i wyrabiać w sobie świadomość o swem znaczeniu w państwie. Wzamian za przychylenie się do żądań króla Władysława Jagielly, wytargowała sobie (r. 1422 i 1431) nietykalność własności i osoby swojej, a w r. 1438 pragnęła mieszczan wykluczyć od beneficjów duchownych. Król Kazimierz Jagiellończyk działał po części w myśl dążeń szlacheckich, gdy odzyskał swą stanowczością prawo mianowania biskupów, jakie mieli pierwsi Piastowie. Uzyskane w ciągu jego panowania prawo zbierania się na sejmiki, będące organem samorządu, ustaliło nazawsze znaczenie polityczne szlachty; a osiągnięte przez nią za Jana Olbrachta (r. 1496) przytwierdzenie chłopów do ziemi, uczyniło ją panią życia i śmierci swych poddanych, odebranie zaś mieszczanom prawa nabywania majątków ziemskich, niedopuszczanie do wyższych dostojństw, nawet kościelnych, nikogo prócz szlachty, zapewniło jej stanowczą wyłączność polityczną. Chłopu jednego tylko syna, jeśli miał ich więcej, wolno było do szkół albo do rzemiosł posyłać.

Ponieważ orężem, którym walczyć wypadło dla współzawodnictwa z duchownymi i dla uzyskania wpływowego stanowiska w urzędzie była oświata, rzucił się do niej żywioł świecki i niebawem zajął względem dotychczasowych przedstawicieli wiedzy stanowisko krytyczne, zarzucając im zaniedbanie nauki i gnuśność. Do zajęcia jakiegokolwiek wyższego urzędu w państwie, do sprawowania poselstw, do wszelkich czynności dyplomatycznych, niezbędną była dobra znajomość łaciny. Potomkowie tych, co jeszcze w połowie XIV wieku jej nie rozumieli i musieli mieć sobie sprawę wyłożoną po polsku, obecnie w coraz większej liczbie świetnie nią mówić i pisać potrafili. Zapamiętajmy ten utylitarny взгляд, który skłonił

świeckich do nauki, gdyż on posłuży nam kiedyś do wyjaśnienia cech późniejszego u nas zwrotu w życiu umysłowym.

II.

Akademia krakowska stała się główną siedzibą nauki, głównym środkiem jej szerzenia. Na prośbę Jadwigi i Władysława Jagiełły, papież Bonifacy IX-y zezwolił na zaprowadzenie w Szkole głównej wykładowców teologii, z prawem udzielania stopni naukowych: licencyata, magistra i doktora, z temi wszystkimi przywilejami prerogatywami i odpustami, jakich używali promowani na podobne stopnie w fakultecie teologicznym paryskim. Jadwiga umierając, zapisała część swoich klejnotów na rzecz mającej się przekształcić akademii. W spełnieniu jej życzeń, 22 lipca 1400 został uroczyście otwarty, w tak zwanym do dziś dnia kolegium jagiellońskim (przy ulicy ś. Anny) uniwersytet zupełny z 4-ma wydziałami. Na wzór paryskiej Sorbony, miał on ustrój hierarchiczny i napół klasztorny. Studenci nie wybierali już sobie teraz rektora, lecz był on przez grono profesorów na półroczne przewodnictwo powoływany i wraz z dziekanem trzech wydziałów, zawsze duchownymi (z wyłączeniem wydziału lekarskiego, gdzie profesorami, a więc i dziekanem bywał świecki) miał pieczę nad wewnętrznymi sprawami zakładu; w porozumieniu zaś ze swym kanclerzem, t. j. każdorazowym biskupem krakowskim, zajmował się sprawami ekonomicznymi i prawno państwowymi, odnoszącemi się do akademii. Profesorowie mieszkali razem i stołowali się wspólnie w „kolegiach,” podobnie jak studenci w „bursach,” z wyjątkiem tych, co mieli rodziców w Krakowie. Surowe przepisy określały ściśle wszystkie szczegóły codziennego trybu życia; wykroczenia pociągały za sobą kary pieniężne.

Ton główny nadawał akademii wydział teologiczny, zarówno ze względu na swe znaczenie w umysłach owoczesnych, jak i z powodu najlepszego uposażenia; profesorowie jego i dziekani zajmowali zawsze i wszędzie pierwsze miejsca. W wykładach posługiwano się głównie dziełami Piotra Lombarda († 1164) i Tomasza z Akwinu, chociaż znajdowali się także zwolennicy jego przeciwnika, Duns-Skota.

Dzieła Tomasza, największego teologa-filozofa wieków średnich, znane u nas były, jak wiemy, już w XIII stuleciu; dzieła Duns-Skota w XIV; nie były więc nowością nawet w naszym kraju; ponieważ jednak nie pojawił się wtedy w zakresie teologii żaden pisarz od nich wyższy, nie można się dziwić, że je wciąż rozbiegano i objaśniano. Teologowie krakowscy w pierwszej połowie XV wieku odznaczali się nadzwyczajną gorliwością i mieli sposobność okazania swojej wiedzy i zdolności nie tylko wobec coraz liczniej napływających do akademii słuchaczy, lecz także na szerszej i widniejszej arenie soborów powszechnych: konstancyjskiego (1414—1418) i bazylijskiego (1431—1449), lub też w korespondencji naukowej z uniwersytetami: paryskim, wiedeńskim, erfurckim, lipskim. Zajmowali oni nawet zarówno w teorii, jak w praktyce, stanowisko wówczas postępowe, broniąc tezy wyższości soboru nad papieżem i stawiając opór rozporządzeniom, jakie wbrew soborom kurya rzymska wydawała. Słynne były nazwiska: *Stanisława ze Skarbimierza*, *Paula Włodkowica*, *Jana Eljota*, *Sędziwoja z Czechła*, *Mikołaja z Blonia*, *Tomasza ze Strzępina* i wielu innych.

W drugiej połowie XV-go wieku, nie mając silniejszych pobudek z zewnątrz, ustali w swej żarliwości, tem bardziej, że sama natura przedmiotu nie nadawała się do coraz dalszego rozwoju. Poszli więc drogą rutyny, a że hojne uposażenie wydziału teologicznego zwiększało się ciągle nowymi zapisami, nie potrzebowali wytężyć sił swoich, aby zjednać sobie

słuchaczów; dostawszy zaś dobrą prebendę, chętnie w wykładach wyręczał się lichy płatnymi zastępcami...

Tuż obok teologicznego postawić należy wydział „sztuk wyzwolonych,” odpowiadający dzisiejszemu filozoficznemu. Miejsce to zapewniła mu nie jego hierarchiczna godność, gdyż uważany był za najmłodszy, ale największa liczba katedr, oraz przepis, że przezeń musiał przejść każdy, kto w innym fakultecie studia specjalne prowadzić zamierzał. Był to zatem rodzaj gimnazjum wyższego, do którego wstępować mogli chłopcy 14 letni. Główną tu nauką była filozofia scholastyczna i język łaciński; nie zaniedbywano wszakże matematyki i astronomii (wraz z astrologią).

Filozofia scholastyczna przeważnie zajmowała się logiką, na podstawie pism największego filozofa greckiego, Arystotelesa, oraz jego średniowiecznych komentatorów: Piotra Hiszpana, Alberta Wielkiego, Tomasza z Akwinu i Duns-Skota. Ponieważ wszystkie najważniejsze metafizyczne kwestye rozstrzygnięte już były przez teologię, filozofia musiała poprzestać na subtelne rozróżnianiu pojęć i stosowaniu go do zagadnień teologicznych. Jako gimnastyka umysłowa, mogła się filozofia ta przyczynić do zaostrenia i wysubtelnienia grubych umysłów, choćby im nie dawała karmi naprawdę pożywnej. Jako przygotowanie pod przyszły zasiew wiedzy, musiała scholastyka odegrać u nas taką samą rolę, co i w reszcie Europy; dlatego też uprawa tej umiejętności nie może być poczytywana za marnowanie czasu nawet w wieku XV, kiedy jeszcze wszystkie bez wyjątku uniwersytety europejskie jej hołdowały, usiłując wlać w nią nowe życie. O ile badania dotychczasowe wykazały, nie byli nasi profesorowie wydziału filozoficznego umysłami twórczo-oryginalnymi, nie wprowadzili do wykładanych przez siebie części filozofii żadnego nowego pomysłu; ale bądź co bądź obeznani

będąc ze stanem swej gałęzi w Europie, czytając nie tylko dawniejszych średniowiecznych filozofów, ale i nowszych, jak Wilhelma Occama († 1347), Piotra z Ailly (de Alliaco, † 1425), bardzo gorliwie oddawali się uprawie filozofii, przepisali i napisali mnóstwo dzieł.

Tacy mistrzowie jak: *Jan z Głogowy*, *Michał z Wrocławia*, *Michał z Bystrzykowa* (zwany „Pari-siensis,” z powodu otrzymania w Sorbonie doktoratu filozofii), *Jan ze Stobnicy* mogliby chyba byli w każdym z ówczesnych, jeszcze niezbyt licznych uniwersytetów europejskich nauczać z powodzeniem. Naj-słynniejszym z nich zarówno za życia jak po zgonie był JAN z GŁOGOWY, Ślązak rodem, ale wykształcony w akademii krakowskiej († 1507). Za życia wsławił się głównie swoimi wykładami logiki Arystotelesa, oraz rozprawą o duszy, po śmierci książką o Fyzjognomii, w której podał pewne cechy zewnętrzne usposobień i uzdolnień duchowych. Mylnie jednakże chciano go uważać za twórcę kranilogii, to jest nauki o poznawaniu własności duszy z kształtu czaszki; nie stworzył on w tej mierze nic nowego, pozbierał tylko wiadomości, rozproszone w pismach autorów grecko-rzymskich i średniowiecznych.

Jak w filozofii, tak też w matematyce i astronomii połączonej z astrologią, profesorowie akademii nie odkrywali wprawdzie rzeczy nowych, lecz umieli biegle obchodzić się ze znanymi i potrafili sobie wśród Niemców zwłaszcza owoczesnych zyskać poważanie i sławę, tak że kalendarze i przepowiednie (*iudicia*), wydawane przez nich, utrzymały przez czas długi wziętość niemłą, a na studia astronomiczne dążyli do Krakowa, w ostatniej mianowicie ćwierci XV wieku, dojrzały nawet mężowie z obcych krajów, z Niemiec, Węgier, Czech, nawet z Danii i Anglii. *Mateusz z Wrocławia*, *Jakób z Kobyłina*, *Mateusz z Szamotuł*, a zwłaszcza *Marcin z Olkusza* i *Wojciech z Brudzewa*, zarówno prelekcyami, jak i ogłoszanemi

dzielami, rzucili blask wielki na akademię w wieku XV-m. A chociaż Kopernik nie był profesorem tej instytucji, i chociaż nie można sławy jednostki genialnej przenosić na szkoły, w których ona studia swe odbywała to przecież trudno nie uznać, że usilne zajęcie się astronomią w akademii krakowskiej musiało się przyczynić do obudzenia zamilowania ku tej nauce w młodym słuchaczu i że pośrednio, promienie późniejszej jego świetności spadły i na zakład, gdzie rozwój umysłu jego otrzymał pierwszą silniejszą podniecie.

Działalność wydziału prawnego, który z początku miał 8, potem 6 katedr, i lekarskiego, który miał ich wszystkiego dwie, nie zaznaczyła się wcale wyraźniejszymi śladami, ani w historii, ani w nauce. Zwykle też ci, co zamierzali się poświęcić umiejętnościom, na tych wydziałach wykładanym, udawali się do sławnych w jednym lub drugim względzie uniwersytetów zagranicznych, lubo nie brakło oczywiście i takich, co znajomości teologii, a zwłaszcza „sztuk wyzwolonych“ tam poszukiwali, nie zadawalając się mądrością mistrzów miejscowych. Nie ponosiła na tem wielkiej szkody akademia krakowska, gdyż w końcu XV wieku uczęszczały do niej tłumy, z różnych narodowości złożone.

III.

W ruchu husyckim, wszczętym w Czechach, nie dogmata zajmowały Polaków, lecz strona jego polityczna i narodowa. Nienawiść ku Niemcom, tak namiętnie brzmiąca w odezwach Husa i jego zwolenników, krytyka duchowieństwa, myśl o unii z Czechami głównie złożyły się na to, że nawet Władysław Jagiełło przez czas jakiś popierał dążności swego krewniaka, Zygmunta Korybuta, który na pomoc husytom do Czech pośpieszył. Zwyciężyła wpraw-

Początek pierwszej matrykuly akademii Krakowskiej.

Hic sunt intytulati

Anno Dni m^o cccc^o die xxij^o proximi mensis Julij Sub Benevolentia Vno magistro Stanislao Secreto doctore Regie Universitatis primario studij Cracoviensis

Et primo Serenissimum principem et Dnem Sues Vladislavum Dei gratia Rex polonie fundator huius Benevolentis Universitatis dotator

Item Reverendissimum magistram Petrum de gratia Regium Dei gratia Episcopus Cracoviensis Juris doctor, Cancellarius generalis studij Cracoviensis

Item Benevolentis viri et Dni Sues Vladislavum Regium Dei gratia Episcopus Cracoviensis Juris doctor, Cancellarius generalis studij Cracoviensis

Item Magnificus vir Dominus Johannes de Tanczom, Castellanus Cracoviensis Executor testamenti ultime voluntatis recolende Memorie domine Hedwigis Regine Polonie, Ungarie, Dalmatie, Gracie regnum illustris, que originaliter donum pro universitate Cracoviensis fecit et disposuit comparari, magnus zelator boni communis et benefactor universitatis

Item Serenissimus Dux Sues Vladislavus Rex polonie Cancellarius regis

Hic sunt intytulati.

(Tu są wpisani).

Anno domini M^o CCCC^o die XIII° Mensis Julij Sub Benevolentia viro Magistro Stanislao decretorum doctore, Rectore universitatis primario studij Cracoviensis.

(Roku Pańskiego 1400, d. 24 miesiąca lipca za Czcigodnego męża mistrza Stanisława, doktora dekretów, naczelnego rektora uniwersytetu krakowskiego).

Et primo Serenissimus princeps et dominus dominus Vladislavus dei gratia rex Polonie, fundator huius venerabilis universitatis et dotator p^ossimus.

(A najprzód Najjaśniejszy książę i pan pan Władysław, z Bożej łaski król polski, założyciel tego czcigodnego uniwersytetu i najtroskliwszy dawca uposażeń jego).

Item Reverendissimus in christo pater et dominus dominus Petrus dei gratia Episcopus Cracoviensis ubique Juris doctor, Cancellarius generalis studij Cracoviensis.

(Oraz Najprzewielebniejszy w Chrystusie ojciec i pan pan Piotr, z Bożej łaski biskup krakowski, doktor praw obojga, kanclerz szkoły głównej krakowskiej).

Item Venerabilis in christo pater et dominus dominus Nicolaus, divina providencia Episcopus Vladislavensis, Magister in artibus.

(Oraz czcigodny w Chrystusie ojciec i pan pan Mikołaj, z Bożej opatrności biskup władysławski, magister nauk wyzwoionych).

Item Magnificus vir dominus Johannes de Tanczom, Castellanus Cracoviensis Executor testamenti ultime voluntatis recolende Memorie domine Hedwigis Regine Polonie, Ungarie, Dalmatie, Gracie regnum illustris, que originaliter donum pro universitate Cracoviensis fecit et disposuit comparari, magnus zelator boni communis et benefactor universitatis.

(Oraz Wspaniały mąż pan Jan z Tęczyna, kasztelan krakowski, wykonawca testamentu ostatniej woli, świętej pamięci pani Jadwigi, sławnej królowej polskiej, węgierskiej, dalmackiej, kroackiej, która pierwotnie uczyniła dar na uniwersytet krakowski i rozporządziła jego ustanowienie, — gorliwy miłośnik dobra ogólnego i dobrodziej uniwersytetu).

Item Serenissimus Miles dominus clemens vicecancellarius regni Polonie, promotor universitatis nostre.

(Oraz dzielni rycerz pan Klemens, podkanclerzy królestwa polskiego, opiekun uniwersytetu naszego).

dzie polityka katolicka Zbigniewa Oleśnickiego, lecz długo jeszcze w Wielkopolsce istnieli zwolennicy husytyzmu (Abraham Zbąski, Spytek z Melsztyna, Derśław z Rytwian), których siłą zgnębić musiano, tak samo jak spalić kilku kaznodziejów husyckich (1439 r.).

W literaturze bardzo drobne zachowały się ślady tego potężnego ruchu, przeciwko któremu król Władysław, przez Oleśnickiego znaglony, wydał roku 1424 edykt wieluński, grożący konfiskatą majątku zwolennikom Husa. Prócz małego satyrycznego wierszyka, wymierzonego przeciwko duchowieństwu („Kapłanie, nie mów często piwa nalej, Boć piwo jest dziwny olej“), mamy tylko listy po łacinie pisane do Zbigniewa Oleśnickiego i akademii krakowskiej, oraz Pieśń o Wiklefie, reformatorze angielskim XIV-go wieku, będącym dla Husa główną podniętą. I listy i pieśń napisał JĘDRZEJ GAŁKA z Dobczyna, profesor akademii na wydziale teologicznym. Gdy kanclerz akademii, Zbigniew Oleśnicki, dowiedział się w r. 1449, iż w księgozbiornie Gałki znajdują się dzieła Wiklefa, własną ręką profesora przepisane, kazał go uwięzić. Gałka wszakże zdołał uciec i schronił się na Ślązk pod opiekę księcia opolskiego Bolesława, który zostawał z duchowieństwem w niezbyt przyjaznych stosunkach i popierał husytów. Osiadłszy w Małym Głogowie, Gałka rozpisywał listy w różne strony, już to usprawiedliwiając się i oświadczając, iż gotów odwołać swe twierdzenia, jeżeli o ich mylności dowodami z Pisma ś. będzie przekonany, już to wyzywając do czytania pism Wiklefa, bez znajomości których nikt, jak twierdził Jędrzej, dobrym teologiem być nie może. Przy liście do akademii krakowskiej załączył swój wiersz polski na cześć Wiklefa. Wiersz ten, składający się z 14 zwrotek pięciowierszowych (6 zgłoskowych) z jednostajnym rymem w każdej zwrotce, nie ma wcale wartości poetyckiej; a pod względem stylu jest bardzo słaby, ale jako pierwszy wyraz krytyki

prawd, dotychczas powszechnie uznawanych, zasługuje na baczną uwagę.

W pierwszej części wysławia autor reformatora angielskiego, jako „mistrza,“ któremu równego jak nie było dawniej, tak nie będzie „aż do dnia sądnego.“ W drugiej występuje przeciwko kościołowi rzymskiemu („cesarskim popom, antychrystom“), który prawdę tai, bając „łęż“ pospólstwu, i wzywa do zwalczania „antychrysta“ nie mieczem, ale „słowem Jezu Krysta,“ wedle zalecenia Pawła ś.; kończy modlitwą do Chrytusa, aby dał kapłanów, coby ludzi „wiedli prawdą“ i antychrysta „pogrzebli.“

Prawdopodobnie do zabytków husyckich policzyć też można zbiór kazań ¹⁾ z pierwszej połowy XV-go wieku, po łacinie spisany, ale opatrzony *glosami* (t. j. tłumaczeniem niektórych wyrazów) polskimi. Nie ma tu wyraźnych cech przekonania husyckich, ale jest ostre wystąpienie przeciwko duchowieństwu, co nierządem grzeszy, i dość lekkie traktowanie kultu Świętych. Zna aut. postyllę Waldhausera, słynnego kaznodziei Niemca w Czechach.

Niewątpliwie pism husyckich było więcej, lecz je wyniszczyło zwyczajnie duchowieństwo katolickie w drugiej połowie XV-go wieku.

IV.

Humanizm jest to pełen zapału zwrot ku literaturze i ideałom grecko-rzymskim. Widzieliśmy, że autorowie starożytni nie byli w wiekach średnich zapomniani. Nie tylko dzieła ich przepisywano, ale i czytano. W XIII i XIV wieku nastąpiło pewne ich

---

¹⁾ Odkryty i opisany przez Aleksandra Brücknera w „Pracach filologicznych“ (Warszawa, 1893, t. IV, 561—586) pod tyt. „Kazania husyty polskiego.“

zaniedbanie z powodu namiętnego zajęcia się filozofią scholastyczną. Atoli już w drugiej połowie XIV stulecia we Włoszech, przepełnionych pamiątkami starożytnymi, napowrót z ogromnem ożywieniem zaczęto się rozczytywać w poetach i mówcach, najprzód rzymskich, a potem i greckich. Zapał ogarnął nie tylko młodych, ale i starszych wiekiem. Słynni pisarze włoscy Dante, a szczególnie Petrarka i Bokacysz, namiętnie się oddali studjom nad literaturą starożytną klasyczną i wywołali cały szereg zapalonych zwolenników. Zjawili się wędrowni prelegenci, którzy przebiegając z miasta do miasta, z entuzjazmem mówili o klejnotach piękna zawartych w pismach Rzymian i Greków, i entuzjazm budzić umieli. Dwór papieski stał się w XV m wieku ich potężnym mecenasem.

Zrazu szło im tylko o język czysto łaciński i styl piękny, wzorowany na najlepszych pisarzach, mianowicie na Cyceronie; wkrótce jednakże przeniósłszy się myślą i wyobraźnią w świat pogański, z uwielbieniem patrzeli na wszystko, co w nim powstało, przemawiali się jego myślami i ideałami, z lekceważeniem mówili o scholastyce, która barbarzyńskim swym językiem i stylem raziła ich poczucie estetyczne, przeciwstawili jej filozofów starożytnych piszących ładnie i przystępnie, a postępując wciąż dalej w zapale dla starożytności, chłodli względem chrześcijaństwa, a używanie życia za cel najważniejszy poczytywali. Były zarody zepsucia moralnego w humanizmie, ale objawiły się one dopiero w drugiej połowie XV-go wieku we Włoszech, gdzie zresztą istniało wiele innych jeszcze ku temu powodów.

Do nas humanizm przedostał się stosunkowo wcześniej, daleko wcześniej w każdym razie aniżeli do Niemiec, tak że pod tym względem Polska XV w. niewątpliwie wyżej od nich stała, była bardziej postępową. Z początku zwolennikami humanizmu byli i u nas tacy, co go cenili jedynie dla języka i stylu;

przekonaniami bowiem swojemi stali na przeciwnym jego biegunie, będąc jeszcze wyznawcami ideałów średniowiecznych. Troszczyli się oni o sprowadzanie rękopismów autorów łacińskich, nieznanych jeszcze w Polsce, utrzymywali stosunki z głośnymi humanistami włoskimi, jak z Eneaszem Silvio Piccolomini (późniejszym papieżem, Piusem II), Markiem Bonfilio i t. d. Do ich liczby zaliczyć należy *Zbigniewa Oleśnickiego*, potężnego biskupa krakowskiego, później kardynała, trzęsącego tronem za Władysława Jagielly i Warneńczyka, który jako kanclerz państwa, starał się poprawniejszy styl w kancelaryi zaprowadzić i swój własny poprawić; — *Adama Swinkę*, kanonika katedralnego krakowskiego, który napisał niedoszły do nas obszerny poemat historyczny po łacinie o czynach i słowach Kazimierza II (prawdopodobnie Wielkiego), oraz dwie elegie, naśladujące miary wierszowe starożytne (tak zwane *dystychy*: heksametr z pentametrem), a poświęcone pamięci królowny Jadwigi, młodo zmarłej córki Jagielly, oraz znanego rycerza Zawiszy Czarnego z Garbowa; — *Marcina ze Słupcy*, autora dwóch nagrobkowych wierszy, to heksametrem, to dystychami; wreszcie *Mikołaja Lasockiego* († 1450 roku), kanonika krakowskiego, dyplomate, który wsławił się mową, stylem humanistycznym wskrós nacechowaną, jaką miał wobec papieża Mikołaja V-go (r. 1448), najgorliwszego opiekuna humanistów, przedstawiając obraz nieszczęśliwych, do niewoli tureckiej zabranych jeńców i wzywając ojca ś. do wydania Turkom wojny, ażeby między innymi dopomódz zagrożonej Grecyi, tej „matce nauk,“ co niebawem (1453 r.) rzeczywiście miała wpaść pod jarzmo muzułmanów.

V.

Nie tylko już stylem, lecz także usposobieniem, poglądami i ideałami humanistycznymi, lecz w zgo-

dzie z religią, przejął się GRZEGORZ z SANOKA.

Urodzony w samych początkach wieku XV-go w wiosce nad źródłami Sanu położonej, w dwunastym roku życia, nie mogąc znieść surowości ojca, puścił się o własnych siłach w świat dla zdobycia wiedzy. Uczył się najprzód w Krakowie, potem w Niemczech przez lat pięć, utrzymując się z przepisywania i śpiewu, do którego miał przyrodzoną zdolność. Powróciwszy do stolicy ojczyściej, zapisał się r. 1428 do akademii, w pięć lat potem został bakałarzem nauk wyzwolonych, a w r. 1439 magistrem. Równocześnie prowadził wykłady, które w uniwersytecie krakowskim były zupełną nowością. Z zapalem humanistycznym czytał i objaśniał Sielanki Wergiliusza, w sposób tak świetny i zajmujący, iż do sali wykładowej uczęszczali nie tylko młodzi studenci, ale wszyscy znający się na literaturze.

Niedługo jednak trwały te prelekcye; na wezwanie Jana Tarnowskiego, Grzegorz zajął się wychowaniem dwu jego synów; niebawem z wychowawcami swymi wrócił do Krakowa, zawiązał stosunki z mężami uczonymi a mianowicie z *Janem Dombrowką*, objaśniaczem Kroniki mistrza Wincentego. I z młodymi królewiczami (Władysławem i Kazimierzem) zaznajomił się przez Tarnowskich.

Ponieważ dał się poznać ze zdolności wierszopisarskich w języku łacińskim, skreśliwszy nagrobki dla dziadka i wuja swoich wychowanców, więc otrzymał zlecenie ułożenia elegji na zgon Władysława Jagielly r. 1434. Rozkoszując się komedjami najdowcipniejszego pisarza rzymskiego Plauta, sam zaczął pisać komedye, ale pracę tę zarzucił, postanowiwszy poświęcić się stanowi duchownemu. Ponieważ wakowało probostwo w poblizkiej Krakowowi Wielicze, zapragnął je objąć i udał się do klasycznej ziemi humanizmu, do Włoch, najprzód do Bononii, potem do Florencyi, gdzie naówczas bawił z dworem swoim papież Eugeniusz IV-y. Wyjednałszy sobie benefi-

cyum, choć go zatrzymywano i radzono wejść do kolegium śpiewaków papieskich, wrócił do kraju, osiadł w Wieliczce, oddając się jak poprzednio literaturze, przyjmując odwiedziny uczonych (tylko nie dyalektyków) i sam często zaglądając do stolicy.

Gdy młody Władysław, przewany później Warneńczykiem, wyruszał do Węgier, Grzegorz został jego kapelanem i gorąco się sprzeciwiał złamaniu zaprzysiężonego z Turkami pokoju, utrzymując wbrew legatowi papieskiemu, że słowa i przysięgi każdemu dotrzymać należy, że podstępowi Bóg nie błogosławi.

Gdy legat-kardynał zwolnił króla z przysięgi, Grzegorz chciał się usunąć od obowiązków kapelańskich, lecz rozkaz Władysława i perswazye przyjaciół odwiodły go od zamiaru. Nieszczęsnej bitwie pod Warną przypatrywał się wraz z innymi księżmi ze wzgórz; po klęsce długo nie wracał do kraju, pozostając na Węgrzech, jako pomocnik biskupa Jana Gary w wychowaniu dwu synów wielkorządcy Węgier, Jana Huniatego. Humanizm miał swego gorliwego wyznawcę w biskupie, na dworze którego nasz Grzegorz zapoznał się z dwoma humanistami: Włochem, Piotrem Pawłem Wergeryuszem, i Grekiem z Cypru, Filipem Podokaterem. Prowadząc z nimi i z biskupem rozmowy o literaturze i historii starożytnej, przy sposobności rozwinął także swój trafny pogląd na pierwotne dzieje Polski, a Wincentego Kadłubka jako historyka, poddał surowej krytyce.

Za powrotem do Polski, otrzymał od Kazimierza Jagiellończyka arcybiskupstwo lwowskie w r. 1451. Wielce się zajmował podniesieniem stanu ekonomicznego dóbr arcybiskupich, sam przez lat pięć z rzędu miewał kazania we Lwowie, był surowym w kwalifikowaniu kapłanów. Osiadł następnie w założonym przez siebie Dunajowie, a nie zaniedbując obowiązków, czytając teologów, nie zaniechał poezyi i filozofii starożytnej, lubił dysputy i wogóle szermierkę umyslową, dawał na swym dworze schronienie mę-

zom utalentowanym, jak np. wychodźcy włoskiemu, poecie i historykowi, *Filipowi Kalimachowi (Buonacorsi)*. Zmarł nagle r. 1477. Był dowcipny, lubił żarty, nieraz złośliwe, scholastyki nie cierpiał, jak prawdziwy humanista, nazywając ją „snem czuwających“ (*vigilantium somnia*), lekcewałzył astrologię, zalecał studyowanie medycyny i nauk przyrodniczych, ale przede wszystkim poezyi i wymowy starożytnej, które nazywał bramami prowadzącymi do świątyni wiedzy i wyształcenia; kto bez ich znajomości zabierał się do nauk, był podobny, wedle jego wyrażenia, do człowieka, skaczącego przez mur do miasta, zamiast wejść do niego bramą. Jako dobry postrzegacz i znawca duszy ludzkiej, był przeciwnikiem allegorycznego wyjaśniania Pisma św. wobec społeczeństwa, które łatwiej zrozumie i więcej cudowności w tem dostrzeże, gdy się mu powie, że ślepy odzyskał wzrok, że siedmiu dyabłów z opętanego wypędzono, niż gdyby mu się mówiło, że światło prawdy oświeca duszę, lub że siedem grzechów opuściło człowieka. Ceremonie religijne uważał za bardzo potrzebne, gdyż lud tem większe okazywać będzie posłuszeństwo dla przykazań boskich, im więcej w religii dojrzy rzeczy tajemnych i nieznanych sobie; „żadna bowiem tajemnica (*mysterium*) nie jest w zasadzie swej tak święta i nietykalna, iżby bez osłony ceremonij mogła się uchronić od pewnego spospolitewania.“ Umiął też sam i postawą i pięknym głosem wrazać szacunek wszystkim, gdy odprawiał nabożeństwo; a w kazaniach swych nie tyle powoływał się na teologów, ile starał się przemawiać do przekonania i uczucia; radził też kaznodziejom studyować poezję i wymowę, jako środki najdzielniej dopomagające do przyswojenia sobie zdolności władania sercami ludzkiemi; stąd mowy starych ojców kościoła (Hieronima, Augustyna), jako oparte na studyach klasycznych, przenosił nad mdłe i czcze wypracowania nowszych teologów. Żalował, że kościół nie zezwalał na rozwody; mówił,

że gdzie miłości nicma, tam nie można twierdzić, iż Bóg stądto złączył. Zachęcał do samodzielnego myślenia, potępiał tych, co sami własnych poglądów nie mając, zajmują się wyłącznie obroną zdań cudzych, zwłaszcza Arystotelesa, o którego pojęciach tyle tomów opisano, że dziwić się można, iż jeszcze go ludzie nie rozumieją; wiele fałszu (mówił) kryć się musi w tych mniemaniach, które tyle podpórek potrzebowwały, ażeby się utrzymać mogły; gdy tymczasem prawda sama przez się stoi w naturze i daleko skuteczniej narzuca się poznaniu naszemu, niż to, co dowodzeniem stwierdzać potrzeba. Znał względność pojęć ludzkich, mianowicie o złem i dobrem; z nauk pierwszeństwo tym przyznawał, które pożytek państwu przynoszą i dopomagają do życia dobrego. Zdanie, że zwierzęta nie mają rozumu, poczytywał za wymysł ludzki; wszystkie bowiem istoty żyjące biorą początek z tych samych nasion (*ab eisdem seminibus*) i z takiegoż zapłodnienia i wszystkie jednakowo bronią zachowania życia swego.

Był oszczędny, wystawności nie lubił, z ziomkami mało się wdawał w rozprawy; uczt polskich unikał, sprzyjał natomiast cudzoziemcom, zwłaszcza Włochom, podejmował ich gościnnie, nie żałował wówczas większych nawet wydatków. Przyjaciółkę Kalimacha, Fannię, do wspólnych biesiad niekiedy zapraszał, ceniąc ją wysoko, lubo żartobliwe na nią epigramata pisywał. Był przystępnym dla ludu i gdy sę po miasteczku Dunajowie przechadzał, lubił przystawać i wdawać się w gawędę zarówno z mężczyznami jak z kobietami, co mu duchowni za złe mieli i plotki z tego powodu niegodne rozsiewali.

Zastanowiłem się dłużej nad życiem Grzegorza, opisanem przez wdzięcznego mu Kalimacha; bo też tylko z tego dziełka poznać można znaczenie naszego humanisty. To, co po nim pozostało, a pozostało nader niewiele (bo dwie elegie, parę epigramatów i ułamek polemicznego wiersza przeciw biskupowi

Cabryelowi), nie może dać wyobrażenia nawet o jego uzdolnieniu wierszopisarzkim, a cóż dopiero o jego pojęciach... Historia Władysława Warneńczyka, o której wspomina Kalimach, jako napisanej przez Grzegorza, do tej pory odszukaną nie została.

Grzegorz nie był samorodnym filozofem polskim, za jakiego chciał go przedstawić Michał Wiszniewski; był to człowiek wykształcony humanistycznie, zakochany w autorach rzymskich, lubiący jasno i trzeźwo myśleć, spokojnie rozważać, a rozprawić tylko z tymi, co mieli wspólne z nim wyobrażenia i zamiłowania. Na propagatora idei odpowiednim nie był, wpływu na społeczeństwo nie szukał, więc go też i nie wywarł.

Nieporównanie większy wpływ, nie na społeczeństwo wprawdzie, ale na rodzinę króla Kazimierza Jagiellończyka miał żywotopisarz Grzegorza, ów wywołaniec włoski, *Filip Kalimach* (1437 † 1496), przez zaszczerpiecie upodobań humanistycznych w swoich wychowawcach, a mianowicie w Janie Olbrachcie, którego społeczeństwo poczytywali za wzór króla humanisty.

Napomykając tu tylko o Kalimachu, boć on do dziejów naszej literatury pośrednio tylko wchodzić może, przechodzę do rozejrzenia się w dalszych losach humanizmu polskiego.

VI.

Jakkolwiek pierwsze zarody ruchu humanistycznego były u nas bardzo wczesne, rozwój ich dokonywał się nadzwyczaj powolnie. Przez lat kilkadziesiąt Grzegorz z Sanoka był jedynym przedstawicielem humanisty nie tylko z języka i stylu, ale także i z poglądów. Wszyscy inni, poświęcający się studjom literatury łacińskiej, przyswajali sobie, i to

niezupełnie, poprawniejszą dykcję, uczyli się władać miarami wierszy starożytnych w szczupłej jeno mierze, bo wyłącznie heksametrem i pentametrem, układali dystychami przepisy wierszowania łacińskiego, jak *Marek z Opatowca* w swoim „*Metricale*,” ale pod względem poglądów pozostawali na stanowisku średniowiecznym, godzili scholastykę z humanizmem, a raczej, nie wnikając w rzecz głębiej, zestawiali je tylko ze sobą. Świadectwem tego są pozostałe z XV wieku liczne rękopisy, gdzie tuż obok wyjątków ze starożytnego autora albo też humanisty włoskiego, znajdujemy traktaty teologiczne, filozoficzne, lub satyry i powiastki pisane barbarzyńską łaciną.

Rozpatrzenie się w niektórych z tych rękopismów¹⁾ dało bardzo zajmujące wyniki; wykazało bowiem dobitnie cechę encyklopedyczną oświaty naszej w XV wieku. Całkowitych rękopismów, zawierających dzieła autorów starożytnych, było wtedy jeszcze mało; zazwyczaj znano ich z wyciągów, i te wielokrotnie przepisywano. Teologicznych i filozoficznych traktatów średniowiecznych znajdowało się daleko więcej. Tuż obok nich atoli zapisywano w całości albo w wyjątkach średniowieczne satyry na duchowieństwo, nieraz bardzo drastyczne, poemata miłosne Owidyusza i jego średniowiecznych naśladowców, bajki Ezopa, Awiana i innych, a co najciekawsza może, słynną epopeję zwierzęcą o Izengrymie (o Lisie) w najdawniejszym jej łacińskim obrobieniu z r. 1148; przypisano ją w naszym odpisie jakiemuś Brunnowi (nie zaś Niwardowi, jak za granicą). Co więcej obok poematu o odkupieniu rodu ludzkiego i wybawieniu dusz z otchłani (*Palestra Christi*), będącego przeróbką apokryficznej ewangelii Nikodema, znajdują się odpisy bardzo ślizkich powiastek okra-

---

¹⁾ Aleksander Brückner: „Średniowieczna poezya łacińska w Polsce“ (W 16, 22 i 23 m tomie „Rozpraw akad. umiej. wyd. filologicznego, 1892—1895).“

szonych morałem, jak np. „Marcholt“ (z r. 1457), „Historya Trojańska,“ „Gesta Romanorum“ (Dzieje rzymskie), lub bez takiej okrasy, jak np. głośna „Historya o Euryalu i Lukrecyi,“ opisana w listach przez wspomnianego już parę razy humanistę, Eneasza Silvio Piccolomini.

Podobna mieszanina istnieje i w zapisywaniu wierszy łacińskich, oryginalnie w Polsce utworzonych. Obok heksametrów i dystychów, słabo naśladowujących wzory starożytne, spotykamy także leoniny, to jest wiersze łacińskie rymowane. Najważniejszymi z nich, choć niewiele poezji zawierają, są leoniny o bitwie pod Grunwaldem, heksametry na cześć Spytka z Melsztyna, o spustoszeniu Sambora. Lekkiej treści są wiersze miłosne, zwrócone do jakiejś panny Heleny, pisane leoninami łacińskimi, z wtrąceniem kilku wyrazów polskich. Ponieważ to chyba najdawniejszy list miłosny, u nas przechowany, podaję parę wyjątków: „Pozdrawiam cię okazała, piękna, sławna kształtna; chępcić się będę tobą, o ty, twarzą do lilii podobna... Ciebie ukochałem, ciebie wychwalałem, ujrzałem cię i pokochałem... Wszyscy twoi nieprzyjaciele, *bodaj wrychle kijem zbici i kapustą pluskani...* Ojciec mój jest prawdomówny, ale bardzo skąpy, chociaż jest dobry, bo jest Polakiem; ma różne namiętności, lubi pieniążki, potem kupuje wioski, a chadza do służących (*itat ad ancillas*)... Napisał to ten, co cię kochał... że jest piękna, to nie ulega wątpliwości, ale nie wiadomo, czy mi sprzyja *panna Elena (De isto non est dubium, quod sit speciosa, sed ambiguum, si est graciosa mihi panna Elena)*...

VII.

Brak zdecydowania się w kierunku humanistycznym widzimy również w dziejach wykładu autorów łacińskich w akademii krakowskiej. Oto w ro-

ku 1449 z zapisu Mężykowej, wojewodźiny ruskiej, utworzone zostało nowe kolegium dla profesora poezji. Profesor ten miał wyklądać traktat Boecyusza: „O pocieszeniu filozofii,” utwór Alana ab Insulis z XII wieku: „O żalobie przyrody,” wierszem i prozą napisany, anegdota historyczne Waleryusza Maksyma, a obok tego poetów: Wergiliusza, Owidyusza, Horacego i komedye Terencyusza. Z przepisów tych widać, że wydział filozoficzny w roku 1449 nie miał jasnego pojęcia o humanizmie i sprzęgał wyroby średniowieczne z arcydziełami klasycznymi. W roku 1475 już w tym względzie trochę się poglądy wyjaśniły; ustawy przepisują wtedy profesorowi czytanie i objaśnianie samych dzieł klasycznych: Wergiliusza, Owidyusza, Horacego, Stacyusza, a także komedyj Terencyusza i Plauta, dodając w końcu, że może brać do wykładu i inne utwory poetyckie. I rzeczywiście postanowienia te weszły w życie, ale profesorowie poezji pochodzą przeważnie ze Ślązka, jak *Wawrzyniec Kurwin* (Rabe) z Nowego Targu, *Jan Somerfeldt*, *Jan Sacramus* (z Oświęcimia) i t. p. lub też noszą nazwiska niemieckie, jak *Stanisław Selig* z Krakowa. Wogóle między rokiem 1487 a 1490 było wielce ożywione zajęcie się literaturą klasyczną w uniwersytecie krakowskim. Wzmocnił je jeszcze przyjazd głośnego humanisty niemieckiego, *Konrada Celtesa*, który wykładami swoimi, prowadzonymi prywatnie, budził niemal zainteresowanie, zwłaszcza wśród bogatego mieszczaństwa w Krakowie, i założył pierwsze u nas *towarzystwo literackie*, studjom klasycznym oddane.

Po wyjeździe Celtesa w roku 1490 znać pewne osłabnięcie zapалу humanistycznego; w akademii od roku 1493 do 1498 zaszła niewytlómaczona dotychczas przerwa w wykładach, mających na celu objaśnianie poetów; poprzestawano na komentowaniu średniowiecznych podręczników poetyki. Dopiero w początkach XVI wieku nanowo w uniwersytecie wprowa-

dzono systematyczne wykłady poetów łacińskich. Ale i wtedy jeszcze w pierwszych latach profesorowie zarówno się zajmowali autorami klasycznymi jak i filozofią scholastyczną.

VIII.

Po za obrębem uniwersytetu widzimy to samo zjawisko. Pisarze przyswajają sobie wyrażenia i miary wierszowe starożytnych rzymskich pisarzy, lecz w poglądach swoich zostają przeważnie na stanowisku średniowiecznym. Dowodem tego jest najobszerniejszy poemacik (375 heksametrów), jaki z wieku XV dotąd odszukano, poświęcony pochwałę Zbigniewa Oleśnickiego w formie dyalogu. Opozycja względem dążeń żywiołu świeckiego, a mianowicie rządu, łamiącego przywileje duchowieństwa, pobudza nieznanego autora (niektórzy sądzą, że Długosza) do wystawienia zasług biskupa kardynała, który tak długo umiał politykę polską w kierunku kościelnym prowadzić. Rzecz dzieje się w mieszkaniu księdza Jana, pragnącego dowiedzieć się szczegółów o życiu Zbigniewa; ciekawość jego zadawała głównie Tomasz; trzeci zaś rozmówca Goryas mówi o sprawie miast pruskich, co się pod opiekę Polsce oddały, i powtarza przestrogi, jakie Zbigniew umierając dawał królowi. Zasługi Zbigniewa te mianowicie podnosi: zgnębienie herezy czeskiej (husytyzmu) zasługującej na piekło (*digna Gehennae*); wzniesienie z cegły i kamieni bursy jerozolimskiej oraz zabiegi około Akademii i młodzieży uczącej się wogóle; udaremnienie ambitnych zamiarów Witolda; (mniemane) odradzanie zerwania przymierza z Turkami, przyczem znajduje się jedyny malowniczy, choć krótki, opis klęski warneńskiej; rzeczywiste odradzanie wojny z Krzyżakami z powodu poddania się miast pruskich; przestrogi dane Kazimierzowi Jagiellończykowi, żeby obyczaje poprawiał i ści-

ślą sprawiedliwość wymierzał. W końcu Jan, z powodu zmierzchu, zaprasza rozmówców na wieczerzę. Poetyckiego talentu w utworze tym nie widać; wymowa jest, ale zawiła, przekładnie są zbyt naciągane; wyrażen niepoprawnych sporo; wspomnienia mitologiczne znajdują się, lecz niezbyt często.

Podobnie niewielki talent okazał bezimienny autor (niektórzy sądzą, że *Mikołaj Kotwicz*, kanonik gnieźnieński, znany skądinąd jako twórca nagrobku łacińskiego na cześć Oleśnickiego Młodszego) poematu, dochowanego tylko w urywku (72 heksametry), przedstawiającego zatarg o Koźmin. Arcybiskup Zbigniew Oleśnicki (młodszy) używa różnych środków dla pokonania nieprzyjaciół, których głównym przedstawicielem jest Kośmider (Mikołaj Gruszczyński), niepokojących już od lat 10 u kler wielkopolski. „Ci rabusie zgłodniali, przebiegając liczne dwory i łupiąc wieśniaków, hulali sobie dowoli.“ Poróżeważ nie pomógł interdykt, arcybiskup, powołując się na przykład Mojżesza, Abrahama i papieża Sykstusa, zbiera drużynę wojenną. Następuje wyliczenie i krótka charakterystyka zapaśników. Jest tu: Andrzej Oleśnicki, Andrzej Szamotulski, Jan Chorąży, Mikołaj Kościeliski, Bobrownicy, Borowski, Ścibor Poniecki, „który umiał krotochwilne składać wiersze polskie i wypowiadać je z mimiką,“ Firlej wymowny, ksiązę pomorski Bogusław.

Zbyteczną byłoby rzeczą wyliczać różne inne drobne wiersze, gdyż w nich, ani poezji, ani postępu nawet wyraźnego w sztuce wierszowania nie widać.

IX.

Ze jednak obok tych czysto zewnętrznych przejawów prądu humanistycznego, istniały i głębsze choć

odosobnione, poznajemy to z dwu utworów nadzwyczaj ciekawych: „Memoryału Jana Ostroroga“ i „Listu o wychowaniu królewicza.“

JAN OSTRORÓG (zmarły 1501 jako wojewoda poznański) to pierwszy znany nam imiennie człowiek świecki, potomek znakomitej rodziny wielkopolskiej, co zapragnął osiągnąć stopień naukowy, nie poprzestając na świetności urodzenia. Słuchał wykładów w uniwersytecie niemieckim w Erfurcie, gdzie otrzymał doktorat obojga praw. Powróciwszy do kraju i wszedłszy do senatu, zwrócił na siebie powszechną uwagę (około r. 1473) Memoryałem, (*Monumentum pro republicae ordinatione*) mogącym nie tylko w Polsce,

Autograf
Ostroroga.

ale i w Europie być uznanym za dzieło umysłu niepospolitego. Dotykał w nim autor wszystkich kwestyj, obchodzących wówczas naród i państwo, mówił z głębokim przekonaniem i młodzieńczym zapałem, domagając się stanowczych reform we wszystkich oddziałach administracji krajowej i rządu. Nie wchodząc w szczegóły dotyczące skarbu, wojskowości, prawodawstwa, dość będzie zaznaczyć dwie ważne idee ogólniejszego znaczenia, idee, w których się wyrażała zarówno świadomość narodowa, jak i dążność żywiołu świeckiego do przytarcia przewagi duchowieństwa.

Pierwszą z tych idei, od rozwinięcia której

Ostroróg rozpoczyna swój memoriał, jest stanowczo oddzielenie spraw państwa od spraw kościoła. Znajdując w postępowaniu Kazimierza Jagiellończyka z duchowieństwem zachętę, Ostroróg tem śmieiej myśl swoją rozwijał. Zaczyna skromnie od kwestyi składania przez króla polskiego życzeń nowo obranemu papieżowi. Nie uważa on za rzecz właściwą, aby król, niezależący od nikogo, pokornie miał przemawiać do papieża, a tem bardziej obiecywać mu posłuszeństwo we wszystkim. Następnie porusza sprawę „sakry“ i „annatów“ to jest opłat składanych przy zatwierdzeniu i po śmierci biskupów dworowi rzymskiemu, oraz innych jeszcze opłat na rzecz obrony wiary lub budowy kościołów. Polska, będąca jakby przedmurzem chrześcijaństwa, odtrącająca swą pierśią zapędy wrogów wiary, nie powinna posyłać tych ofiar do Rzymu, lecz je obracać na zasilenie skarbu publicznego. W najgwałtowniejszych atoli słowach, prawie takich jak później Luter, powstawał Ostroróg na obwoływanie jubileuszowych odpustów i zbieranie składek, które nie na budowę kościoła, lecz na potrzeby prywatne krewnych i powinowatych papieża, na dwór, na stajnie obracane bywają: „żywe kościoły Boga, ludzie, są podstępnie łupieni na to, ażeby martwe naprawiać.“ Piętnując chytryść Włochów, co złupiwszy lud, „sami oddają się rozpuście i rozwiązłości,“ wzywa Polaków, by przecieź raz mądrości się nauczywszy, zwodzić się nie dawali i dla rozstrzygnięcia sporów nie odwoływali się do Rzymu, gdzie „owcy bez welny“ nie przyjmują; wszystkie sprawy duchowne powinny być rozstrzygane w kraju przez biskupów i prymasa. Z Rzymem utrzymać należy związek jedynie w kwestyach dogmatycznych. Ostroróg idzie dalej. Oburzając się na nieuctwo księży („tylko postrzyżonym czubkiem głowy różni się duchowny od świeckiego“), żąda kontroli nad ich wykształceniem, żąda naznaczania biskupów przez króla, żąda przyczyniania się duchowieństwa w zasila-

niu skarbu, niema nic przeciwko temu, iżby srebra kościelne w razie potrzeby ojczyzny stopionemi na pieniądz być mogły.

Druga wielka idea Ostroroga, to podjęcie i wzmożenie dążności Łokietka, Kazimierza W., husytyzmu, przejawiających się w walce z żywiołem niemieckim, dla potężniejszego podniesienia samoistności narodowej. Ponieważ pomimo instytucji Kazimierzowskiej, wciąż jeszcze miasta polskie udawały się do Magdeburga w sprawach sądowych; ponieważ wciąż jeszcze istniały klasztory nie dopuszczające Polaków; ponieważ po kościołach miejskich kazania nieraz się odbywały po niemiecku, chociaż słuchaczy było niewiele; więc Ostroróg wymownie i namiętnie przeciwko takim zwyczajom występuje, kładąc za zasadę: „niech się uczy mowy polskiej, kto chce w Polsce mieszkać.“ Nigdy przedtem idea narodowości nie była tak głęboko i świetnie rozwinięta jak w memoryale Ostroroga; nie zna on różnic między prowincjami składającymi kraj, wszędzie mówiąc o jednej wielkiej, wspólnej ojczyźnie.

Jest jeszcze jedna myśl ważna u Ostroroga, myśl jednostajnego prawodawstwa dla wszystkich, lecz rzucił ją tylko ogólnikowo i nie przeprowadził jej konsekwentnie. Owszem średniowieczny podział na stany, różniące się nawet rodzajem sukni, zbyt jeszcze silnie tkwił w ówczesnym ustroju, ażeby młody reformator, potomek znakomitej rodziny, mógł się odważyć na propozycję gwałtownej przemiany. Zdobywa się więc tylko na teoretyczne zaznaczenie potrzeby prawodawstwa jednostajnego, lecz w praktyce chodzi mu już tylko o to, żeby prawa dla „plebejusów“ nie nazywano „niemieckiem“, lecz „cywilnem.“

Był Ostroróg wyrazicielem najżywotniejszych dążności owoczesnych; idee jego w części zostały urzeczywistnione, w części doczekały się śmielszego rozwinięcia w wieku XVI.

X.

Ażeby przygotować ludzi dla nowych pojęć, potrzeba nowego wychowania. Ideal humanistyczny został znakomicie sformułowany w „Liście królowej Elżbiety o wychowaniu królewicza“ napisanym w roku 1502. Oczywiście Elżbieta, sędziwa już wdowa wtedy po Kazimierzu Jagiellończyku, sama tego listu nie pisała; mogła wyrazić tylko jakieś myśli, które pragnęła zastosować w wychowaniu swego spodziewanego wnuka (po Władysławie, — królu czeskim), a sekretarz czy który z humanistów włoskich po swojemu myśli te rozwinął i przypisał. We wszystkich poglądach, tu ogłoszonych, przeważają względy praktyczne; czy jest mowa o religii (bardzo krótko) czy o nauce, o moralności czy o przystojności, nigdzie pytania dotyczące tych przedmiotów nie są roztrząsane naukowo, w stosunku do własnej treści, ale wyłącznie w stosunku do życia, do praktyki; jest to wynik „użytecznego“ zapatrywania się na rzeczy. W systemie wykształcenia pierwiastek pamięciowy przeważa nad rozumowym. Widnokrag umysłowy rozszerzył się znacznie w porównaniu z widnokretem średniowiecznym; ale sposób przyswajania go sobie nie uległ zmianie; jak dawniej biblia i ojcowie kościoła, a raczej zastępująca i jedno i drugie scholastyka; tak pod wpływem humanizmu autorowie klasycy stali się powagą, której się bez rozbioru poddawano, usiłując przyswoić sobie ich język pamięciowo jako najpotrzebniejsze narzędzie w nabywaniu wiedzy. Celem ostatecznym nauk było wyrobienie i udoskonalenie *wymowy*, mogącej znaleźć bezpośrednio zastosowanie w życiu; dlatego też nie dbano tak bardzo o ścisłość dowodzenia, o dokładność pojęć, jak o piękne wystąpienie i przystojne zachowanie się. Dążność listu jest reformatorska w tem znaczeniu, że nie uświęca wyobrażeń, obyczajów i nałogów, jakie

zdawien dawna w kraju istniały; ale, nie rugując tego, co dobrem było, stara się zaprowadzić pewne zmiany życia. Hasło starożytne: zdrowa dusza w zdrowym ciele, znajduje tu zastosowanie w dbałości o zdrowie i zręczność fizyczną zarówno jak i o wykształcenie umysłowe, o sposób postępowania z ludźmi. Zamiast rubasznosci zalecano ugrzecznienie; zamiast szorstkości — przystępność; zamiast uczt długich i obfitych — biesiady skromne, ożywione i uduchowione rozmową; zamiast poprzestawania na wyobrażeniach tradycyjnych wskazano żywe źródło wiadomości i oświaty w dziełach Rzymian i Greków.

Tak jest, przedewszystkiem Rzymian, bo na dość liczny szereg utworów zaleconych do czytania (poczynając od Wergiliusza i Cycerona, a kończąc na Walerjuszu Maksymie i Justynie) jedno jest tylko dzieło greckie i to niewątpliwie w przekładzie łacińskim, gdyż o nauce greczyzny nigdzie nie wspomniano; jest to „Cyropedia“ Ksenofonta, książka niezbędna dla panujących; autor bowiem naucza w niej przykładowo, jaki jest ideał króla, jakie cnoty, jakie talenta posiadać, a od jakich wad powstrzymywać mu się należy od dzieciństwa aż do ostatniego dnia życia. W domu jagiellońskim: wskazana została doskonałość w osobie Jana Olbrachta: „Boże mój — pisze autor w imieniu królowej matki — jakiejże to niewymownej doznawałam radości, gdym widziała, że ani jeden rodzaj zalet, zdobiących majestat królewski, nie był obcy naszemu Janowi Albertowi. którego, jak się zdawało, natura zrodziła dla ozdoby majestatu! Ilukolwiek jest królów, ilukolwiek było ich niegdyś i ilukolwiek ich będzien, wszystkich przewyższył ludzkością, którą zaszczycała powaga, Jan Albert, król polski.“ — Cały list świetną łaciną pisany.

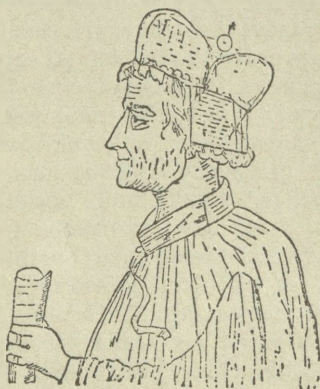

XI.

Wpływ humanizmu na *formę* utworu widzimy także w najznakomitszem dziele XV-go wieku, mo-

gącem wytrzymać porównanie z najlepszymi pracami tego rodzaju w całej Europie, mianowicie w „Historji polskiej“ Długosza.

JAN DŁUGOSZ, z łacińska *Longinus* zwany, urodzony r. 1415 był synem dzielnego rycerza, co się wślawił w bitwie pod Grunwaldem; od dzieciństwa nasłuchiwał się opowiadań o czynach Polaków w tem wiekopomnem zwycięstwie. W akademii krakowskiej bawił krótko, bo wszystkiego trzy lata i w filozofii scholastycznej wcale nie zasmakował.

Jan Długosz.

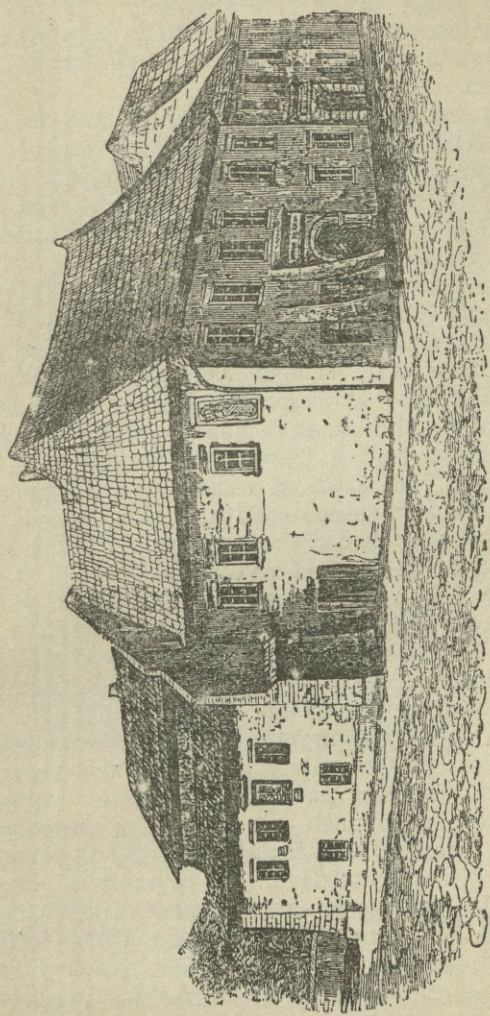
Umysł jego jasny, trzeźwy i praktyczny parł go ku życiu czynnemu. Bardzo młodo wszedł jako pisarz do kancelaryi potężnego biskupa krakowskiego, Zbigniewa Oleśnickiego. Zaprawiwszy się w czynnościach urzędowych, został niebawem sekretarzem przybocznym biskupa, wtajemniczył się w jego poglądy na sprawy publiczne, przejął się ideą wszechwładzy kościoła i mając zaledwie 21 lat został kanonikiem krakowskim, zanim się jeszcze wyświęcił na księdza. Używany do poselstw dyplomatycznych,

zaznajomił się z tokiem interesów, zarówno krajowych, jak i ogólnoeuropejskich, poznał mnóstwo ludzi wybitnych; zgodnie z usposobieniem Oleśnickiego pokochał humanistyczny sposób wyrażenia, pierwszy podobno do kraju naszego sprowadził dzieło słynnego historyka rzymskiego, Tytusa Liwiusza, i rozczytywał się w niem z zapalem. Zachęcany przez swego protektora do pisania historii polskiej, długo się wahał; przedsiębrał tymczasowo drobniejsze prace, jakby dla wprawy; więc opisał chorągwie zdobyte na krzyżakach w bitwie pod Grunwaldem, więc przedstawił i scharakteryzował herby (*Clenodia*) szlachty polskiej i ją samą, wierząc silnie w dziedziczność wad i cnót, stale przechowywujących się w pewnych rodach, jak „Sasowie prości i prawdomówni, waleczni i silni, nie żądni dygnitarstw, ale pochopni do krwi wylania; Starze zdolni i przemyślni, Wieniawczyki zuchwalce i śmiałki, prywacie raczej niż dobru publicznemu oddani.“ Dopiero po śmierci Oleśnickiego, czcząc jego pamięć, zabrał się do dzieła, które mu 25 lat zajęło, rozumie się nie bez odrywania się do innych czynności, gdyż Długosz zbliżył się do dworu królewskiego, a jakkolwiek przeciwnym będąc świeckiej polityce Kazimierza Jagiellończyka, dążącej do zawładnięcia nad hierarchią kościelną w Polsce, przez parę lat był w niełasce, pogodził się z nim jednak następnie, został wychowawcą królewiczów i znów brał udział w sprawach dyplomatycznych. Nominowany arcybiskupem lwowskim po Grzegorz z Sanka, nie doczekał się ingresu i umarł w r. 1480, mając lat 65.

Jest on pierwszym naszym historykiem, bo chociaż rocznikarskim trybem spisywał wypadki, tak, że od przyjęcia chrześcijaństwa przez Mieszka ustawicznie powtarzała się w jego dziele formułka: „roku Pańskiego“ (*anno domini*), to przecież dbał on już bardzo o wykazanie przyczynowego między niemi związku, ogarniał całość rozwoju dziejowego jednym.

ogólnym poglądem, zrobił pierwszy, acz słabiuchny, krok w dziedzinie krytyki historycznej. Nie poprzestał na wiadomościach, zawartych w jakiejś jednej kronice, lub w jakimś jednym roczniku (choćby kapitulnym krakowskim), zaznajomił się ze wszystkimi dziś nam znanymi źródłami krajowemi, oraz z takimi, które do nas nie doszły, poznał wiele kronik cudzoziemskich: czeskich, węgierskich, niemieckich, ruskich. Dla czytania Nestora w późnym już wieku nauczył się po rusku, a chociaż miał przełożonego dla siebie umyślnie na łacinę, krzyżackiego dziejopisa Wieganda, nie zadowolił się przekładem i poznał język niemiecki, ażeby wprost z oryginału korzystać. Nie dosyć na tem; zużytkował on akta urzędowe, odnoszące się do spraw państwa, akta, z którymi stykał się w kancelaryi biskupiej i w archiwum kapituły krakowskiej. Wreszcie co do wypadków XV wieku głównie korzystał z zapamiętanych przez siebie rozmów Oleśnickiego, ze świadectw innych osób i z własnych spostrzeżeń. Jednem słowem zbażał on prawie wszystko, co mu było dostępnem, chcąc z zadania swojego wywiązać się jaknajsumienniejsz; nie znał tylko Thietmara, kronikarza niemieckiego, stanowiącego najważniejsze źródło do poznania dziejów Bolesława Chrobrego.

Świadectwa, w ten sposób zebrane, porównywał ze sobą, a w razie niezgodności ich musiał się zdecydować na jakiś wybór. Jak tego wyboru dokonał? „Przy niezgodności pisarzy — powiada sam Długosz — których nierozwaga i opieszałość często mnie gorszyła, trzymałem się w wątpliwościach tego, ku czemu pociągało myśl moją większe do prawdy podobieństwo, powaga pisarzy lub powszechniejsze mniemanie.“ W gruncie rzeczy jest to zasada zupełnie słuszna, i dzisiaj nie inaczej historycy postępują. Tylko idzie o ocenę samą: gdzie większe prawdopodobieństwo, który pisarz może mieć jako źródło ważniejsze znaczenie, jakim sposobem ustaliło się

Domek Długosza, w Krakowie.

„powszechniejsze mniemanie.“ Otóż do należytego dokonania takiej oceny przeszkadzały Długoszowi rozmaite właściwości, tkwiące już to w jego przekonaniach, już to w nastroju chwili, kiedy dzieło swe wykonywał.

Jako ksiądz średniowieczny, poglądami teokratycznymi Oleśnickiego do głębi przejęty, wierzył on niezachwianie, że ten tylko był dobrym, kto z kościołem żył w zgodzie, kto go dobrodziejstwami obсыpywał, albo przynajmniej nie był z nim w zatargu. Poczucie moralne miał wprawdzie Długosz silne, więc nie pobłażał nawet dostojnikom kościelnym w wytykaniu ich zdrożności; ale robił to właśnie z tego punktu widzenia, że oni kościołowi szkodzili. Stąd też rozerwanie ślubów Jadwigi z Wilhelmem poczytywał za powód nieszczęść, jakie trapiły Polskę za Jagiellonów, którym, tak samo jak Oleśnicki, okazywał niechęć bardzo jaskrawą, z wyjątkiem tylko Warneńczyka, co siedł za radami wszechwładnego biskupa. Uznając zasadę cudowności, chętnie się nią posługiwał dla wytłomaczenia wszelkich zdarzeń dziejowych, Stąd zużytkował wytworzoną w XIII, a dopełnioną w XIV wieku legendę, że posiekanie zwłok ś. Stanisława było przyczyną nieszczęśliwego rozpadnięcia się Polski na dzielnice, a cudowne zrośnięcie się tych członków — zapowiedzią zjednoczenia owych dzielnic w przyszłości.

Jako gorący patriota sądził, że w stosunku do cudzoziemców, należy dzieje narodowe przedstawić jak najświetniej. Stąd pisząc o wojnach lub innych zetknięciach się Polski z zagranicą, starał się naciągać świadectwa tak, iżby klęski wydawały się niezbyt wielkimi, a zwycięstwa wspinałami. W połączeniu zaś z poglądem kościelnym patriotyzm ten sprawił, że Długosz wiele faktów przemilczał, mniemając, że one cień przykry rzuca na dzieje narodu; stąd bardzo mało mówi o rozszerzaniu się husytyzmu, stąd niechęć szlachty do

duchowieństwa, tak wyraźną w XV wieku, pominął, stąd dążność Kazimierza Jagiellończyka do złamania uroszczeń kleru ledwie zaznaczył, i nie chciał przyznać, iż kapituła krakowska zgodziła się wydać sre-

Tablica na domu,
w którym umarł Długosz,
w Krakowie.

bra kościelne na potrzeby wojny z krzyżakami w sprawie miast pruskich.

Chwilowe okoliczności, które niezawsze wyjaśnić można, wpływały również na sąd Długosza

o postaciach historycznych współczesnych. W czasie zгоды z dworem, przez lat kilka znikają w jego historyi niepoehlebne opinie o Kazimierzu Jagiellończyku, a potem znowu wracają. Kiedy sprawy publiczne nie szły po myśli historyka, stawał się pessimistą i zrzedził na wszystko, nawet na nowe stroje rycerzy po r. 1466.

Jeszcze ważniejszy wynik przejścia się życiem chwili bieżącej widać w oświeceniu, rzuconem przez Długosza na całą przeszłość Polski. Historyk nasz nie miał nawet poczucia odrębności stosunków dawnych w porównaniu z tymi, jakie się za jego czasów ustaliły lub ustalały; jemu cała przeszłość przedstawiała się w tych kształtach, jakim się on za życia swego przypatrywał, bez sejmów czy zjazdów (*conventus*) nic ważnego odbyć się nie mogło ani w czasach bajecznych, ani za pierwszych Piastów; urzędy wszystkie istniały takie jak w XV-ym wieku już od czasów niepamiętnych; myśl o elekcyi panowała zawsze i t. d. i t. d. Że tym sposobem uczynił Długosz historią dla swego pokolenia zrozumiałszą, to nie ulega wątpliwości, ale że obraz taki nie miał w sobie prawdy, to pewna. Humanizm wywarł na dzieło Długosza wpływ częścią dodatni, częścią ujemny. Dodatniość widać nie tylko w poprawniejszym języku i staranniejszym stylu, lecz także w uwzględnieniu stosunków geograficznych. Pisma historyczne Eneasza Silvio Piccolomini, którego Długosz poznał osobiście i którego dziełami się rozkoszował, miały szeroki podkład „kosmograficzny“ i one to niewątpliwie sprawiły, że historyk nasz wcielił do swego dzieła opis (*chorografią*) Polski, opracowany przedtem oddzielnie, a okazujący wielką znajomość kraju zwłaszcza pod względem hydrograficznym. Natomiast nie skorzystał Długosz z innego pierwiastku humanistycznego, z charakterystyki osobistości dziejowych. Rzecz istotnie dziwna! On, co tak żywo i dobitnie naszkicował rody szlacheckie,

nie zastosował tej zdolności w swojej historii, jakkolwiek zewnętrzne sprawy życia, strój, nawet w bajecznych czasach, lubił opisywać.—Ujemnie wpłynął humanizm, a zwłaszcza rozczytywanie się w historii rzymskiej Liwiusza, na rozbudzenie fantazyi dziejopisa tam, gdzie była zupełnie nieodpowiednią. Pragnąc dać całość dziejów bez żadnych przerw, nie tylko popuścił wodze wyobraźni, wypełniając dowolnymi szczegółami szczupłe podania bajeczne, ale nawet w okresie dziejów pewnych, gdzie dla zapisania pustej rubryki jakiegoś roku, nie mógł znaleźć w źródłach żadnego materiału, stwarzał go własną fantazyą, nieraz tak szeroko mówiąc o rzeczach niebywających, jakby sam przy tych zdarzeniach był obecnym. Co w kombinacji swojej uznał za możliwe, za prawdopodobne, nie wahał się tego przedstawić jako fakty.

Nie był więc doskonałym jako dziejopis; większa atoli część wad jego wspólna jest nie tylko jego współczesnikom, ale i dzisiejszym badaczom. O idealnej bezstronności i przedmiotowości marzy się i mówi dużo, lecz urzeczywistnienia jej nie widzimy, a może nie zobaczymy nigdy. Pogląd Długosza na dzieje jest, jak obrazowo a trafnie powiedział Józef Szujski, „barwą gotyckiego okna, przez które na świat patrzył i patrzeć musiał,” lecz pogląd ten ogarnął po raz pierwszy u nas całość dziejowego rozwoju, podanego rządowi Opatrzności, która przez rozmaite zjawiska (komety np.) dawała znać o swym gniewie, o nadejściu „złych losów,” — i tchnął w dzieło, posiekane na cząstki w sposób kronikarski, jednolitość pewną i życie. Jest wielka praca Długosza „ostatniem znaczniejszem dziełem historycznym w duchu kościelnym, chociaż nie kościelny przedmiot traktującym, dziełem, który prawie zawsze z moralnych przyczyn, z tajemnych wyroków sprawiedliwości bożej, tu i owdzie w mistykę przechodzących, nieszczęścia publiczne wywodzi.” Ani pod wzglę-

dem obszaru, ani pod względem powagi sądu, żadne dzieło historyczne XV wieku w Europie całej nie może być uznane za wyższe od Długoszewego.

Pisał Długosz i wiele innych utworów, zarówno mniejszych (Żywot ś. Stanisława, ś. Kingi, żywoty biskupów polskich), jak większych, mianowicie nadzwyczaj ważną z powodu ekonomiczno statystycznych danych „Księgę nadań“ biskupstwa krakowskiego (*Liber beneficiorum*); lecz wszystkie one wobec jego Historii polskiej (*Historia Polonica*) podrzędne mają znaczenie. W dwunastu księgach objęła ona całość dziejów polskich od czasów bajecznych aż do roku śmierci autora (1480); rozpoczyna się zaś od krótkiego wstępu, sięgającego stworzenia pierwszego człowieka. Jako źródło historyczne ma wartość podrzędną do r. 1386, ale od tego czasu, a zwłaszcza od r. 1410 jest nieoszacowanym, jakkolwiek za niem ślepo iść nie można, jak szli jego następcy, którzy go wypisując, rzadko mu hołd należny złożyli. Naruszewicz dopiero w ostatniej ćwierci XVIII stulecia posunął krytykę historyczną i sztukę dziejopisarską naprzód w porównaniu z Długoszem. Najnowsze wydanie wszystkich dzieł Długosza wyszło w Krakowie 1863 — 80 w 14 tomach. Znajduje się tu nie tylko tekst łaciński, ale tłumaczenie polskie Historii, dokonane przez Karola Mecherzyńskiego. Za wstęp (tom I-szy) do tego wydania miała służyć rozprawa M. Bobrzyńskiego i S. Smolki p. t. „Jan Długosz, jego życie i stanowisko w piśmiennictwie,“ ogłoszona dopiero r. 1893 w Krakowie, osobno.

XII.

Zanim przejdę do przeglądu zabytków *polskich* z wieku XV go, winienem uczynić wzmiankę, że JAKUB PARKOSZ z Żorawicy († 1455), rektor akademii krakowskiej, pierwszy, o ile wiemy, zastana-

wiał się nad pisownią polską w rozprawie po łacinie skreślonej (podanej do druku dopiero w XIX wieku p. n. „Antiquissimus de orthographia polonica libellus,” 1830). Projektował on znaczne reformy, a mianowicie wyróżnienie, za pomocą odmiennego kształtu, tych liter, które w polskim języku przybierały inne brzmienie, niż je miały w łacińskim. Z projektów tych jeden przyjął się, a urzeczywistniony trwa do dziś dnia, mianowicie przekreślenie litery *l* dla oznaczenia dźwięku *ł*. Inne jego pomysły w dalszym rozwoju pisowni naszej uległy różnym przekształceniom. Do swej rozprawy łacińskiej Parkosz dostarczył *wierszowany* przepis po polsku, zalecający jego „obecado“ (=abecad!o).

XIII.

Utwory, w języku *polskim* spisane, można podzielić przedewszystkiem na dwie grupy: religijne i świeckie.

A). *Utwory religijne.*

Religijne utwory są naturalnie dalszym ciągiem i rozwinięciem tego ruchu, jaki już w poprzednim stuleciu zaznaczyłem, i mają cechy podobne. Wpływ czeski widoczny jest na nich wszędzie, tak dalece, że nawet i wtedy jeszcze były mechaniczne niemal przyśwojenia czeskich wzorów, nie liczące się z wymaganiami głosowni polskiej. Nie można chronologicznie oznaczyć granicy, kiedy się ukazują samodzielniejsze opracowania, najprzód dlatego, że rękopisy, z których utwory te wydobyto, nie mogą być zazwyczaj ściśle określone pod względem czasu powstania, a tembardziej same utwory; powtórę zaś, lepsze lub gorsze wykonanie pracy zależało od talentu pisarza; tak że zdarzyć się mogło, iż w pierwszej

połowie XV go wieku powstawały rzeczy doskonalsze co do języka, stylu i wierszowania, aniżeli w drugiej tegoż połowie.

Wśród utworów treści religijnej wyróżnić znowu potrzeba dwa ich rodzaje: jedne są prostym wyrażeniem prawd lub uczuć religijnych, w drugich można zauważyć wpływ nastroju ascetyczno-mistycznego, jak się w wieku XIV i XV-ym wśród narodów germańskich (w Holandyi i Niemczech) rozwinął, wydawszy precudny kwiat swój w utworze Tomasa z Kempen (a Kempis): „O naśladowaniu Chrystusa.“ Wprawdzie na przetłomaczenie tego arcydzieła religijnego czekać nam potrzeba było aż do środka XVI wieku, lecz utwory spokrewnione z nim duchowo, znajdowały już przystęp u nas i w wieku XV.

O dogmatycznych, że je tak nazwę, utworach, nie wiele da się powiedzieć pod względem literackim, mianowicie co się tyczy prozy. Zabytki te są ważne i cenne dla historii języka, ale dzieje piśmiennictwa o tyle one jedynie obchodzić mogą, o ile widać w nich pewien postęp w swobodniejszym władaniu stylem; potrzeba bowiem było długich ćwiczeń i prób, ażeby dojść do opanowania narzędzia literackiego, to jest języka.

Pomijając drobne zabytki prozy polskiej religijnej w duchu ściśle dogmatycznym (pacierz, dziesięcioro, kanon mszy i t. p.) wspomnieć tu wypada o dwu większych; mianowicie o „Biblii królowej Zofii“ (przepisanej w połowie XV wieku), z której dochowały się dość znaczne wyjątki, wydane r. 1871 we Lwowie przez Antoniego Maleckiego, dopełnione później przez Teodora Wierzbowskiego (w „Pracach filologicznych,“ Warszawa 1893, t. IV); — a dalej o „Psalterzu Puławskim,“ którego przekład opiera się prawdopodobnie na tem samym pierwotnym, a dziś zatraconem tłumaczeniu, co i „Psalterz Floryański,“ lecz dał tekst poprawniejszy, lepiej z błędów.

przepisywacza oczyszczony (wydanie homeograficzne w Poznaniu 1880). Obok tych przekładów Pisma ś. zestawić należy dwie dochowane książki do nabożeństwa, a mianowicie: „Modlitwy Waclawa“ (wydane krytycznie przez Lucyana Malinowskiego, po raz drugi w Krakowie 1887 r.) i „Modlitewnik Nawojki“ (wydany krytycznie przez Fr. Krczeka, 1893 roku, Kraków).

Co do wierszowanych utworów w duchu dogmatycznym mamy kilkanaście rymowanych dekalogów (Dziesięcioro), formułowanych krótko, nie rozrastających się, jak u Czechów, w obszerniejsze poemata;—mamy dalej około 20 pieśni, odnoszących się do Matki Boskiej, już to ogólnie, już to specjalnie o Zwiastowaniu, Wniebowzięciu, a następnie kilka pieśni kolendowych, pasyjnych, wielkanocnych, kilka wreszcie pieśni, poświęconych uczczeniu Świętych¹⁾. Ogółem cały zasób pieśni religijnych z charakterem dogmatycznym, jaki z wieku XV zdołano dotychczas odszukać, wynosi około 50 utworów.

Istniał wprawdzie już w połowie XV stulecia cały „Kancyonał“ tak zwany PRZEWORSZCZYKA, ale zaginął w naszym już wieku, tak, że znamy z niego te tylko pieśni, jakie przytoczył Hieronim Juszyński w przedmowie do swego „Dykcyonarza poetów polskich“ (1820 r., Kraków). Zasób to wogóle bardzo szczupły, a w dodatku niewielkimi odznaczony zaletami. Nie tylko oryginalności, swobody, polotu poetycznego niema w tych pieśniach, ale czuć wszędzie zależność od wzorów czeskich, rzadziej łacińskich lub niemieckich, czuć walkę z trudnościami

---

¹⁾ Zebrane są (wraz z pieśniami XVI wieku) w dziele M. Bobowskiego: „Polskie pieśni katolickie od najdawniejszych czasów do końca XVI-go wieku.“ Dopelnit ten zbiór A. Brückner (w Archiv für slavische Philologie, t. X, XV; w „Bibl. Warsz.“ 1893, w „Rozprawach wydz. filozof.-hist.“ t. 25; a także H. Łapański i T. Wierzbowski w „Pracach filologicznych,“ t. IV, V.

wrażenia myśli i wzruszeń za pomocą rytmu i rymu. Ciekawe są one dlatego, że w nich śledzić możemy stopniowy rozwój form wierszowych i wiązania ich w zwrotki. Wciąż jeszcze przeważa wiersz ośmiogłoskowy, a zwrotki czterowierszowe; ale są już przykłady wierszy dłuższych, pojawia się nawet po raz pierwszy w literaturze naszej — 13-głoskowy, odpowiadający starożytnemu heksametrowi. I w zwrotkach też widać urozmaicenie; są dwuwierszowe, z przyśpiewem: alleluja, są trzywierszowe, są pięciowierszowe, łączone z trzywierszowemi; są pięciowierszowe, w których cztery wiersze mają jednakową ilość zgłosek, a piąty jest krótszy; są sześć i siedmiowierszowe. Rymy są pospolicie niepełne, często asonancje tylko; jednakowe formy gramatyczne zwykle rymów autorowi dostarczają. Żeńskimi są wogóle; męskie pojawiają się wyjątkowo. Rymowanie odbywa się parzysto, ale dosyć często ukazują się już rymy przekładane. Frazeologia wogóle jest bardzo uboga. W tej ogólnikowej charakterystyce potrzeba wprowadzić pewne zastrzeżenia co do niektórych pieśni, odznaczających się serdeczniejszem czy podnioślejszem uczuciem albo staranniejszem obrobieniem. Do takich liczę: Żale Matki Boskiej („Posłuchajcie, bracia miła“), hymn do Maryi Panny („O przenasławniejsza panno czysta“), pieśń o panie Maryi („O Maryja, kwiatku panieński“), wreszcie hymn o Duchu ś. („Pomóż mi, święty Dusze, twoją chwałę mnożyć“), który myślam wznosi się najwyżej ze wszystkich.

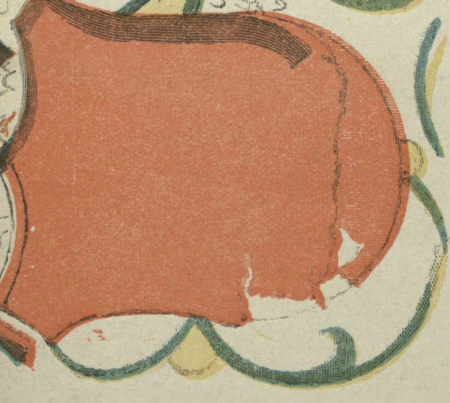
Autorowie tych pieśni są przeważnie nieznanymi. Udało się zaledwie parę imion odkryć na pewno. Pierwszym chronologicznie jest TOMASZ z KRAJKÓWA, autor pieśni z r. 1407: „Wszego świata wszystek lud—Patrz na Jezu-Krystów trud“ i t. d.), drugi blizki mu wiekiem MACIEJ (może z *Raciaża*, kaszubskiego), który przerobił wiersz filozofa francuskiego z XII w., Piotra Abelarda o „Mądrości ojca“ t. j. Chrystusie („Jezus Chrystus Bóg człowiek, mądrość

Doerward se wyne kishon wyrtke

soni. genesis

porotze bog
 stworzył ure
 bo rkeiny a
 we kema in
 la wenciyrte
 na a profna. acumi buli natwabaty
 przepakcy. Idudy bofey nafawezre
 nadwodamy. Yrzekl bog. bodz sz
 wradlo. rtworzono kromacloze. an
 krazal bog kromacloze rke gest
 dobra. y rozdzely kromacloze o
 decmi y nazwal gest kromacloze
 dnyem. acumi noczo. y weryyl wye
 czroe alyutra dzen seden. lepak
 rzeze bog bodz stworzycare wopoz
 rzod wod. a rozdzelyl wodi od wod
 yoznyyl bog stworzenye y rozdz
 yyl wodi gesto buli podstworzeny
 m ostady gest buli natstworzenym
 yshalo se gest tako. y nazwal bog
 stworzenye wyebem. usal se wye
 rzor alyutra dzen drust. Swetz
 rzal lepak bog y rzekl. Sor omag
 eze se wodi gesto podnyebem sz
 wnyalto seduo. adkasi sz nuchofsz
 astalo sz gest tako. y nazwal bog
 suchofsz kemy. a szromadzenye
 wod nazwal morze. y wydzal bog.
 y se gest dobre. y rzekl woplodz se
 mya kelye szynoz kemy. adzenwo
 rabtko nosoz szynoz omoze pod
 lus swego przyrodzenya gesto sz
 nye wlobyre samem bodz nasemny

astalo se gest tako y woplodzyla se
 ma kelye marye kemy podlug plo
 du swego. adrze wo nosoz omoze
 amarye kaski kemy plodzoz
 podlug przyrodzenya swego. y wy
 deal bog i se gest dobre. y laloz se
 zwozora alyutra dzen trzeci. y
 powredzal bog bodz se kromaclo
 wstworzeny wyebyeskyem. a roz
 dzelze dzen swego. abodz se na
 rozenmeye kalam y dnyom y lalom
 abn kwozeyly nadstworze my nre
 bekym a oskwyely kemy usalo
 se tako. y ucyyl bog dwoye kwoye
 sz wyelzi. Szwasalo wyoske abn
 dnyu kwozeylo askwado mperst
 abn nosi kwozeylo. aktemu swiaz
 di gesto sz wstworzeny wyebykye
 m. abn kwozeyly nadkemy. a wiod
 ly dnyem y nosz askwado wredze
 ly szem. y wydzal bog y se gest do
 brze. y shalo sz swy ezora alyutra d
 en swarti. Potem rzekl bog woplo
 dzze wodi szebze plod ryb duse
 zywoe y plod latarye nadkemy to
 y podstworzenym wyebyeskyem y shw
 rzul bog wyelori. y woskelko duse
 zywo y rudyarye. katoro sz szebze
 wodi wioda kaski osobnye wswem
 rodzayo woszek plod latarye pod
 lus przyrodzenya swego. y wydzal
 y os i se gest dobre. y pos carnal tem
 y stworzeny. arzkoz. rozkzre arz
 komye sz anapelayze kobo wo
 di morske. y ystakwo sz rozplodz

Poczwy psalm wypowyada
pze krystus on yest drewno w
szem w szpe wyerzoczym. po
czynayo szpe kszpegy glosnych
chwal albo samorzecznych
proroaka dawnda kroha ps

logoslawno
ny mo szpen
nye szed po
radze nye
myloszcyw
ych y nadro
dze grzesn
ych nyestal

y nastoylczu naglego spadnye
nyanye szpedzal. **A**le wzalone
bozem wolpanego y wzalone
wego bedze myslycz wednye y wn
oczny. **B**edze yato drzewo yest
szepnyo yest podlug czpekocz
ych wod yest owoc swoy da w
zas swoy. **H**y lyst yego nyest
adnye y w szystko szokly y szp
ny zdarzy szpe. **N**yetato nye
myloszcywy nyetato ale yato yw
th yest rzuca wyatr odoblycza
z yemye. **P**czetoz nyewstaby ny
myloszcywy w szodze any grzesny

oóca swego“ (najdawniejszym u nas 13-zgłoskowcem), wreszcie błogosławiony ŁADYSLAW z GIELNIOWA († 1505), któremu przyznawana jest powszechnie pieśń o męce Pańskiej („Jezusa Judasz sprzedał za pieniądze nędzne“).

Przechodzę do drugiego oddziału literatury religijnej, nazwanego ascetyczno-mistycznym. Opowiadanie o cudach, określenie życia pełnego umartwień, dobrowolnych upokorzeń, wystawianie marności wszystkich dóbr ziemskich, wskazywanie celu życia w udoskonaleniu, ubóstwie, modlitwie, pognębieniu ciała, zjednoczeniu się z Bogiem przez ekstazę i wizje: oto treść najważniejsza legend, spisanych prozą lub wierszem. Główną kopalnią jak dla wielu innych literatur tak i dla naszej w tej mierze było dzieło wielce popularne Włocha Jakóba de Voragine, zmarłego w r. 1298, znane pod nazwą „Legendy Złotej“ (*Legenda aurea*), lubo naturalnie czerpano i z innych (czeskich, niemieckich, a także i swojskich) źródeł. Pierwiastek fantastyczny, żywo przemawiający do umysłów prostych, czyni takie utwory wielce popularnymi. Musiało ich być dużo, bo ciągle jeszcze odkrywają badacze nieznanne, rękopiśmienne zabytki.

W prozie mamy z tego działu: a) króciutki urywek „Żywota świętego Błażeja“ (wydany krytycznie przez L. Malinowskiego w „Pracach filologicznych,“ V, 309—353);

b) fantastyczne opowiadanie o Zbawicielu i jego rodzinie p. t. „Sprawa chędogo o męce Pana Chrystusowej“ (ogłoszona przez Aleksandra Brücknera w „Pracach filologicznych,“ t. V, str. 380—386);

c) przekład t. zw. Ewangelii Nikodema, znanej u nas i w łacińskim tekście, o wstąpieniu Chrystusa do otchłani i wyprowadzeniu z niej patryarchów, — zakończonej listem Piotra do cesarza Klaudyusza o ukrzyżowaniu Chrystusa i szalbierstwach żydowskich (ogłosił go częściowo A. Brückner w „Pracach fil.,“ V, 387—388);

d) list o twarzy Chrystusa (ogłoszony przez J.; S. Bandtkiego r. 1821 w „Pamiętniku Warszawskim,” t. XX.

e) przekład obszernego dzieła ks. Feliksa Fabra z Ulmu o życiu i widzeniach żarliwego mistyka Henryka Suso, rodem z Konstancyi, zmarłego w r. 1365, znanego i u nas wówczas z dzieł swoich. Przekład ten p. t. „Żywot ojca Amandusa“ (wydany przez ks. Ignacego Polkowskiego w III tomie „Sprawozdań komisji językowej Akademii Umiejętności,” Kraków, 1884) jest najrozleglejszym i najwybitniejszym przejawem prądu mistycznego u nas w wieku XV-ym.

Do tego jeszcze działu policzyć wypadnie liczne zbiory kazań, spisanych wprawdzie po łacinie, lecz wygłoszonych niewątpliwie po polsku i zaopatrzonych w glosy polskie. Wtrącanie do kazań rozmaitych anegdot budujących, cudownych wydarzeń, usprawiedliwia zaliczenie ich nie tyle do dogmatycznej, ile do ascetyczno-mistycznej kategorii. Rubaszność wyrażenń bynajmniej nie może być w tym względzie przeszkodą, bo w XV stuleciu, jak i później w XVII doskonale godzono na kazalnicy jaskrawość szczegółów z morałem. W wielu z nich można znaleźć dużo wiadomości o gusłach, zabobonach, obrzędach, zwyczajach; spotykają się i wiersze. Kaznodzieje powstają, tak samo jak Długosz, na zbytki i nowe kroje. I tak *Jan ze Słupcy* mówi: „Patrzmyż w naszych czasach na panny, jak przed matkami do kościołów idą, w złożonych trzewikach, z perłami, w manelach, z wieńcem pod kitą, albo z złotymi strzępkami, pacierz z koralami aż do ziemi zwieszając, w jedwabnej koszulce, wyciętej na plecach, na szyi wisi pas łańcuchowy, suknia wążka, płaszcz zwieszony na ziemię na dwa łokcie, za nią służący szlepe niesie, jak pies ogon...” A *Maciej z Raciąża* wołał: „Cokolwiek widzą Polacy u innych narodów, chcą się do wszystkiego przystosować, nie tylko szlachta, ale mieszczanie i chłopci. Cóż mam rzec o tych,

którzy dbają, by ich suknie dobrze pachły, by ich pośladki widziano, chodząc jak zórawie i pawie, by włosy żegadłem zakręcano, by palce od pierścieni, ręce od manel się lśniły, rękawy białe koszuli wystawiają, jakby ręce i twarz obcierać chcieli, jedzą wonności, by z ust dobrze pachli; ledwie zostaje po nich ślad na drodze; ściskają szyję i nogi... ale szaty ich wszystkich ze krwi i potu ubogich.“ Takich atoli i tym podobnych znamienych szczegółów niezbyt jest wiele w kazaniach XV wieku; ogólnie mówiąc, „brak w nich własnej myśli, a natomiast są ciągle powtarzania poprzedników, subtelne mistyczne dociekania, naciągane gwałtem porównania, szereg starych historyjek, dziwaczne etymologie, ślepa wiara we wszelki autorytet, mania kompilacyi“¹⁾.

Z kazań po polsku spisanych odszukano dotychczas jeden zbiór, będący utworem mistrza akademii krakowskiej, JANA z SZAMOTUŁ (zabitego w r. 1519 przez szlachcica Rusockiego), przezwanego PATERKIEM. Wydał ten zbiór r. 1880 Lucyan Malinowski p. t. „Kazania o Maryi Pannie czystej.“ Ściśle mówiąc, można w tej sporej książce wyróżnić dwa kazania o Niepokalanem Poczęciu N. Maryi Panny, oraz obszerny traktat „O Narodzeniu Maryi Panny“ wraz ze szczegółowym opisem jej postaci i członków, imion i epitetów, życia, cnót i świętości. Ta ostatnia część, lubo zawiera zwroty do braci i sióstr, za duża jest na kazanie; jest to raczej książka budująca, dla bractwa pobożnego napisana. Powtarzań tej samej myśli i tych samych wyrazów znajduje się tu dużo; cytat z Pisma ś. i Ojców Kościoła również bardzo wiele; skłonność do allegorycznych i mistycznych tłumaczeń widoczna; znać pewną staranność w ukła-

---

¹⁾ Aleksander Brückner: „Kazania Średniowieczne“ (w „Bibliotece Warszawskiej“, 1891, t. I, 141 — 258), a prócz tego w „Rozprawach akademii umiejętności wydziału filozoficznego“, t. 24 i 25-y.

dzie, ale podziały i podziałki są nużące. Język jest dosyć wyrobiony i poprawny. Ciekawą jest wzmianka, że w kwestyi Niepokalanego Poczęcia, wówczas jeszcze spornej między teologami, Paterek stanowczo za przyjęciem niepokalaności przemawia, przytaczając dużo cudownych wypadków, jak kaznodzieje przeciwnego zdania przez samą Matkę Boską byli karani, i dodając, że Jan Duns Skott wykazał „niepokalaność,” co też „wyznawa i nasza nauka krakowska.“

Wierszem mamy kilka legend, przybierających zazwyczaj formę liryczną, tak że opowiadanie łączy się tu nieraz z pieśnią. Najdawniejszą, na pół czeską jeszcze w języku, jest „Legenda o ś. Dorocie;“ czystsza w wyrażeniu, chociaż ułomną w rymowaniu, jest „Legenda o ś. Aleksym“ najlepiej wyrażająca ideał ascetyzmu i wyrzeczenia się, — a następnie legendy o śś. Stanisławie, Wojciechu, Jopie (Jobie), Annie, Katarzynie, Krzysztoforze. Niewątpliwie też w XV wieku istniały legendy o śś. Mikołaju, Sebastyanie, Barbarze, Łazarzu; ale nie odszukano dotąd tekstu, sięgającego XV stulecia; znamy je tylko z przeróbek późniejszych.

XIV.

Na pograniczu między utworami treści religijnej a świeckiej umieścić wypadnie kilka takich pism, w których miesza się jeden żywioł z drugim; zdarzenie jakieś z życia czy to duchownych czy laików, albo też ogólniejsze obrazy, obejmujące wiele grup ludzkich, stanów, narodów, służą autorowi do wynsucia moralnej przestrogi lub uwag satyrycznych. Do takich pism w prozie zaliczyć można wielce rozpowszechnioną „Powieść o papieżu Urbanie,“ jak nie mniej „Historią Trzech króli,“ przełożoną z dzieła łacińskiego Jana z Hildesheimu, zm. w 1375 r.;—wier-

szowanych mamy trochę więcej i lepszych, a mianowicie:

a) „Skarga umierającego,“ sięgająca początków XV wieku („Ach, mój smutku, ma żalości“), złożona z 22 zwrotek czterowersowych; każda zwrotka zaczyna się od kolejnej litery abecadła, od A do Z; gdzie *x* czyta się jak *ch*. Wykazuje ona znaczne wyrobienie; często śpiewana, musiała ulegać niejednokrotnym poprawkom; tak że odpis, jaki posiadamy, odznacza się wielką płynnością. Przechowała się ona do dziś dnia, naturalnie ze zmianami, w ustach ludu.

b) „Rozmowa śmierci z magistrem,“ najobszerniejszy poemacik polski z XV go wieku, a tak płynny, żywy, obrazowy, że przewyższa nie jeden wiersz z następnego stulecia. Jest on przeróbką wzoru łacińskiego, ale zawiera także szczegóły samoistne. We wstępie poznajemy mędrca Polikarpa, na którego prośby ukazała się widomie śmierć w postaci brzydkiej kobiety. Śmierć opowiada o swoim pochodzeniu (urodziła się w chwili, gdy Ewa w raju zerwała jabłko i dała je mężowi), a potem w licznych obrazkach przedstawia swoje wszechwładne panowanie nad wszystkimi stanami ludzi, nad zwierzętami i roślinami. Słowa mistrza Polikarpa wtrącone tu i owdzie, mają na celu pobudzenie tylko Śmierci do dalszych wywodów. Końca utworowi temu, niewątpliwie najlepiej obrobionemu w całym zapasie literatury po polsku w XV wieku spisanej, brakuje, niestety!

c) „Fragment o śmierci,“ zaczynający się od słów: „Oto usta już zamknięta, Co się wczora targowała“ i t. d. Może ten fragment, lichej pod względem rymotwórczym, stanowił część „Rozmowy Śmierci z mistrzem“ — w jej pierwotnym, najdawniejszym brzmieniu.

d) „Pieśni Sandomierzanina“ nie odznaczają się wielkim talentem rymotwórczym, ale są interesujące z tego powodu, że w jednej z nich autor zawarł po-

wiastkę o dwu „kostarzach“ (graczach w kości), pierwszą tego rodzaju u nas. Pieśń jest dwie: pierwsza ułożona zwrotkami czterowerszowemi o 7 słowach Chrystusa na krzyżu i o jego „krasnym testamencie,“ do którego dość niezręcznie przyczepiona jest anegdota o graczach. Druga pieśń, zwrotkami pięciowerszowemi o jednostajnym rymie pisana, mówi o „gniewie bożym“ i przytacza z dziejów (Egipt, Jeruzalem, Rzym, Troja) przykłady tego gniewu, najdłużej się zatrzymując przy Sandomierzu, zniszczonym przez Tatarów.

B) *Świeckie.*

XV.

Są ślady, że ważniejsze zdarzenia dziejowe XV wieku były społecznie opiewane nie tylko wierszem łacińskim, ale i polskim. Bardzo mało się z tych utworów zachowało; czasem jakiś dwuwiersz, a nader rzadko pieśń cała. Miłość i żart satyryczny również były przedmiotem pieśni, lecz jeszcze w gorszym stanie do nas doszły.

Do najwcześniejszych zabytków wierszy świeckich należy bardzo interesująca a niektórymi plastycznymi obrazkami żywo się w pamięć wbijająca rzecz: „O zachowaniu się przy stole i czci dla niewiast,“ którą odkrywca jej, Aleksander Brückner, przypisuje zagadkowo przy końcu utworu wspomnianemu Złocie (*Sl. ta*). Jakkolwiek dużo było w średnich wiekach wierszy podobnej treści, nie odszukano dotychczas takiego, któryby autorowi polskiemu służył za wzór bezpośredni¹⁾.

---

¹⁾ Wydrukowany został po raz pierwszy w „Ateneum“ tom I.

W związku z tym wierszem można wspomnieć dwa fragmenty pieśni miłosnych: (Ach, miłości, coś uczyniła" i „Miłuj, miła, miłuj wiernie,") oraz jeden urywek miłosno-satyryczny: („Ach, miły Boże, toć boli“).

Pierwszym dłuższym wierszem, odnoszącym się do wypadku historycznego, jest „Pieśń o zabiciu Andrzeja Tęczyńskiego.“ Zdarzenie, które podało powód do niej, zaszło w r. 1461. Andrzej Tęczyński, wybierając się na wojnę z Krzyżakami, uderzył płatnerza Klimunta za to, że mu zbroi na czas nie wygotował. Wzburzeni mieszczenie krakowscy zaczęli gonić magnata, a ten skrył się ostatecznie na wieży w kościele ś. Floryana. Gdy zeszedł do zakrystyi, zuchwalsi wtargnęli tu i Tęczyńskiego zabili. Za to ścięto sześciu mieszczan, a trzech zabrał syn zabitego, aby ich więzić przez rok z górą na zamku rabsztyńskim. Autor pieśni mówi o mieszczanach wogóle z lekceważeniem, a młodego Tęczyńskiego wychwala za to, że pomścił śmierć ojca. Pod względem wierszopisarskim rzecz to bardzo licha, lecz wielce znamienna, jako literacki przejaw dążności szlachty do zgnębienia innych stanów, tak znamiennej już dla wieku XV-go.

Z podobnego powodu, jako wyraz oburzenia na chłopów, którzy odrabiając na „pańskim“, chytrze udają tylko pracę, a czas marnują, przebiegle wymyślając sobie różne wymówki, ciekawym jest wiersz „O kmieciach pracujących,“ który widocznie tak się podobał, że w wieku XVI-ym został rozszerzony, z zachowaniem atoli charakterystycznych wyrażen.

Najpiękniejszą pieśnią świecką treści historycznej jest „Pieśń o pruskiej porażce,“ to jest o bitwie pod Grunwaldem. Wiemy napewno, że było ich kilka. W języku łacińskim przechowały się dwie, dość słabe; z polskich ocalała tylko jedna. Prostemi, ale czasem energicznemi i malowniczymi słowy, nieznanym jej autor maluje cały przebieg walki, nie tając by-

najmniej, że w początkach nasi wcale się nie popisali, a zdążając do okazania tej prawdy moralnej, że Pan Bóg karze hardych i pysznych, a wynagradza pokornych i tych, co słusność („sprawiedliwość“) mają za sobą ¹⁾.

Wiersz ten, pod względem gładkości mogący stać obok „Rozmowy śmierci z mistrzem,“ zapewne przechodził także jak ona koleje. Często powtarzany, wygłaszany przy dźwięku muzyki, wydoskonalął się w swoim rytmie i wyrażeniach, i dopiero w tak wyrobionej formie został spisany r. 1510.

XVI.

Proza świecka w języku polskim XV-go wieku ma tych cech znamienych, co poezya. Jest ona jeszcze bardzo niewyrobiona i składa się z samych niemal tłumaczeń, dokonanych ze względów praktycznych. Takim jest przekład Statutów wiślickich przez *Stanisława z Wocieszyna*; takim przekład Statutów mazowieckich przez *Macieja z Rożana*; takim przekład „Ortyłów“ (wyroków sądowych) magdeburskich. Wszystkie one służyć miały szlachcie nierozumiejącej po łacinie a potrzebującej obeznac się z prawem obowiązującym.

Ciekawość już a nie potrzebę zaspokajało tłumaczenie fantastycznej „Historyi Aleksandra Wielkiego, króla Macedońskiego,“ tego bohatera tak popularnego w wiekach średnich, dokonane z tekstu łacińskiego, będącego przekładem oryginału greckiego, Pseudokalistenesa. W pierwszej części, trzymającej się

---

¹⁾ Stanisław Windakiewicz i Aleksander Brückner usiłovali dowieść, że wiersz ten jest dziełem XVI wieku, że go napisał Łukasz Górnicki. Naiwność opowiadania, religijność nastroju, brak wszelkiej okraszy klasycznej sprzeciwiają się temu mniemaniu.

ściślej wątku dziejowego, jest opis wojen Aleksandra: w drugiej zwiedzamy ziemie dziwożon, olbrzymich mrówek, kozłów, wielkoludów, psiogłowców i t. p. Kończy się opisem pogrzebu: „nad złotym grobem schodzą się liczni mędracy i prawią na temat znikomości: komu ziemi nie starczyło, dziś dosyć ma czterech łokci; wczoraj bały go się ludy, dziś lekce go ważą; wczoraj miał przyjaciół i wrogów; dziś dla niego wszyscy jednacy.“ Tłomacz polski, lichy zresztą jest nieznanym¹⁾. Rękopis przepisany r. 1510.

Najznakomitszym utworem prozaicznym polskim z XV-go czy początku XVI go wieku są „Pamiętniki Jańczara.“ Jańczar ten nie był bynajmniej Polakiem, lecz Serbem; nazywał się *Michał Konstantynowicz*; wzięty młodo do niewoli przez Turków, zaciągnięty do milicyi, przypatrywał się przez lat dzieścię trybowi życia zdobywców Konstantynopola; a skorzystawszy ze sposobności, uciekł i schronił się do Polski za Jana Olbrachta. Opowiadał tu swoje przygody, a ktoś je spisał. Z tego polskiego tekstu Czesi dokonali przekładu i wydrukowali go już w pierwszej połowie XVI wieku, gdy sam tekst polski dopiero w naszym stuleciu został ogłoszony (1828 r. w Warszawie). Odznacza się opowiadanie zaletą prostoty i barwności, choć nie jest wolne od gadulstwa. Jańczar mówi najprzód o narodach wyznających wiarę mahometańską, podaje opis świąt główniejszych, przytacza dwa ciekawe kazania muzulmańskie, wspomina krótko o początku potęgi kalifów, a potem szczegółowo kreśli dzieje nieszczęsnych walk Słowiańszczyzny południowej z Turkami, opowiada przebieg bitwy pod Warną, a kończy wskazówkami, jak

¹⁾ Aleksander Brückner; „Powieści“ (w Pracach filolog. V, 355 — 368). W. A. Maciejowski, podający „Lenarta z Balic“ jako autora czy tłumacza, źle odczytał nazwisko przepisywacza: Laurentius de Bunca.

można z Turkami walczyć skutecznie. Nauki on nie miał, ale posiadał zmysł spostrzegawczy, lubił się zastanawiać nad tem, co widział, bolał nad rozterkami ksiąząt chrześcijańskich i wyrażał się nieraz obrazowo, powtarzając niejednen zasłyszany rys anegdotyczny, jak np. o zachowaniu się cara Lazara po wzięciu go do niewoli.

Kończąc wyliczenie tych zabytków prozy polskiej, wspomnę jeszcze o najdawniejszej *mowie* treści świeckiej w języku polskim, jaką dotychczas odszukano. Jest ona bardzo króciutka i zalet krasomówskich zgoła nie posiada. Wypowiedział ją w r. 1512 *Jan Komarski*, biskup krakowski, witając pierwszą żonę Zygmunta Starego, Barbarę Zapolską i polecając jej względom kościół. Ogłosił ją drukiem Aleksander Brückner roku 1898 w „Pracach filologicznych,” t. V, 391—2.

Z tego przeglądu wierszy i prozy polskiej XV wieku łatwo wywnioskować, że nie miały one ani w części tej wartości, co dzieła po łacinie pisane; że jednak jako przygotowanie języka i stylu dla następnego okresu posiadały znaczenie pierwszorzędne.

OKRES II.

(r. 1505 do 1625)

Rozkwit humanizmu i Reformacya.

Te same trzy czynniki, co wiekowi XV-mu nadały odrębną od poprzednich fizyognomię, działają i w tym okresie, a zespoliwszy się z objawami niepospolitego talentu, wytwarzają „wiek złoty“ literatury staropolskiej.

Za przykładem możnowładztwa, stara się teraz

i szlachta zdobyte w poprzednim stuleciu przywileje wyzyskać praktycznie, to jest dostać się do steru władzy i wywierać przemożny wpływ na sprawy państwa. Garnie się więc, tak samo jak możnowładztwo, do oświaty, jeździ do zagranicznych uniwersytetów, pozyskuje stopnie naukowe i wieńce poetyckie. Spółzawodnicząc z możnowładztwem, dobija się zupełnego równouprawnienia politycznego, poniża mieszczaństwo, zapanowuje całkowicie nad ludem, który staje się w zupełności od niej zależnym. Wydaje z pośród siebie świetny szereg mówców i polityków, poczęści poetów — literatura pod względem ducha swego jest szlachecką, ale jeszcze w najlepszym stonkowo znaczeniu tego wyrazu.

Humanizm dosięga szczytu rozwoju swego. Nie poprzestaje on teraz na prostym naśladowaniu poezji rzymskiej w języku łacińskim, lecz stosuje to naśladowanie w utworach pisanych językiem ojczystym, już to za pośrednictwem przekładów, już to za pomocą dzieł oryginalnych; a nadto wytwarza nową gałąź nauki: filologię klasyczną, która pierwotny entuzjazm przemienia na rozważne i skrupulatne badanie, przejawiające się w wydaniach i objaśnieniach autorów, w układaniu gramatyk i słowników. Humanizm wydoskonalił poczucie artystyczne, wyrobił smak literacki, a w myślach i poglądach rozszerzył i rozjaśnił widnokrąg średniowieczny. W sprawie usamowolnienia ducha ludzkiego od pęt krepujących go dokonał wprawdzie niewiele, gdyż zamiast powag średniowiecznych wprowadził klasyczne; ale bądź co bądź te były mniej uciążliwe od tamtych, i łatwiej było je zrzucić.

Reformacja rozwinęła i szeroko zastosowała zasadę rozbioru, krytyki wszystkich tradycyjnych dogmatów, przyznając rozumowi jednostkowemu prawo ich wyjaśniania. Jak ruch husycki poprzednio, tak i reformacja nie sięgnęła do ludu, ale natomiast wśród szlachty nader wielką zyskała popularność, lu-

bo w jej umysłach nie utkwiała głęboko. Niezbyt liczne jednostki zajęły się naprawdę zagadnieniami wiary i doszły do krańcowych wyników, niemal do czystego deizmu, lecz ogół szlachty mało się troszczył o dogmata i nie chciał zrywać związku z Rzymem; uwolnienie się natomiast od sądownictwa kościelnego było dla niego rzeczą główną; to też gdy się owej nienawistnej dla siebie juryzdykcyi pozbył, ochłódł w swej gorliwości protestanckiej i wracał tłumnie na łono kościoła katolickiego. W każdym razie reformacja XVI-go wieku wniknęła nieporównanie więcej w życie duchowe warstwy szlacheckiej, aniżeli husytyzm, i przyczyniła się wielce do wywołania świetnego ruchu umysłowego: wpłynęła silnie na danie polotu rozumowi, wprowadziła ulepszenia w nauczaniu szkolnem przez układanie lepszych podręczników, wywołała rozpowszechnienie języka polskiego w zastosowaniu do dzieł literackich, gdyż dla pociągnięcia jaknajwiększej liczby ludzi ku sobie, musiała głosić swe nauki mową najzrozumialszą, co naturalnie powodowało i katolików do podobnegoż postępowania.

Rozpowszechnienie sztuki drukarskiej stało się doskonałym środkiem do działania na umysły, gdyż uprzystępniało nabycie książek znaczniejszej liczbie ludzi. Wynaleziona w połowie XV-go stulecia, dość wcześnie sztuka ta poznana została przez Polaków; znajdujemy ich bowiem jako drukarzy w różnych stronach Europy, nawet w Hiszpanii, na lat kilkanaście przedtem, zanim się pierwsze druki w samej Polsce pojawiły. Za najpierwszą drukowaną u nas książkę uchodzi dotychczas dzieło średniowiecznego pisarza Turrecrematy: *Explanatio in Psalterium* (Wykład Psalterza) odnoszone do r. 1475. Ale nie było następnie ciągłości w wydawnictwach; nie wiadomo, czy od tego roku drukarnia krakowska była czynna stale. Dopiero w ostatniem dziesięcioleciu wieku XV-go cokolwiek się ruch drukarski ożywił; istniała w Krakowie nawet drukarnia słowiańska Świętopełka

Fiola i pierwsze książki w języku cerkiewnym ogłosiła. Najwięcej wytłaczano oczywiście w języku łacińskim, ale nie brakło także książek w języku niemieckim i węgierskim. Tylko polskie długo jeszcze dały na siebie czekać. W wieku XVI w skutek reformacji głównie, kiedy możnowładcy i szlachta opiekujący się różnowiercami, zakładali księgotłocznie w swoich dobrach dla swobodnego rozszerzania „nowinek genewskich,” liczba drukarni ogromnie się pomnożyła, ale też wraz z nachyleniem się reformacji do upadku, rychło zmalała. Ogół druków z końca XV i przez całe XVI stulecie obliczają bibliografowie na 7,500. W tym zasobie przewaga liczebna jest zawsze jeszcze po stronie książek łacińskich, ale co do wpływu i znaczenia literackiego polskie odnoszą stanowczą nad nimi przewagę. Dzieła bowiem łacińskie w drobnej tylko części odnoszą się do zakresu literatury pięknej, a głównie dotyczą teologii lub zagadnień chwilowych; dzieła zaś polskie, przeznaczone dla ogółu, nie mają tak wyłącznie specjalnego znaczenia.

W literaturze „wieku złotego” wyróżnić należy trzy doby rozwoju: pierwsza przypada mniej więcej na czas panowania Aleksandra i Zygmunta Starego; druga—na okres rządów Zygmunta Augusta, Henryka Walezyusza i Stefana Batorego; trzecia wreszcie—na czasy Zygmunta III.

---

1. Doba pierwsza

Łopernik. Poeci humaniści. Pierwsze druki polskie.

I.

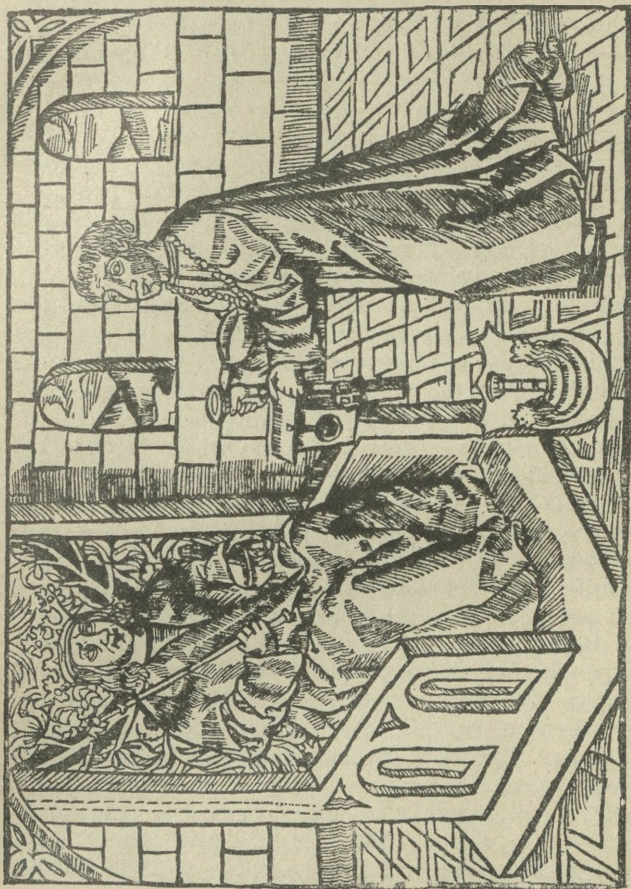
W dobie pierwszej szlachta dochodzi już w zasadzie do równouprawnienia z możnowładztwem: zy-

skuje (1505 r.) zatwierdzenie wszystkich dawniejszych przywilejów wraz z zastrzeżeniem, że odtąd żadnej król nie wyda ustawy bez wspólnej zgody senatu i posłów ziemskich, czyli inaczej mówiąc, dawniejsze zwyczajowe tylko zwoływanie sejmów walnych staje się teraz prawem obowiązującym. Prócz tego w r. 1530, uznawszy Zygmunta Augusta następcą po ojcu, szlachta otrzymuje obietnicę, że na przyszłość wybór króla dokonywać będzie sama w całości swojej, nie zaś przez posłów. W 1520 utrwala pańszczyznę, a r. 1538 uzyskuje ponowienie zakazu nabywania dóbr ziemskich przez mieszczan. W związku z tem ustaleniem i utrwaleniem prawnych podstaw bytu szlachty, zostają zbiory praw czyli statutów, układane to chronologicznie jak u *Jana Łaskiego* (1506 r.), to systematycznie według materyj, jak u *Mikołaja Taszyckiego* (1532 r.), to w połączeniu z objaśnieniami i dążeniami reformatorskimi, jak u *Jakóbu Przyłuskiego* (1548, 1553 r.). Prócz tego szlachta domaga się naprawy całej Rzeczypospolitej pod hasłem przyprowadzenia do skutku tych praw, jakie zostały dawniej uchwalone, lecz nie były wykonywane, czyli pod hasłem tak zwanej „egzekucyi praw;“ w tej atoli dobie dążności tej nie zdołano przeprowadzić, dopiero w następnej.

II.

Reformacja szerzy się dość szybko, luteranizm po miastach zamieszkałych przez żywioł niemiecki, kalwinizm wśród szlachty, ale pocichu, nie wywołując poważniejszych wstrząśnień, nie wychodząc na widok publiczny. Nie pomagają surowe zakazy Zygmunta Starego co do sprowadzania książek heretyckich i jeżdżenia na uniwersytety niemieckie; nie pomagają starania duchowieństwa, powołującego się na edykt wileński z 1424 i zaprowadzającego inkwizycję. Wszel-

Rycina ze statutu Łaskiego (1506).

kim w tej mierze postanowieniom brak siły wykonawczej. Sekularyzacja zakonu krzyżackiego, utworzenie z niego państwa holdującego Polsce, a zluteczanizowanego, oddziaływa na Prusy polskie i pomaga do szerzenia się reformacyi w nich i poza nimi.

III.

Humaniści, popisując się swoją zdolnością układania wierszy rytmicznych na wzór poetów rzymskich, przyswajając sobie misternie budowane ich zwrotki, po walce stoczonej ze scholastykiem w akademii krakowskiej, otrzymują w niej miejsce dość wybitne, a równocześnie zyskują sobie uznanie wśród coraz to szerszych kół inteligencyi, gdzie i świeccy już w znacznej znajdują się liczbie.

Akademia bowiem nie posiadała już teraz takiego znaczenia jak w wieku XV-ym. Wciąż słyszymy narzekania na wadliwe jej urządzenie, na brak zdolnych profesorów. Wydział filozoficzny po chwilowem ożywieniu się w końcu XV w. popadł znowu w scholastykę. Biskupi, duchem humanizmu przejęci, starali się przeprowadzić reformę w tym kierunku, lecz udało się to im w części tylko. Wykłady poetów łacińskich ciągną się wprawdzie systematycznie od początku XVI wieku; katedra ta zyskuje nawet czasowo pewien rozgłos. Ale rozszerzenie jej wykładem języka i literatury greckiej napotyka trudności nielato usunąć się dające. Dopiero od r. 1539 widzimy polepszenie, zwłaszcza gdy wymowny humanista, *Szymon z Pilzna*, *Maryckim* zwany, zaczął swoje prelekcyje. Atoli trwałość i wtedy nie była humanizmowi całkiem zapewniona. Profesorowie łaciny i greckizny uważali swe posady za tymczasowe, za punkt zaczepienia się przy uniwersytecie, dopóki się nie dostali na lepiej uposażone katedry filozofii scholasty-

cznej, albo teologii, lub póki by nie znaleźli zajęcia prywatnego, jako guwernerowie. W przeciągu 77-letniego okresu, zaledwie 4 ch magistrów siedziało 20 lub więcej lat na katedrach wydziału filozoficznego. Szymon z Pilzna ledwie 12 lat wytrwał w akademii, a mając sobie zapewnione u głośnego mecenasa nauk, Piotra Kmity, utrzymanie, usunął się z katedry i w r. 1551 napisał znakomitą swą pracę „O szkołach“ (*De scholis sive academiis*), gdzie przedstawiwszy plan reformy studyów humanistycznych w uniwersytecie, wskazał zarazem jeden z głównych powodów złego stanu nauk w Krakowie. Było nim bardzo przykre położenie profesora, przy nader szczupłym wynagrodzeniu. „We Włcszech—powiada on—płaca jednego nauczyciela 1,000 czerwonych złotych przechodzi, u nas 40 nauczycieli razem daleko mniej mają dochodu. Najstarsi i emeryci mało co więcej nad 30 cz. zł. pobierają, średni 12 lub 16, najmłodszy 6 lub 7. A przy tak szczupłym wynagrodzeniu potrójny ciężar każdy z profesorów dźwigać musi, bo 1) odmawiać przepisane pacierze, 2) odprawiać nabożeństwo, gdyż kolegiat (t. j. profesor zwyczajny) albo jest księdzem, albo musi dawać ze swej chudej pensyjki na mszę księdzu, 3) znużony jednym i drugim, odbywać wzięte na się wykłady... Dawniej zaszczytano u nas uczonych urządami świeckimi i duchownymi, a teraz... dwory królów i możnych do siebie ściągnęły cały blask zaszczytów, całą moc bogactw, wszystkie słodkie owoce wolności, szkoły zaś i ich uprawiaczy pozostawiono gołymi, wyzutymi z wszelkiej czci i nagrody “ Taki stan rzeczy odstręczał oczywiście możniejszych i zdolniejszych od ubiegania się o katedry profesorskie, bo możniejsi nie potrzebowali lichego dochodu, a zdolniejsi znajdowali poza akademią sposób utrzymania i wslawienia się. Więc też w tej dobie, o której mówimy, przeważna część nauczycieli w akademii, to synowie mieszczan (najwięcej z samego Krakowa) lub kmieciów. Cią-

gnęła ich do uniwersytetu widocznie chęć podniesienia się na wyższy szczebel towarzyski, zagrzewała od roku 1535 nadzieja otrzymania szlachectwa, zapewnionego promowanym profesorom, 20 lat z rządu uczącym, przez Zygmunta Starego; ale niestety, gdy przekonywali się, że spełniając swój obowiązek, ledwie wyżyć mogli, chłodli w zapale, rutynicznie wywiązywali się ze swego zadania, a gdy zdołali otrzymać jakieś lepsze miejsce, ustępowali z akademii, albo też odbywali lekcye przez zastępców, częstokroć młodzieniaszków, którzy dopiero co sami się dobili pierwszych stopni naukowych. — Obok tego obojętność możnych rodów na losy akademii przyczyniła się do złego jej stanu niemało. Do r. 1525, synowie znakomitych domów uczęszczali do uniwersytetu Jagiellońskiego; od tego zaś mniej więcej czasu, bardzo wyjątkowo w metryce akademickiej napotkać można nazwisko głośnie w Rzeczypospolitej, a prawie wyłącznie widzi się tu szlachtę średniej lub małej zamożności, mieszczan i włościan. Ci zatem, co mogli i osobiście i wpływem swoim podźwignąć upadającą instytucję, nie widzieli w tem swego interesu i puszczali mimo uszu nawoływania do jej naprawy¹⁾.

Niewiele też nazwisk, wsławionych nauką lub talentem można związać bezpośrednio z humanistycznymi studjami w Akademii Krakowskiej.

IV.

Największą chlubą już nie tylko akademii, ale całej Polski, jest MIKOŁAJ KOPERNIK (ur. 1473, zm. 1543), który od r. 1491 do 1494 słuchał w Krakowie wykładów matematycznych Stanisława i Marcina z Olkusza, Mikołaja z Łabiszyna, Wojciecha

---

¹⁾ Wł. Wisłocki: „wydawnictwie Liber Diligentiarum krak. fakultetu filozoficznego“ (Kraków, 1886).

z Pniewa, Wojciecha z Szamotuł; Jana z Szadka i innych. Nie poprzestał on na nich, jeździł do Włoch, był w Padwie, Bolonii i w Rzymie; ale znowu powtórnie bawił w Krakowie (1504—1507), robiąc obserwacje astronomiczne, już z powziętą główną swą myślą o nieruchomości słońca, a obrocie ziemi,—zanim ostatecznie nie zamieszkał we Frauenburgu, gdzie pozostał do końca życia, skąd na krótko przed zgonem wysłał do Bazylei rękopism swego dzieła p. t. „*De revolutionibus orbium caelestium libri VI*“ („O obrotach ciał niebieskich ksiąg sześć“). Zaliczam Kopernika do prądu humanistycznego nie dlatego, że jemu przypisują religijno-astronomiczny poemacik po łacinie p. t. „Siedem gwiazd“, że tłómaczył jednego z autorów greckich (Teofilakta), lecz dlatego, że on sam w przedmowie do swego wiekopomnego dzieła, wymienił szereg nazwisk myślicieli greckich (Niketas, Filolaos, Heraklides, Ekfantos), którzy ruch ziemi czy to około swej osi, czy około słońca przypuszczali, co dało naszemu genialnemu astronomowi pochop do czynienia obserwacyj i obliczeń w tym samym kierunku. Studya zatem humanistyczne naprowadziły Kopernika na drogę, która go powiodła ku wielkiemu odkryciu. Znaczenie zaś tego odkrycia daleko sięga poza doniosłość samej astronomii, od niego bowiem liczyć należy epokę nowożytnego rozwoju nauki, oswobodzonej od więzów teologicznych. Sam Kopernik w przedmowie wyraźnie zaznaczył to stanowisko, mówiąc: „Jeżeli się przypadkiem znajdą lekkomyślni, którzy nieobeznani z żadną częścią matematyki zechcą wszelako o każdej sąd swój dawać, powołując się na pewne miejsca Pisma Świętego, że do tego celu naciągnięte, i ośmielą się dzieło moje ganić i potępiać, oświadczam, iż o takich wcale nie dbam, tak dalece, że nawet ich sądem, jako płochym, gardzę... *Prawdy matematyczne mogą tylko matematycy rozbiierać.*“ Znaleźli się rzeczywiście tacy „lekkomyślni“, co teorię Kopernika zwalczali cy-

tatami z Biblii, wiek XVI zanadto był pochłonięty zagadnieniami religijnymi, ażeby mógł spokojnie i bezstronnie nad nią się zastanawiać; ale znaleźli się także z czasem i uczeni, co przyjąwszy ją, dalej rozwijali i udoskonalali. Nieszczęściem, nie wśród nas się to stało; — los myśli Kopernika najjaskrawszym jest dowodem, że u nas „wielki czyn głuchł w próżni“, nie pobudzał do pracy dalszej, nie wytwarzał tradycyi naukowej; Włosi i Niemcy pozyskali sławę z pogłębienia nauki naszego spółziomka, i doszło do tego, że nam nawet chlubę jego pochodzenia polskiego wydrzeć chciano.

Teorya Kopernika stała się sztandarem swobodnego badania, wywołała przewrót stanowczy w dziejach myśli ludzkiej, prowadząc do wyników, których sam jej twórca niewątpliwie nie przewidywał. Czytniacz z ziemi drobny jeno punkt w ustroju wszechświata, odsuwała ona też zarazem myśl o centralnem znaczeniu człowieka w tym ustroju, wiodła do rozważania go jako jednego ogniwa w kształtowaniu się stworzeń, zasadniczo demokratyzowała ludzkość.

V.

Znaczenie Kopernika w dziejach nauki jest tak wyjątkowe, że byłoby rzeczą niewłaściwą stawiać obok niego jakieś inne, choćby głośnie nazwiska. Pozostawiając je dziejom nauk specjalnych, przechodzę do dziedziny ściśle literackiej, by wspomnieć o poetach humanistach, piszących u nas po łacinie.

Chronologicznie pierwsze wśród nich miejsce zajmuje Rusin, PAWEŁ z KROSNA (zm. 1517), człowiek świecki, profesor literatury łacińskiej w akademii krakowskiej, częściej atoli przebywający na dworach magnatów węgierskich, którym też połowę utworów swoich dedykował. Wiersze jego (przeważnie dystychy, chociaż są już także zwrotki safskie

i in.), głównie chwale Chrystusa nad piekłem tryumfującego (wziąwszy pochop ze znanej już nam Ewangelii Nikodema), świętych (Władysława króla węgierskiego, Stanisława biskupa), królów i możnych panów (Zygmunta I, magnatów węgierskich: Perena, Turzona, Maghy'ego, z Polaków—biskupa Lubrańskiego) poświęcone, odznaczają się wielką biegłością we władaniu językiem i „metryką“ łacińską; w krótkich atoli wierszach, mianowicie epigramatach, bardziej celował, aniżeli w dłuższych. Lubił spokój i nadzwyczaj rzadko w pismach swoich dotykał spraw publicznych.

Utalentowanym jego uczniem, przedwcześnie zmarłym, może w tym samym roku, co i mistrz, był JAN z WIŚLICY, autor pierwszego u nas dochowanego w całości poematu epicznego p. t. „Wojna pruska“ (*Bellum P.uthenum*, r. 1516). Pod względem układu jest ona bardzo wadliwa; z trzech bowiem ksiąg, na które się dzieli, druga tylko właściwy temat rozwija, gdy w pierwszej, po wezwaniu Matki Boskiej i przemowie do Zygmunta I, iż czyni jego sławnego dziada opiewać zamierza, podaje opis Polski; przytacza podanie o Lechu, Krakusie i Wandzie, poczem nagle urywa mówiąc, że mu Apollo zakazał zapuszczać się w dalsze dzieje królów polskich; w trzeciej zaś przedstawia z całym przyborem mitologicznym wesele Władysława Jagiełły z Zofią i opowiada ogólnikowo czyny synów i wnuków jego aż do Zygmunta, mianowicie do bitwy pod Orszą w r. 1514. Najpiękniejszą jest księga druga, mieszcząca w sobie ogólnikowy wprowadzie, bez charakterystyki osób i bez szczegółów znamiennych, ale bardzo żywy i nieraz malowniczy opis bitwy pod Grunwaldem. Gorąca miłość ojczyzny, chęć przysporzenia jej sławy widna tu wszędzie, jak i w innych nielicznych zresztą utworach Jana. Z drobnych tych wierszy najładniejsza jest elegia do Matki Boskiej z prośbą o uśmierzenie zarazy.

Innym zupełnie był drugi uczeń Pawła z Krośna, JAN DANTYSZEK (t. j. Gdańszczanin, właściwie *Flachsbindler*; zmarł biskupem warmińskim r. 1548), człowiek zręczny, giętki i żywy, w dyplomatycznych przebiegach zaprawiony, dbały przede wszystkim o dochody, by mógł wystawnie, hulaszczo i rozpustnie żyć, dbały również o tytuły i dostojęstwa. Przekonania swoje umiał stosować do okoliczności, więc na dworze Zygmunta chciał uchodzić za Polaka, na dworach niemieckich figurował jako Niemiec, więc choć utrzymywał stosunki z Lutrem i Melanchtonem, powstawał gwałtownie w wierszu „Jonasz prorok“ (1530) na Gdańszczan za przyjęcie luteranizmu i zapowiadał klęski, jakie spaść mają na nich za odstępstwo od wiary. Sam żyjąc swawolnie (nie był jeszcze wtedy księdzem, tylko subdyakonem), ostro karciał w pismach rozpustę. Samochwalstwo jego, przypominanie położonych przez siebie zasług i domaganie się nagrody zbliża go do typu humanistów włoskich, tak samo jak obyczaj. Kochliwy był bardzo i te wcale nieplatoniczne miłości opiewał w elegiach, które pierwszemi są w naszej literaturze erotycznymi w stylu humanistycznym utworami. Pisał językiem pięknym, wierszem bardzo poprawnym, stylem żywym, lecz mało poetycznym. Największą mu sławę przyniósł poemat zagrzewający mocarstwa europejskie do walki z Turkami, ogłoszony r. 1529 p. t. „O klęskach czasów naszych“ (*De nostrorum temporum calamitatibus*). Pod koniec życia starał się tworzyć w duchu chrześcijańskim, z odrzuceniem ozdób humanistycznych i pisał hymny treści religijnej (1548).

Podobnym do niego jako karyerowicz polityczny był ANDRZEJ KRZYCKI, wykształcony w Bolonii, gdzie równocześnie z Kopernikiem się znalazł. Z profesorów tamecznych wpływał nań głównie humanista Antoni Urceo, przewany Kodruszem. Zostawszy księdzem, szybko piął się po szczeblach go-

dności duchowych, aż został wreszcie prymasem. Ambitny a złośliwy, pochlebiał królowi i Bonie dopóty, póki mu byli potrzebni, potem z nich drwił i wyśmiewał się. Żądny władzy, nie cierpiał opozycji. Krewniaków swoich, chociażby nieuków, popierał całą siłą swego wpływu, ze szkodą godniejszych. Spółcześni za jedyny czyn dobry to mu poczytali, że przed śmiercią (r. 1535) wyrugował kaznodzieję niemieckiego z kościoła Panny Maryi w Krakowie i przeniósł go do kościoła ś. Barbary. Pisał wyłącznie wiersze okolicznościowe, bez wartości poetyckiej, ale nieraz bardzo rozumne. Wszystkie głośniejsze wypadki, poczynając od zwycięstw Zygmunta I w r. 1509, aż do zgonu niemal swego opiewał, przeciw luteranom wierszem szermował, satyrycznymi ucinkami ścigał swoich przeciwników, miłosne piosnki (nieraz sprośne i obrzydliwe) składał nietylko w młodości, ale i w wieku poważnym. Pieśni natomiast treści religijnej po sobie zostawił bardzo mało.

O sobie, o swoich zachwytach, a przeważnie cierpieniach śpiewał najznakomitszy poeta tej doby, syn chłopa z Wielkopolski, młodo zmarły KLEMENS JANICKI (1516 † 1543). Wątlęgo zdrowia, delikatny i wrażliwy, przejął się zapalem dla poezyi łacińskiej już w szkole Lubrańskiego w Poznaniu, wzdychał do Włoch, jakby do drugiej ojczyzny, choć swoją kochał serdecznie; — dzięki szczodrośliwości Piotra Kmity mógł spełnić to życzenie i pojechać na studia do Padwy, gdzie poezyami swemi w 24 roku życia uzyskał przyjaźń profesora Łazarza Bonamica oraz wieniec poetycki, przez papieża Pawła III udzielony. Za powrotem do kraju pisał dalej gorączkowo, ażeby pozostawić po sobie pamiątkę, gdyż zgon rychły przeczuwał. Szczupłą jest ta pamiątka; składa się z elegij, podzielonych na dwie małe księgi, z epigramatów i wierszy okolicznościowych. Miękkka, łagodna natura poety odbija się tu wyraźnie. Uczuciowość szczerą i serdeczną stanowi cechę zasadni-

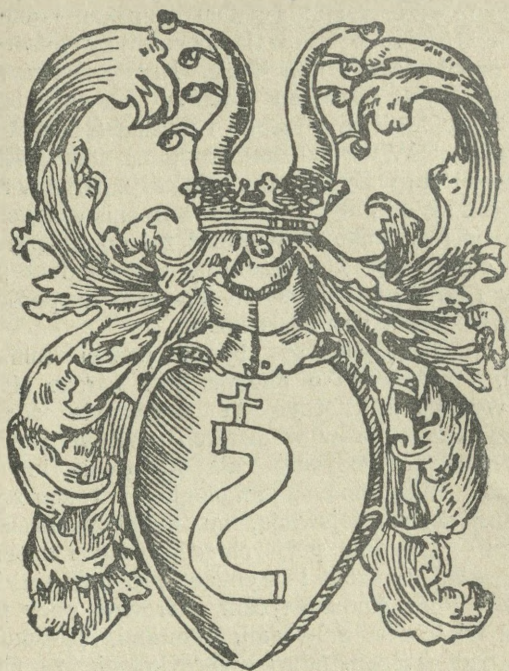
czą jego poezyi, której pierwiastkiem głównym jest smutek, ale nie jedynym, gdyż i radość kiedyniekiedy w niej błyska. „Janicki — słowa są Kazimierza Brodzińskiego — nie był, jak wielu w jego wieku, jedynie przez modę i szkolne nauki poetą; natura sama wlała w niego ten talent, a łatwość jego wiersza, delikatność czucia i owa nieprzesadzona, nieszukana imaginacya są tego świadectwem. Poświęcał on elegie swoje częścią na słabe swe zdrowie, częścią wdzięczności znakomitym opiekunom nauk. Tkliwy, wdzięczny, czuły na przyjaźń, miłośnik swobodnego towarzyskiego życia, zbogacony wiadomościami i przejęty duchem elegików rzymskich, byłby stanął na znakomitym stopniu między elegikami, gdyby żył dłużej, gdyby ciągła i przykra słabość swobody umysłu jego nie struła.“ Dołączmy jeszcze pierwiastek religijny i patryotyczny, oraz odbicie stosunków czasowych i miejscowych w poezjach Janickiego, a będziemy mieli jego charakterystykę. Kompozycya elegij wogóle jest prosta i jasna; niektórym tylko brak należytego ześrodkowania z powodu zbyt rozległego rozwinięcia epizodów. Dowcipu satyrycznego nie posiadał Janicki; to też jego epigramata trzeba brać tylko w dawnym znaczeniu tego wyrazu, kiedy tak określano wszelkiego rodzaju zdania, poglądy wyrażone zwięźle, jakby miały „napis“ stanowić. Uczucie patryotyzmu silnie tętni w „Wierszu weselnym“ na zaślubiny Zygmunta Augusta z Elżbietą; nie pochlebstwa, jak zwykle w utworach takich bywało, lecz piękne, wymowne wzywianie do męstwa, do sprostania wzorom bohaterskim, głównie wątek tu wypełnia. Z poetów rzymskich najwięcej Janicki naśladował Owidyusza. Utwory naszego elegika mamy ładnie przełożone przez Władysława Syrokomlę (1849, potem w zbiorowym wydaniu Pezyj L. Kondratowicza).

JAKÓB PRZYŁUSKI, wspomniany jako prawnik wyżej w ogólnej charakterystyce, naprzód pro-

boszcz w Mościskach, ożeniwszy się został pisarzem grodzkim przemyskim, a potem ziemskim krakowskim (zm. r. 1554). Gruntownie poznał język łaciński, przetłumaczył nań Iliadę, lecz praca ta się nie dochowała do naszych czasów. Pisywał też sam poezye łacińskie, a podobno i polskie („Satyra na biskupów“). W wierszu żałobnym na śmierć Elżbiety, pierwszej żony Zygmunta Augusta, zmarłej w r. 1545, wyróżnił się od innych poetów humanistycznych tem, iż zamiast ogólnikowo wyrażać żal po śmierci królowej, odmalował *plastycznie* ponury kondukt pogrzebowy i kontrast żałobnych ubiorów w porównaniu ze zwykłą szat różnobarwnością.

Pomijając słabsze objawy poezji humanistycznej, powiem tylko ogólnie, że z bardzo nielicznymi wyjątkami, poezya ta świadczyła zazwyczaj o odczycaniu autorów w dziełach poetów rzymskich, z których przejmowano całe wyrażenia lub nawet wiersze. Wspomnienia mitologiczne i starożytnicze tem częściej się pojawiają, im mniej ma naśladowca talentu. Mieszanie pojęć chrześcijańskich z obrazami pogańskimi Greków i Rzymian spotyka się bardzo często. Poeci humanistyczni, zarówno obcy jak nasi, są właściwie mówcami, retorami, posługującymi się całym zasobem figur: wykrzyknienia, zamilczenia, prozopopei i t. d. i t. d., chętnie używającymi wyrażeń przesadnych, gdyż nie umiejąc namalować obrazu poetyckiego, starają się nagromadzeniem hiperbolicznych wyrażeń wywołać efekt. U społeczeństwach umieli pozyskać wziętość, dziś rażą nas napuszystością. Zwykłe rodzaje poetyckie, uprawiane przez humanistów-poetów, były: 1) *epitalamia* t. j. wiersze na cześć ślubującej sobie pary; 2) *epinicia* t. j. wiersze na cześć odniesionego zwycięstwa; 3) *epicedia* t. j. wiersze na zgon jakiejś osoby; 4) *epitafia* czyli nagrobki; 5) *epigramata* czyli spostrzeżenia, myśli, poważne, żartobliwe, albo satyryczne, ujęte

In Arma eiusdē Illustris ac Magnifici domini,
 dñi Petri Kmity Comitis etc.

Mæc rigat vnda solū regni hæc necat vnda pote.ū
 Ignes, hæc inopum temperat vnda sitim
 Corpora multa fouet, reſcitq; hæc vnda ſalubre
 Doctorum precinm ſacriſicumq; decus.
 Nec mirū in terrē inq; poli ſi aqua ducta figurā eſt
 Naturę manibus artiſicisq; dei.
 Saluſificis etiam reꝝ turba renaſcimur vntia
 Ipſe ercator aquis regna ſuperna regit. (nis
 Felix Petre Kmity es cui hæc labitur vnda phē
 Summaq; cruz cuius reſligioſa tegit.
 Jacob Przyluſius de Jeſow fuitor.

Wiersz Jakóba Przyłuſkiego na herb Piotra Kmity.

w krótkie wiersze. Do pisania poematów, choćby takich jak Jan z Wiślicy, żaden z ówczesnych wierszopisów nie miał ochoty; chodziło bowiem głównie o zwrócenie na siebie uwagi, o zalecenie się jakiegoś mecenasowi za pośrednictwem wyzyskania jakiegokolwiek okoliczności, wesołej czy smutnej, mogącej stać się tcmatem niedługiego utworu.

VI.

Z innych utworów, pisanych po łacinie, a mniej lub więcej duchem humanizmu owianych, zasługują na uwagę.

Stanisław Zaborowski, który napisał bardzo cenną rozprawę „o naturze praw i dóbr królewskich“ (*Tractatus de natura jurium et bonorum regis*, 1507), a nadto pierwszą gramatykę polską wraz z pisownią (1519), która, bardzo często przedrukowywana w pierwszej połowie XVI wieku, wpłynęła na ustalenie ortografii, wydawanych wtedy książek polskich.

Maciej z Miechowa (Miechowita † 1532), lekarz z zawodu, człowiek zacny, autor popularnej rozprawy o środkach ustrzeżenia się zarazy i kilku innych, pierwszy zastanawiał się nad początkami narodu polskiego w piśmie „o obojej (t. j. azyatyckiej i europejskiej) Sarmacyi.“ (*Tractatus de duabus Sarmatiis*, 1517), która była nieraz przedrukowywana i doczekała się w r. 1535 tłumaczenia na język polski — i pierwszy dał *drukowany* podręcznik „Historji polskiej“ (1519, 1521), ozdobionej rycinami i długo będącej jedynym źródłem poznania przeszłości przez ogół polski. Wartości naukowej nie posiada, gdyż do r. 1480 jest jeno skróceniem Długosza, a dalsze lata zbywa krótko; literackie też jej zalety są niewielkie. Na język polski zaczął ją przekładać w połowie XVI w. Stanisław Chwalczewski; ale z tego tło-

maczenia mała się tylko część zachowała (wydana w Warszawie, 1829).

Justus Jodok Ducyusz († 1545), Niemiec z rodu, z tego tylko względu wart tu wspomnienia, że pierwszy nie tylko opisywał, ale i drukował dzieje społeczne, wydając w r. 1521 książkę, w której prócz rozprawy o starożytności Polaków, i rodzinie jagiellońskiej, pomieścił także zarys panowania Zygmunta Starego do r. 1516, Praca jego ma znaczenie źródłowe, ale jest wykonana całkiem po kronikarsku. O innych, znakomitszym talentem obdarzonych osobistościach, co już w tej dobie pierwsze swe prace ogłosiły, mówić będę w dobie następnej, kiedy się ukazały ich utwory najcelniejsze, najbardziej znamienne. O rozprawach zaś filozoficznych i teologicznych w duchu scholastycznym niema co wspominać, gdyż w nich świeżych myśli, którychby w poprzednim okresie nie było, znaleźć niepodobna.

VII.

Literatura tej doby w *języku polskim* przedstawia się bardzo ubożuchno. Niecałe 50 książek i książeczek na pół wieku, to plon nadzwyczajnie mały; że i on istniał, zawdzięczamy tym, co po łacinie nie umieli: kobietom, mieszczanom, pragnącym jakiejś strawy umysłowej. Trojakiego rodzaju rzeczy ukazują się wyłącznie w tym przeciągu czasu: karm dla fantazyi w kształcie powiastek o sprawach świeckich lub świętych, karm dla uczuć religijnych w przekładach części Pisma Świętego, przemawiających najbardziej do serca lub rozumu, i wreszcie wskazówki potrzebne w życiu praktycznym, jak zdrowie zachować, jak ziemię uprawiać, jak praw swoich bronić, jak rachować.

Inicytatorami wydawnictw byli drukarze, a zarazem księgarze. Oni to wybierali książki, zgadując,

co w danej chwili może liczyć na pokup, oni wzywali biednych bakałarzy i magistrów akademii krakowskiej, owych synów mieszczańskich, by im wskazane książki tłumaczyli czy przerabiali, oni starali się ilustracjami pociągnąć oczy nabywców, oni w przedmowach i dedykacjach polecali wytwory swej zabiegliwości możliwym panom, a szczególnie paniom. Byli to Niemcy, oświadczający się z wielką miłością dla języka polskiego i ze szczerem pragnieniem, „ażeby się Polacy w mądrości mnożyli.“ Nazwiska ich: Jan Haller, Jeronim Wietor, Floryan Ungler, Maciej Scharffenberg.

Książki wybierali głównie z zasobów średnio-wiecznych, tak, że do połowy XVI wieku widzimy to samo niemal, co w drugiej połowie poprzedniego stulecia. Związku jednak zewnętrznego z tą a tamtą literaturą nie dostrzegamy; lekceważono widocznie rękopisy XV-go stulecia, nie znano ich i podejmowano pracę na nowo w takich przedmiotach, które już poprzednio były obrabiane. Stąd nie widać postępu w rozwoju prozy, a zwłaszcza wierszy. W rękopisach XV stulecia znaleźć można było daleko doskonalsze niekiedy utwory, aniżeli przeważna część druków z pierwszej połowy wieku XVI.

Głównymi dostarczycielami prac dla drukarzy byli: mistrz *Baltazar Opeć*, bakałarz *Jan z Konyczek*, *Jan Sandecki* (z Sącza), *Andrzej Glaber z Kobylina*, *Hieronim z Wielunia Spiczyński*, *Piotr Poznańczyk*. Wiadomości nasze o wszystkich tych pisarzach są nader szczupłe dotychczas; to tylko pewna, że byli mieszczanami, choć dążności specjalnie mieszczańskich wcale nie ujawniali.

Przejrzymy te pierwsze druki polskie.

Najdawniejszy, o ile wiadomo, druk polski, to „*Ojciec nasz, Zdrowaś i Wierzę*,” pomieszczone w Statutach synodalnych biskupa wrocławskiego Konrada w r. 1475. Język tego zabytku jest polskoczeski.

Następnie mamy „Bogarodzącę” przy Statucie Jana Łaskiego z 1506 r. Trzeci zabytek to „Powieść o papieżu Urbanie,” przy „Agendzie,” t. j. zbiorze formuł obrzędowych kościelnych, drukowanym w Krakowie r. 1514, po łacinie, po polsku i po niemiecku. Nie jest ta powieść dosłownie taką sa-

**Orcz nasz gemz gfi nanpebsach ohrpēz
 t.e gmpve trve budz trva vuola . pako na
 uebi tako nazemy . Chleb nasz wssedny
 day nam dilla od pusziz nā nasse wyyny
 pako my odpustime nastim wynowac
 czom . Ce nem odpz nas napokulshenya a
 le zban nas od zleho Amen .**

**Szdrawa Maria miłoscezi pylna Bog st
 abu bogu slawenas ti mpezi ne wpesticz
 ami bgu slawe ny owocz plod brzuchac tu
 ego suanteo ihuz cristus Amen .**

Najstarszy druk polski.

(„Ojczy nasz” i „Zdrowaś Marya” ze Statutów wrocławskich
 . 1475 roku.)

mą, jak ją czytamy w rękopisie z XV wieku, lecz niewątpliwie z tego samego źródła wzięta została.

Jest bardzo prawdopodobny domysł, że niebawem (między 1515 a 1520) wyszedł „Żywot Pana Jezusa Krysta” w opracowaniu *Baltazara Opecia*, nadzwyczaj popularny nie tylko w XVI, ale i w na-

stępných stuleciach (ostatnie wydanie wyszło r. 1880); dotychczas jednak tej pierwszej edycji nie zdołano odszukać. Mamy natomiast aż dwa wydania „Żywota“ w r. 1522, jedno Hallerowskie, drugie Wieto-

Znak drukarza krakowskiego
J. Hallera.

rowskie, co świadczy, że książka była odrazu wielce pokupna i pobudzała drukarzy do współzawodnictwa. Nie jest to utwór oryginalny; źródłem jego była książka, w XII jeszcze wieku napisana przez ś. Bo-

nawenturę. Córka Kazimierza Jagiellończyka, Elżbieta, „dla pospolitego dobrego i dla rozmnożenia pisma polskiego, w którym się osobliwie kochała,“ poleciła Baltazarowi Opeciowi żywot ów przełożyć. Mistrz

Pierwsze ozdobne litery J. Hallera.

dokonał tej pracy w początkach XVI wieku, częścią skracając oryginał, częścią rozszerzając, a tak „nie-mały pożytek i pieniądze sobie zasłużył.“ Czy się doczekał owej przypuszczalnej edycji dzieła swego, nie wiemy, ale w r. 1522, kiedy ukazały się owe

6
zliczył mārchołt iż tyle sśawow było wogos
nie yle wkońcu chrzestá. Potent sśufano sro
ki y przyniesiono przed srolá á Mārchołt zli
czył iż tyle miałá pierza biatego yle czarne
go Tedy mārchołt mlyżkiem gárniec pełny

Marcholt.

mleká postáwit wlozniczy krolewstiey/y zát-
kal by tam swiátosc niebyta/y zámolat kros-
lá. A gdy krol chciat wnidz do loznice/wstas-
pit ná gárnyec mleka y padt by byl by sie
byt obiemá rekómá niezáchwacit. Tedy krol
rozgniewawossy sie rzekl. Ty zginety synu
cos to uczynit. Star. Niemáß sie gniewác dla
tey rzeczy za jes nierzekt iz mleko iest swietl-
sse niz dzien czemuzes ták od mleka niewi-
dziat iáko oddayná/rozsadz to sam iezlicyem
kryw. Salo. Bog ci odpusc/odzienie moie po-
mázáto sie mlekem á dla twego uczynku/
mátom ssyie rzeztamat/á wssákozes nie-
kryw bos spráwiedliwie uczynit. Starchoft.
Nuzeto sie potem strzeß/á teras siadz/á uczyni-
mi spráwiedliwosc/ oro/o co przed toba bede
stáryjt A gdy krol siadt/Starchoft iat stár-
zjt mowiac. Pámie matu iedne siostrz imie-
niem sudáze/ ktoza sie s. y. co iiii/y dopuscitá
sie ozucietia/ták iz zesromocitá moy wssy tel
rodzaj/á wssákoz chce miec dziedzictwo/á on
czyne. Tedy Salomon rzeki niechay bedzie
wzywáná siostrá twojá przed nas/á bedziem
si. Dác co tezoná bedzie mowitá.

Przed krolá siostrá Starchoft o-
wá bytá wzywáná.

Prima omnium deuotissima ⁊ tanq̄ vates Regni polonie
Lancio seu canticum Bogarodzicza mamb⁹ ⁊ oraculo sc̄it
ad albr̄ scripta Cui⁹ descriptio ē pmo dicta ad p̄lerēda cum boistb⁹
certamina dedicata p̄vntum in isto Regestri ordine locū v̄dicat.

bogarodzicza dz̄yevjcsa Bogem Slav̄ vijona maria
U t̄bzevo b̄jna gos̄ pod̄j̄na marhzo b̄volona maria

U z̄n̄czi nam spusc̄j̄nam Rynelezon

U t̄bzevo b̄jna l̄rczyc̄ kelija z̄obn̄j̄czab

U t̄st̄j̄ch glos̄t̄j̄ napell̄nij̄ mus̄t̄j̄ cz̄lorv̄j̄czce t̄st̄j̄ch inod̄j̄t̄bua
nenkece prof̄imij̄.

U Odacz̄ racz̄j̄ uęgos̄c̄j̄ prof̄imij̄ daŷ̄ nas̄ v̄j̄czce z̄boŷ̄imij̄ po-
buch po b̄j̄ez̄ vocz̄je R̄aŷ̄l̄z̄u p̄zeb̄j̄t̄b Rynelezon.

U Harodz̄il̄ s̄j̄ja naŷ̄ d̄la b̄j̄n̄ boz̄j̄ z̄v̄t̄bo z̄v̄j̄erzi cz̄lorv̄j̄czce z̄bo-
z̄nij̄ ych p̄zeb̄ erud bog s̄z̄v̄oj̄ t̄j̄udo d̄jal̄ d̄j̄ablu stroŷ̄a.

U P̄z̄j̄dal̄ nam z̄droz̄vija z̄v̄j̄cznego starost̄ba s̄koz̄val̄ p̄z̄j̄cl̄
neto s̄m̄j̄er̄cz̄ pod̄j̄al̄ z̄vspom̄jonal̄ cz̄lorv̄j̄czap̄j̄z̄v̄ego

U J̄es̄che erud̄j̄ cz̄j̄p̄j̄al̄ bez̄m̄j̄er̄m̄je iŷ̄es̄cz̄s̄ byl̄ im̄j̄ p̄z̄j̄sp̄jal̄
z̄az̄v̄j̄er̄m̄je al̄j̄sch̄ b̄am bog s̄mar̄t̄b̄z̄v̄j̄ch z̄v̄st̄bal̄

U Adam̄je t̄b̄j̄ boŷ̄j̄ l̄z̄m̄j̄ecz̄y t̄d̄j̄ s̄ed̄z̄j̄sch̄ z̄v̄boga z̄v̄ecz̄y do
m̄iŷ̄ nas̄ t̄z̄ve dz̄j̄ecz̄j̄ ḡdz̄j̄sch̄ k̄rol̄uja angel̄j̄

U Tam R̄ados̄ch̄. ram̄ m̄j̄los̄cz̄. t̄bam̄ v̄id̄zen̄je t̄z̄v̄oz̄sa angel-
s̄t̄j̄e B̄ek̄ l̄ronca t̄ucz̄ s̄j̄ja nam̄ z̄v̄b̄j̄az̄v̄j̄lo diabl̄ne pot̄ap̄jen̄je

U M̄j̄ s̄z̄eb̄rem̄ n̄j̄ s̄lod̄bem̄ naŷ̄ d̄j̄ablv̄ odl̄z̄p̄j̄l̄ b̄z̄va moc̄za sa
st̄ap̄j̄l̄ cz̄j̄eb̄nie d̄la cz̄lorv̄j̄czce dal̄ bog p̄sz̄el̄ocz̄ s̄ob̄je boḡ racz̄e

nodz̄e ob̄j̄e l̄rez̄v̄ b̄z̄v̄ian̄t̄ba b̄z̄va s̄bol̄z̄u naŷ̄az̄v̄jen̄je t̄b̄ob̄it̄e.
U J̄j̄erz̄j̄je z̄v̄t̄ho cz̄lorv̄j̄czce iŷ̄sch̄ iŷ̄u cr̄iŷ̄t̄b̄ p̄raz̄vj̄ cz̄j̄p̄yal̄

z̄anaŷ̄ ram̄j̄ b̄z̄va b̄z̄v̄iath̄a l̄rez̄v̄ p̄z̄cl̄j̄al̄ z̄anaŷ̄ l̄z̄sz̄es̄cz̄j̄am̄j̄.
U D̄iŷ̄eb̄j̄o gr̄sz̄ecz̄n̄ej̄ b̄am bog p̄j̄cz̄a j̄ma d̄j̄ablu uia o d̄j̄-

ma ḡdz̄sch̄ t̄ho b̄am̄ p̄zeb̄j̄z̄va t̄b̄v̄j̄a K̄ob̄j̄e p̄z̄j̄j̄ma.
U J̄us̄ch̄ n̄a cz̄ab̄ ḡodz̄j̄na gr̄sz̄ecz̄oz̄v̄ s̄j̄ja l̄aj̄acz̄j̄ boḡ v̄ d̄z̄v̄ala

dz̄es̄j̄ z̄ez̄v̄sch̄em̄j̄ s̄j̄j̄lam̄j̄ boga m̄j̄loz̄pacz̄j̄l̄.
U Maria dz̄j̄ev̄j̄cz̄a prof̄im̄j̄na t̄bzevo k̄rol̄a n̄j̄eb̄sz̄es̄go a

v̄j̄ naŷ̄ z̄v̄ch̄oz̄val̄ o d̄ez̄v̄sch̄ego s̄lego
U t̄sch̄j̄t̄bcz̄j̄ b̄z̄v̄j̄acz̄j̄ prof̄sch̄j̄je naŷ̄ gr̄sz̄ecz̄n̄je z̄vspom̄o-

sch̄cz̄e b̄j̄ŷ̄ m̄j̄s̄z̄v̄am̄j̄ byl̄j̄ t̄b̄ez̄cr̄iŷ̄t̄a ch̄z̄val̄uj̄.
U T̄hegos̄ch̄ naŷ̄ch̄ d̄m̄j̄ecz̄j̄ t̄b̄esu ch̄z̄iŷ̄t̄e m̄j̄j̄l̄j̄ b̄j̄ŷ̄m̄j̄ s̄t̄b̄oba

byl̄j̄ cz̄dz̄j̄e b̄a nam̄ R̄adūna ius̄ch̄ m̄j̄ eb̄j̄es̄ l̄esz̄j̄uj̄
U Amen amen amen Am̄e am̄e am̄e t̄b̄alzo boḡ d̄aj̄ b̄j̄ŷ̄m̄j̄

prof̄cl̄j̄ z̄v̄b̄j̄t̄bcz̄j̄ z̄v̄iav̄j̄ ḡdz̄j̄sch̄ k̄rol̄vija Angel̄j̄

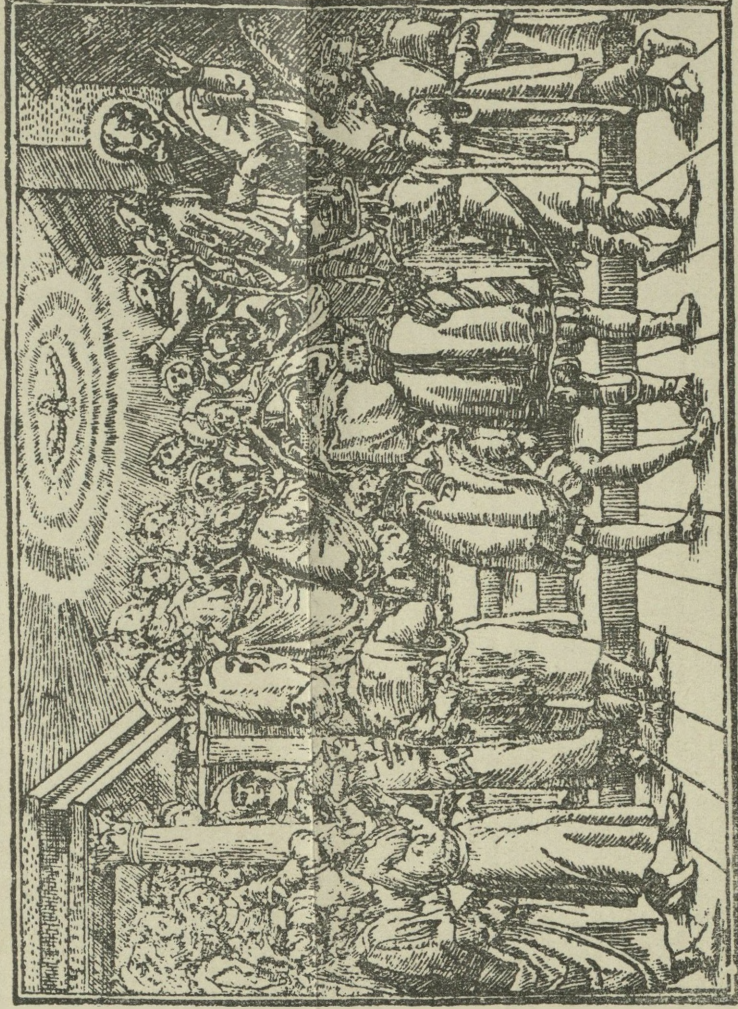
WIERZĘ

albo

Żywa Wiara y Pobożność
Krześcijańsien / według uchwały S. Trydent-
skiego Concilium / rzęsz brżone a bogobopne
ludzie zebrana y spisana.

Przedkiem Plebanom y Przesłżonym Ksćielsnym / potym in-
szym wśytkim pobożnym Krześcijaanom bżyżo por-
życżna y potrzebna.

Przez Ksćieszę Walemege Kuczborskege Archidiacona Po-
morskege / etc. z Łacćniskiego na Polskie wyłożony.

w Kuczborku / w Drukarni Miłocija Szarfenberga

Katechizm Kuczborskiego, druk Szarfenberga.

dwa wydania, już nie żył prawdopodobnie, gdyż ba-kałarz Jan z Koszyczek, zajmujący się pewnie korek-ką, a w każdym razie piszący rymowaną prze-mowę do „Żywota,“ mówi w niej, zwracając się do Pana Jezusa: „Baltazar, mistrz krakowski, żywot Twój napisał, aby *po śmierci swojej* łaskę twoją zyskał.“ I to jeszcze można na potwierdzenie tego wniosku przytoczyć, że wydawcy dowolnie sobie z pracą Baltazara postępowali; Haller pododawał ró-żne apokryficzne szczegóły z życia Jezusa (list Len-tulusa, list Piłata, znane już z rękopisów XV wieku), oraz kilka przekładów pieśni łacińskich, a Wietor — „modlitwy rozkoszne przy umęczeniu bożem.“ Sam Opeć, zdaje się, w pierwotnym swym rękopisie dał cztery pieśni (nierymowane), odnoszące się do Nar-odzenia Pańskiego; jest w nich silne uczucie religijne, ale zdolności poetyckich brak zupełny; stosunkowo najpiękniejsza jest pieśń czwarta („Bożego narodzenia anieli się wesela“), złożona ze śpiewu i responsoryum, powtarzającego się za każdą zwrotką („Pana Boga poczęła — Krystusa porodziła — Panna Niepokalana“). Wietorowskie wydanie jest „jednym z najpiękniej-szych zabytków drukarstwa krakowskiego, bo czcion-ki kształtne i nowe, odbicie czyste, a początkowe litery G, K, M, P, S po 55 milimetrów wysokie, tak udatnie naśladowują inicjały rękopisów średniowiecznych, że nie można im odmówić artystycznej wartości.“ Prócz wspomnianych tu dwu wydań „Żywota“ w XVI wieku znamy ich jeszcze trzy.

Tej samej potrzebie religijnej czyniły zadość przekłady „Eklezyastes księgi Salomonowe, które polskim wykładem kaznodziejstwo mianujemy“ przez *Hieronima z Wielunia* (Kraków, 1522), „Księgi Jezu-sa Syrachowego Ecclesiasticus rzeczony, które wszy-stkich cnót naukę zamykają w sobie“ (Kraków, 1535) przez *Piotra Poznańczyka*, to jest Psalterz Dawidów, który w tej dobie miał co najmniej trzy tłumaczenia różne od r. 1532; najwięcej wziętości osiągnął prze-

kład księdza Walentego Wróbla, wydany po raz pierwszy w r. 1539, a potem jeszcze w siedmiu wciąż poprawianych edycjach przedrukowywany z przedmową Andrzeja Glabera z Kobylina. Żywoty rozmaitych świętych (Aleksego, Anny, Jakóba patriarchy, może także Eufraksyi) tu również należą.

VIII.

Fantazyja owoczesna wcale była niewybredna, lubowała się we wszystkich nadzwyczajnościach; nie razila jej, tak samo jak w wieku XV, rubaszność, nieprzyzwoitość, ani sprośność, byleby na końcu był sens moralny. Jeżeli w Anglii przy końcu XVI stulecia uchodziły grube żarty Szekspira; jeżeli na dworach duchowieństwa rzymskiego przyglądano się bardzo a bardzo śliskim komedjom, to nie można się dziwić, że i paniom naszym dawano do czytania, jako „krotofilne“ rozrywki, takie powiastki, które dziś tylko dla celów językowych się przedrukowuje.

Są poszlaki, że już przed 1522 rokiem była u nas drukowana „Historya trojańska,“ ale my dzisiaj znamy tylko wydanie z roku 1563. To pewną jest rzeczą, że pierwszą większą książką polską były wielce rubaszne, przełożone z łaciny „Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marchołem grubym a sprośnym, a wszakoż jako o nim powiedają bardzo z wymownym, z figurami i zgadkami śmiesznymi.“ Wydał je Wietor r. 1521, a tłumaczem był znany już nam bakalarz *Jan z Koszyczek*. Odpowiedzi Marchoła są w formie przysłów, po większej części rymowanych i nieraz bardzo dobitnych a trafnych.

Utworów takich niewątpliwie było więcej, ale ponieważ przez częste czytanie poprostu zdzierały się, więc egzemplarze nie mogły się dochować. Tak np. „Historya piękna i mierzna o Ponsyanie cesarzu rzymskim,“ czyli inaczej *Historya o siedmiu mędr-*

Bыл wzyмыйе Папыєsch: gынъenъem
ban: then. ýze fъe bll wno:zyl wgzzech
czyelъe fny przepusczył nanъ mýly bog
nyemocz czyxъkx ý fmyerelux on wfna
waýxcs ýf mýal vmzecz wefwal kfo
býe wschýfcký Cardinali. Bifkupi. ý
wlfchýfcko duchowýenstwo. ý zekl do
ných Abogý namýlefn przýýacýelýe
czo mý zapoczýechx dayeczýe gdísch ýa
ý wlfch mam thako przthko vmzecz keo
rým gzechýmogýmý czyfky mýzaflyzyl
wýeczne potxpyenýe. A zadny gymu
nathonýcznye odpowýedzýal ýaczýgýe
den f duchowných. Laplan the gofch pa
pýe: barzo nabo fny gymýe nyem Jan
kchozý rzecl donýego. oczcze fwyxchý.
ý nabo fny czemu chczefch rofpaczaczwo
mýlofýerdzu bozým bozým A thedý rze
ekl donýego Папыєsch. czo mý zapoczý
echx dayefsch gdý ýa ý wlfch the godzýný
mufchja vmzecz. a boýx fýe. ýf dla grze
chow mogých. bxdx potxpyon Afacich
mýaft odpowýedzýal ýemu Laplan ýe
go. Oczcze fwyxchý. bxdx po fmyer
czy thwoýe mowýl rzy modlíwý nabo
fne: ý dufam (albo mam nadzýe ýx w mýe

Powieść o Papieżu Urbanie,
przy Agendzie z r. 1514.

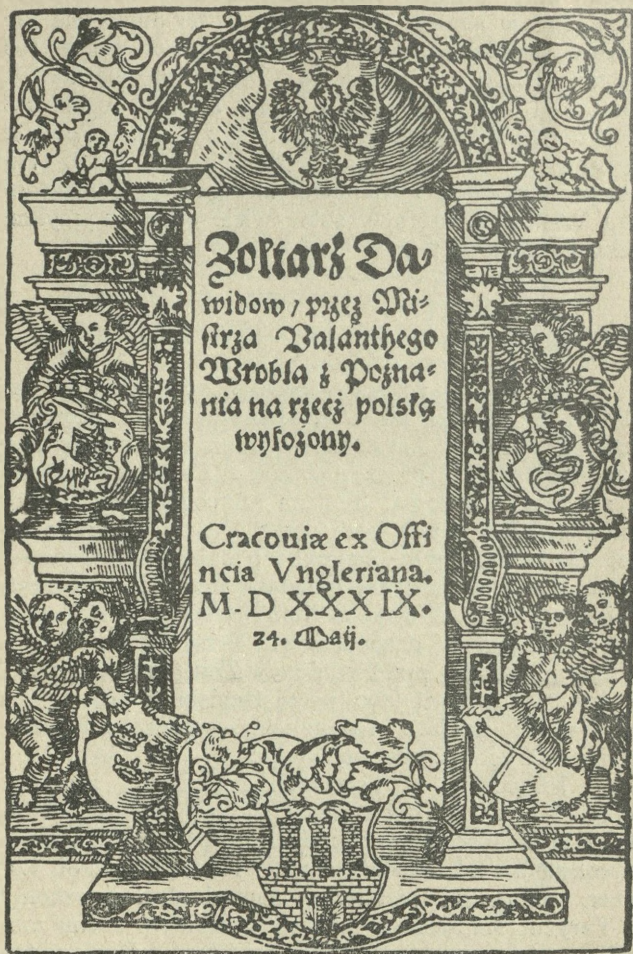
cach, albo „Dzieje rzymskie“ (*Gesta Romanorum*) niewątpliwie istnieć musiały już w tej dobie, ale my mamy późniejsze, nieraz bardzo nawet późne (bo dopiero z XVII w.) wydania. Dochowało się niewiele; z r. 1524: „Fortuny i cnoty różność w historii o pewnym młodzieńcu ukazana;“ z 1540: „Powieść o założeniu klasztoru na Łysej górze;“ z 1550: „Historia o żywocie i znamienitych sprawach Aleksandra Wielkiego, która w sobie wiele cudnych przykładów zamyka“ i t. p.

IX.

Potrzebom wreszcie praktycznym czyniły za-
dość takie książki, jak „Gadki o składności członków
człowieczych z Arystotelesa i też innych mędrców
wybrane“ (1535) przez *Andrzeja z Kobyłina* — pierw-
sza nasza fizyologia, higiena i fizyognomika; „Algo-
rithmus,“ t. j. nauka liczb przez *Tomasza Kłosa*, a da-
lej Herbarze, czyli Zielniki, podające wiadomości
o środkach leczniczych, układane przez *Stefana Fali-
mierza* (1534), *Hieronima Spiczyńskiego* (1542), wre-
szcie „Księgi o gospodarstwie Krescentyna,“ tłoma-
czone podobno przez *Andrzeja Trzycieskiego* (1549),
który się wslawił jako poeta łaciński, a potem jako
wpływowy działacz protestancki; — wreszcie przekła-
dy niektórych uchwał sejmowych.

Humanizm w książkach po polsku pisanych
odbił się w tej dobie nader słabo i ułomnie. Wy-
bierano zazwyczaj podrzędnych pisarzy i dzieła ich
tłumaczono lub naśladowano. Taki np. *Jakób Lo-
cher*, humanista niemiecki, napisał dyalog szkolny
o Paryżu, starając się podanie greckie w duchu mo-
ralizatorskim, allegorycznym rozwinąć. Dyalog ten
był u nas przedrukowany już w r. 1522 w orygina-
le i przedstawiony na dworze Zygmunta Starego;
a w r. 1542 przetłumaczył go kulawymi rymami ja-

Zoltarz Dawidów.

kiś bezimienny i wydał w Krakowie p. t. „Sand Parrysa, królewicza trojańskiego.“

Jedynym utworem znamienitego humanisty XVI wieku, Erazma Roterдамczyka, przyswojonym naszemu językowi w tej dobie. są „Księgi, które zowią Język“ (Kraków, 1542). Inne pisma tego słynnego i wpływowego autora przedrukowywano u nas w oryginale; to jest po łacinie; uważano je widocznie za trudne dla tej sfery czytelników, dla której wydawano książki po polsku.

2. Doba druga.

Reformacya.—Rozkwit poezyi polskiej.

I.

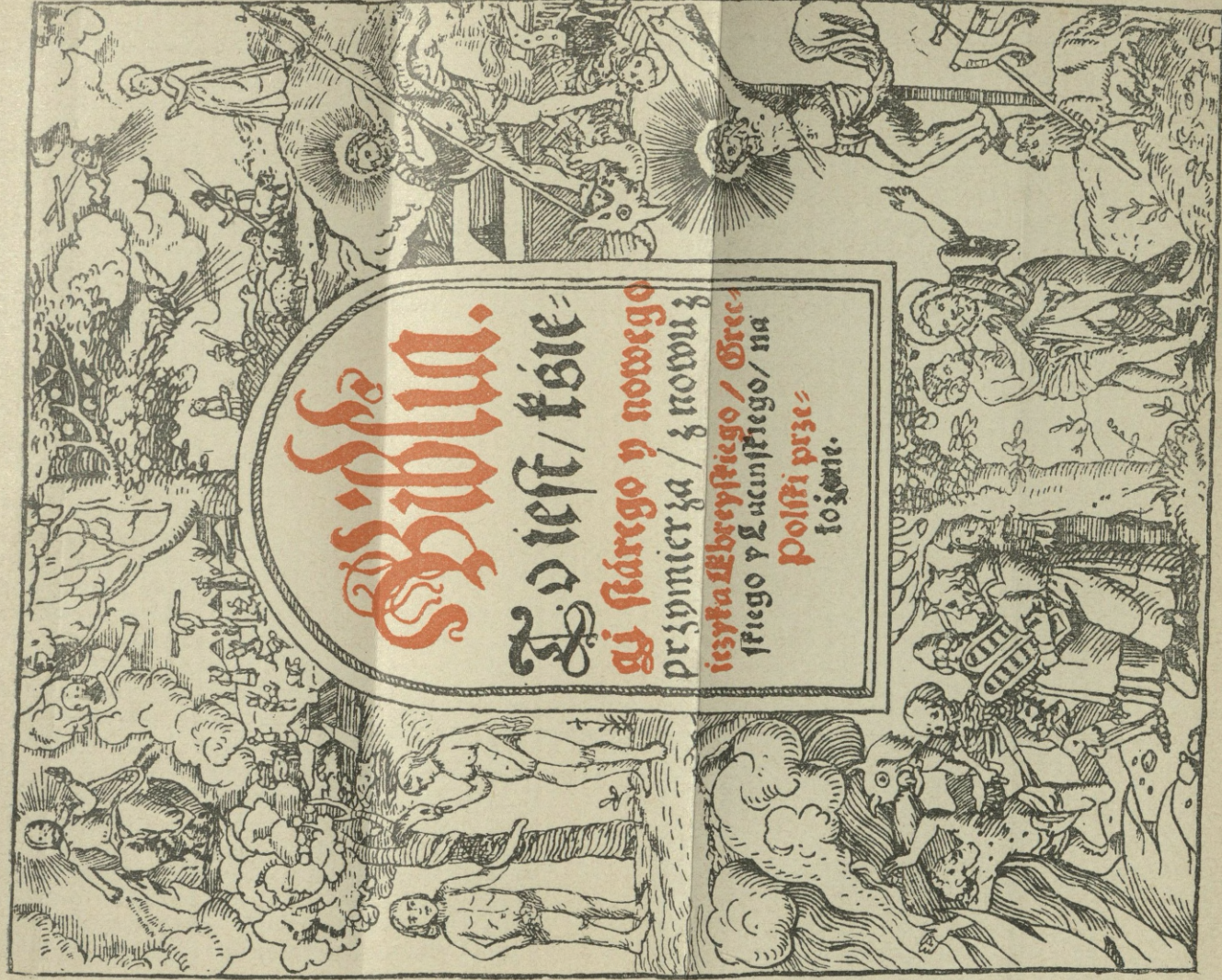
Ze śmiercią Zygmunta I ustaly wzgledy, jakie miano dla starego i powaznego krola, który w pozyciu domowem niewielkich zażywał słodczy. W młodym jego następcy, na samym początku rządów zmuszonym walczyć o swe małżeństwo z Barbarą Radziwiłłówną, widziano człowieka, skłonnego do wszelkich ustępstw, byleby jego osobista ambicya była zaspokojona. Wszystkie też trzy główne prądy, jakie istniały już za poprzedniego panowania, złączyły się teraz z sobą, by dokonać zmian nietylko w umysłach, ale i w instytucjach państwowych. Głośna sprawa „egzekucyi“ ma za swych najwymowniejszych rzeczników osobistości wykształcone humanistycznie i sprzyjające reformie religijnej. Reformatorzy znowu, przynajmniej w początkach, wychodzą z szeregu humanistów, władają wymową, pięknym stylem zarówno łacińskim, jak i polskim. Wytwarza się war tak gorączkowego życia, jakiego nigdy przedtem nie widziano, a który dopiero za czasów sejmu cztero-

letniego miał się, lubo nie w takiej pełni, powtórzyć. Ze stanowiska religijnego lub politycznego można ubolewać nad „niezgoda,” nad brakiem spójności, jednolitego w tym lub innym kierunku (katolickim, czy protestanckim, monarchicznym czy wyłącznie republikańskim) zdecydowania się; ale pod względem natężenia życia duchowego, pod względem bogactwa i różnorodności jego objawów, pod względem wyzwolenia się wszystkich sił umysłowych była to chwila jedna z najświetniejszych w dziejach narodu; dodać wszakże należy, iż w tej dobie prąd reformacyjny, budzący uspięne uczucia religijne, góruje nad innymi.

II.

Z początku nie idzie wcale o dogmata. Zmaterializowanie wyższego duchowieństwa katolickiego jest jedną z głównych przyczyn żądania jego reformy. Jeżeli biskup krakowski, Andrzej Zebrzydowski, mógł mawiać: „wierz i w kozła, jeśli chcesz, płac mi tylko dziesięcinę;” jeśli inni jawnie prowadzili życie rozpustne i jeśli ten zostawał dostojnikiem duchownym, kto miał więcej pieniędzy i mógł się opłacić Bonie, to niepodobna się dziwić, że świeccy zapragnęli zmiany takich i tym podobnych stosunków. Krytyka duchowieństwa, krytyka celibatu — to pierwsze, najsilniej i najdłużej trwające objawy naszego zwrotu reformacyjnego. Nie chciano zrywać z Rzymem; żądano tylko pewnych zmian, nadających kościołowi narodowemu cechę odrębną, jako to: zniesienie bezżeństwa księży, zaprowadzenie mszy w języku polskim, komunie pod obiema postaciami, wybieranie księży z ludu, biskupów z księży, papieża z kardynałów i biskupów wszelkiej narodowości, jak było w kościele pierwotnym. Pomimo różnic w szczegó-

Biblia nieświeńska. (Karta tytułowa).

łach, wszyscy, pragnący reformy, działają na sejmach zgodnie, stają się siłą, senat świecki prawie cały po ich stronie, z pomiędzy wyższych duchownych wielu im sprzyja po cichu; w izbie poselskiej, jeżeli nie licznie, to wymową, talentem stają wyżej od zwolenników ścisłego katolicyzmu. Na odbywający się wtedy sobór powszechny wysłano ludzi świeckich z domaganiem się udziału w obradach. Równocześnie zaś walczone o zniesienie juryzdykcyi duchownej, o egzekucję praw. Osiągnięto nareszcie te upragnione reformy, przynajmniej częściowo (r. 1563): juryzdykcyja została zniesiona, dobra królewskie w części przynajmniej wrócono koronie, postanowiono czuwać nad poprawą akademii krakowskiej, a przytem — co dla wielu ze szlachty było rzeczą najważniejszą — zgnębiono miasta ostatecznie. W tym samym roku sobór trydencki ukończył swe obrady, określił ściśle, w co i jak wierzyć potrzeba, ażeby być katolikiem, odrzucił wszelkie ustępstwa na rzecz nowych kościołów narodowych (po za unią), domagał się jednostajności najzupełniejszej we wszystkich krajach, mających pod względem religijnym zależeć od Rzymu. Zygmunt August na sejmie w Parczowie 1564 przyjął te uchwały soboru bez zastrzeżeń. Teraz trzeba się było zdecydować zwolennikom reform kościelnych. Większość szlachty, na sprawy dogmatyczne zupełnie obojętna, zadowolona z zabezpieczenia swoich przyleżków, pozostała przy katolicyzmie; nieznaczna tylko jej część, obstając przy dogmatach, zaciągnęła się pod sztandar jednego z 3 głównych „kościółków“: braci czesko-morawskich w Wielkopolsce, kalwinów w Małopolsce i na Litwie i aryan (unitaryuszów, socynian) tamże; luteranizm wyznawali przeważnie tylko mieszczanie, głównie w Prusiech. Starano się, nie tyle dla względów religijnych, ile politycznych, skleić zgodę pomiędzy wyznaniem, ale choć ją chwilowo ułożono na papierze, nigdy w rzeczywistości nie mogła

się ustalić, gdyż żadne z wyznań nie chciało dopuścić do jedności kościelnej najskrajniejszych przedstawicieli protestantyzmu, arian, odrzucających bóstwo Chrystusa i dogmat Trójcy, pomawianych nawet o ateizm i niewiarę w nieśmiertelność duszy, jak to wyraził między innymi bezimienny autor ironicznego nagrobka dla ulubieńca i przyjaciela Batorowego, Kaspra Bekiesza, arianina († 1579).

Nie pragnę jego nieba, piekła się nie boję,
 Miłosierdzia nie proszę, o sąd nic nie stoję,
 Grzechu nie znam, ani wiem, co bych komu winien;
 Sam-em sobie zawsze żył i byłem się piten.
 Nie troszczę się o ciało, ani mniej o duszę;
 Społem ze mną umarta, wyznać śmieje muszę;
 Pracej onej nie będzie, którą inszy mają,
 Szukając każdy swojej, gdy z grobu powstają.

Mimo jednakże spory i kłótnie między „trójczakami“ (t. j. wyznawcami Trójcy Ś.) a „nurkami“ (jak nazywano arian z powodu formy ich chrztu), jeszcze w r. 1573 było stronnictwo protestanckie wogóle dość silne, gdy przeprowadziło jedyny w XVI wieku akt tolerancyi religijnej, będący chlubą cywilizacyi naszej.

III.

Pod względem znaczenia i zasług literackich różnowierstwa polskiego, najwcześniej zerwali się do pracy luteranie, ale najwięcej działali arianie.

Nie Kraków stał się ogniskiem ruchu literacko-religijnego w duchu luteranckim, lecz Królewiec, a najpilniejszym jego przedstawicielem był *Jan Seklucyan* († 1578), który wywędrowawszy z Krakowa w r. 1541 i otrzymawszy urząd kaznodziei przy turmie królewskiej, był pisarzem, księgarzem i wydawcą zarówno swoich, jak i cudzych utworów. On to, prócz katechizmu, zbioru „Pieśni duchownych a na-

bożnych,* pierwszy wydał świeże tłumaczenie „Nowego Testamentu“ (1551 — 53) i pierwszy ogłosił „Postyllę“, czyli zbiór homilij, wyjaśniających prawdy wiary na podstawie ewangelii (1556). Dopiero po nim wydrukowano stare tłumaczenie całego Pisma ś., tak zw. „Biblię Leopolity“ (1561) i zabrano się do pracy zbiorowej nad przekładem całości w Nieświeżu nakładem gorliwego i hojnego opiekuna kalwinizmu, Mikołaja Radziwiłła Czarnego; jest to tak zwana „Biblia Radziwiłłowska albo brzeska“ (1563); dopiero po nim ukazały się przekłady kilkorakie „Nowego Testamentu“ (1563, 1568, 1574, 1577 i t. d.). Podobnie i wszystkie inne „Postylle“ są od Seklucyanowej późniejsze, zarówno kalwińskie (Reja 1557, Grzegorza z Żarnowca 1572—80), jak i katolickie Marcina Białobrzeskiego 1581, Jakóba Wujka, 1573—1584).

IV

Natomiast zarówno obfitością, jak pięknym językiem i stylem, zarówno ideami, jak częstokroć i życiem zastosowaniem do zasad, na czele różnowierców stanęli arianie pod opieką Oleśnickich w Pińczowie, w Sandomierskiem. Nie mówiąc już o tłumaczeniach utworów obcych, głównie włoskich: Franciszka Stankara, Lismanina, Ochina, Socyna, można wymienić cały szereg pisarzy celujących w piśmiennictwie, jak *Marcin Krowicki* (od r. 1554), *Grzegorz Paweł*, czyli *Pauli* (od 1564), *Piotr z Goniądza* (od 1570), *Szymon Budny* (od 1576), *Jan Niemojewski* (od 1583), co to na sejm zjawiał się „między barwnymi tłumami strojnej szlachty w pokornej postawie, bez oręża, bez służby i towarzystwa, w szarej odzieży, z torbą na plecach“, oddający wszystko na rzecz swego wyznania, zrzekający się urzędu, gdyż według niego „chrystyaninowi“ nie wolno było używać miecza, biorącemu na seryo naukę o równo-

ści wszystkich ludzi. Największemi atoli chlubami arianizmu polskiego są dwaj znakomici pisarze: Andrzej Frycz Modrzewski i Marcin Czechowicz.

ANDRZEJ FRYCZ MODRZEWSKI (1503 † 1572), syn wójta w Wolborzu, dostawszy w akademii krakowskiej stopień bakałarza, pojechał do Niemiec, zapoznał się osobiście z Melanchtonem i Erazmem Roterdamczykiem, zgłębił nauki nowatorów, ale żadnemu narazie wyznaniu się nie oddał. Jako mąż dojrzały, 40-letni, wystąpił z szeregiem mów (pisanych, nie głoszonych), w których z głębokiem przekonaniem i szczerem chrześcijańskim oburzeniem wystąpił przeciwko niejednostajności kary za zabójstwo (1543), potem w „Mowie miłośnika prawdy“ (*Oratio Philalethis*) powstał na świeżo wówczas ponowione prawo, zabraniające mieszczanom nabywania majątków ziemskich. W r. 1546 wszedł on do koła humanistów-reformatorów, marzących o przeprowadzeniu zmian najrozmaitszych w Rzeczypospolitej, do koła, do którego należeli starszy Trzycieski, Wojewódka, Jakób Przyłuski, Jakób Uchański, Lismanin. Z tego głównie grona wyszły myśli o kościele narodowym, sformułowane w piśmie Modrzewskiego „O posłach na sobór chrześcijański wysłać się mających“, a rozwinięte potem w najważniejszym jego dziele: „O naprawie Rzeczypospolitej“ (*De republica emendanda*, 1551 i 1554; tłumaczenie polskie, niezupełne, Cypryana Bazylika r. 1577). Dziełem tem stał się Modrzewski wśród najznakomitszych polityków europejskich XVI stulecia. Składa się ono z ksiąg V-u; pierwsza—o obyczajach—jest dziś dla nas zajmującą jako świadectwo społecznika, umiejącego bystro obserwować; ale druga—o prawach i trzecia—o pokoju i wojnie, wykazują nam człowieka wyższego nad przesady swoich rówieśników i zwiastuna nowych wielkich idei. Poszedł on dalej od Jana Ostroroga i konsekwentnie przeprowadził zasadę jednakowych praw dla wszystkich (naturalnie nie praw

politycznych), potępił wojny zaczepne, domagał się względów dla rannych, z obu stron walczących. Nie jest bynajmniej rzecznikiem szlachetczyzny, upomina się o prawa miast i ludu. W księdze o Kościele zatrzymuje jeszcze stanowisko z r. 1546, oczekuje pogodzenia różnych sekt od soboru, sam proponuje sposób wyjścia z trudności, jakie subtelne rozróżnienia, dotyczące sakramentów, zbawienności samej wiary i t. d. wznieciły. Urządzenie Kościoła ma być demokratyczne, wszystkie urzędy wybieralne, a w tych wyborach uczestniczą świeccy. Obyczaje duchowieństwa poprawić ma niewątpliwie zniesienie celibatu. W księdze o szkole wreszcie, powołując się na dzieło Maryckiego, porzestaje na uwagach ogólnych, proponując ustanowienie nadzoru nad szkołami, do którego by nie wchodzili interesowani, a więc mogli swobodniej zważać tylko na moralne i naukowe kwalifikacye kandydatów, ubiegających się o posady nauczycielskie. W całym dziele znać humanistę, przenikniętego głęboko uczuciami chrześcijańskimi, znać człowieka poważnego, zacnego i rozumnego, który wie, jak ważnych dotyka rzeczy i stara się roztrząsać je z całym spokojem i rozwagą, właściwemi jego usposobieniu. W późniejszych latach, kiedy sobór trydencki żadnych nie porobił ustępstw dla protestantów, Modrzewski przechylił się stanowczo ku aryanizmowi i w tym duchu spisał swoje „Lasy“ (*Sylvae*, wydane dopiero po jego śmierci, r. 1590), gdzie zawarł roztrząsanie dotyczące wszystkich spornych kwestyj, jakie protestantyzm obudził, objaśnionych i rozwiązanych w duchu aryańskim, jednakże bez jaskrawości polemicznej.

MARCIN CZECHOWICZ (1532 † 1613) jest przeważnie polemistą. Rodem był z Wielkopolski, ze znanego gniazda husyckiego Zbąszynia, chodził do szkół poznańskich, a że rodzice byli biedni, więc „mieścił się z innymi pauprami w nieopalonem poddaszu, chleby w kleszczach rozpalonych tworzył,

które opłatkami zowią, a umiał je nie tylko tworzyć, ale i chędogo ostrzydz; brał plagi co sobotę, a prócz tego i wówczas także, gdy tabliczka z *asinus* o słowo polskie na nim ostatnim zawisa, *pauperibus* (dla biednych!) wołając biegał od domu do domu w lekkim całunie, w zimno i słotę z garnuszkciem w rękę śpiewał pod oknami kolędy i różne pieśni, często napróżno, żydów i przekupki napastował z innymi zakami.“ W r. 1554 był w uniwersytecie lipskim, a niebawem potem znalazł się na dworze księcia Radziwiłła Czarnego. Z jego polecenia jeździł do teologów szwajcarskich; po drodze zetknął się z anabaptystami (nowochrzczeńcami) i wrócił na Litwę gorliwym ich wyznawcą. Zaraz też napisał dziełko po polsku (zaginione): „Trzech dni rozmowa o dzieciokrzęństwie,“ a potem po łacinie. Tworzył też pieśni religijne, upodobane przez arian, a dziś nieznanne; wierszem także wyłożył treść Nowego Testamentu. Bawił czas jakiś na Kujawach u Jana Niemojewskiego; potem przez lat 25 przeszło w Lublinie był „ministrem słowa bożego.“ Najważniejsze jego dzieła powstały między r. 1575 a 1583; drukował je w Rakowie, który zastąpił dla arian Pińczów. Są to: „Rozmowy christianskie, które z greckiego nazwiska dyalogami zowią, a ty je nazwać możesz wielkim katechizmem“ (1575); przekład „Nowego Testamentu“ (1577) i „Na odpis Jakóba żyda“ (1581); „Epitomium na wędzidło H. Powodowskiego“ (ok. 1583). Dwa te ostatnie dzieła są treści polemicznej, nadzwyczaj ciekawej. Jakób żyd z Bełzyc uczestniczył w rozprawach z arianami; pierwszym był żydem, co po polsku dzieło wydał, wykazując sprzeczności pomiędzy Starym a Nowym Testamentem. Czechowicz jego argumenty zbijał punkt za punktem. Książdz kanonik Powodowski w książce pełnej grubiańskich wymysłów zaczął o przeszłość Czechowicza; to skłoniło naszego autora do odpowiedzi, obfitującej w szczegóły autobiograficzne. Czechowicz był

„niestrudżonym szermierzem arianizmu w kazaniach, dysputach, pismach; on i nową naukę pierwszy systematycznie traktował i wywody wrogów: katolików, ewangelików, żydów, odstępców wreszcie spośród grona własnego, żwawo odpierał, i Pismo ś. tłumaczył; czynny i ruchliwy, wymowny, dowcipny, władający prozą i wierszem, polszczyzną i łaciną, choć się tą rzadziej posługiwał; wystawiony też na cel, napastowany, szkalowany więcej niż wszyscy inni współwyznawcy. Polszczyzna jego nosi jakieś cechy miejskiej mowy; nie sady się na wyższy styl, używa chętnie tych samych zwrotów, ale miejscami nabrzmiewa poważną melodyą pieśni religijnej, rozlewa się uroczyście i sprawia dziś jeszcze niemałe wrażenie; prostotą, przejrzystością okupuje autor brak głębokości i bystrości, okupuje sprzeczności i chwiejności, jakie jego wykład różnych miejsc Pisma ś. albo tych samych miejsc w różnych czasach objawia. Zalety Czechowicza występują najwidoczniej w ustępach retorycznych; jeśli wedle nich sądzić wolno, to kazania jego musiały niechybnie wzruszać i przemawiać słuchaczy“¹⁾.

V.

Nie brakowało oczywiście przeciwdziałania ze strony katolicyzmu. Akademia nie zajęła teraz, jak w obec husytyzmu w wieku XV, stanowiska inicjatorskiego; zwróciła się natomiast do rozwijania nauk humanistycznych, wydała niepośledniego poetę w osobie *Grzegorza z Sambora*, który i dłuższe poemata (o stworzeniu nieba i ziemi, o Częstochowie, o ś. Stanisławie Kostce) tworzył, wydała znakomitych filologów, *Benedykta Herbesta*, *Jakóba Górskiego*, *An-*

---

¹⁾ Aleksander Brückner. „Z dziejów różnowierców polskich“ (w „Ateneum“ 1898, I, 224—241)

drzeja *Patrycego Nideckiego*; ale z jej profesorów tylko *Wojciech Novopolski (Novicampianus)* wystąpił w samych początkach żywszego ruchu dyssydenckiego z obroną katolicyzmu (1555, 1559). Na czele zagrożonej wiary stanęli dwaj pół-Niemcy, lecz Polakami się czujący, Stanisław Hozyusz i Marcin Kromer, obaj w młodych latach obracający się w kołach przyjaznych reformie, lecz później, od r. 1551, najwytrwalsi, najkonsekwentniejsi w walce z różnowierstwem.

STANISŁAW HOZYUSZ (1504 † 1579), odebrał nauki w akademii krakowskiej, uzupełniał je w Padwie i Bononii; wznosząc się szybko po szczeblach godności kościelnych, został biskupem warmińskim, następnie kardynałem i jednym z prezesów soboru trydenckiego. Rozumny, wytrwały, spokojny, we wszystkim patrzący tylko pożytku kościoła katolickiego, z całą stanowczością charakteru, ale i z całą oględnością polityka dążył do unicestwienia ruchu reformacyjnego i stał się nie tylko w Polsce, lecz i w Europie głośnym i znanym. Pisał o wszystkich niemal zagadnieniach, poruszonych przez protestantyzm, o sakramencie Ciała i Krwi Pańskiej, o celibacie księży, o władzy papieża i t. d.; a jego „Wyznanie wiary katolickiej“ (1553 *Confessio fidei catholicae*) obiegło całą Europę w oryginale i w tłumaczeniach, inne zaś, mianowicie: „*Dexpresso Dei verbo*“ (1558), tłumaczone w 1562 na polski. „Księgi o jasnym a szczerem słowie bożem“ ogromnem cieszyły się powodzeniem. Nie tylko mową i pismem, lecz i działaniem umacniał katolicyzm; on to sprowadził niedawno założony zakon Jezuitów i osadził ich w swoim biskupstwie, w Brunsberdze, skąd powoli przeszli oni do innych prowincyj polskich.

MARCIN KROMER (1512 † 1589), następca Hozyusza w biskupstwie warmińskim, jak on, miejskiego pochodzenia, jak on doktor praw bolonńskiego uniwersytetu, teolog i dyplomata, chłodny, rozważny,

S W I Ę T A
 IEZWSA CHRISTVSA
 E W A N I E L I A,
 według Máttheusza.

1 *Tr i e s t, k i s
 g i m a i e c e w
 l o b i e d a b r a
 n o w i n a, a b o
 w e d l e p r e d-
 s t w o p r y s t-
 t i n o b r a c e n i e
 g o M e s s i a s z a
 n a p i s m a s ł
 M a t t h e u s z a:*

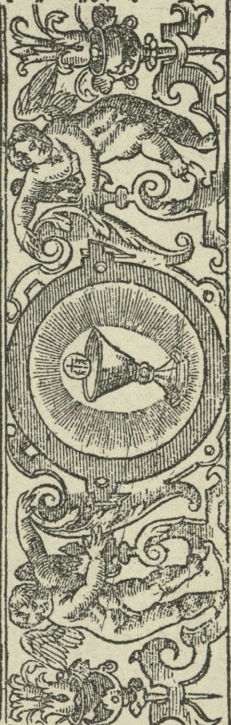
2 P I E R.
 3 W S Z A
 4 c z e s ć E
 5 w a t e l i t e j
 6 o d i e c i a.
 7 i t w i e n i s z e
 8 g o s t a w i-
 9 c i e l a.

ROZDZIAŁ I.

1 Siegi rodzą
 2 w IEZWSA
 3 CHRISTVSA
 4 syna Dawidos
 5 wego, syna i Ab
 6 r a h a m o w e g o .
 7 i b A b r a h a m z r o-
 8 d z i ł I z a a k a . A
 9 I z a a k z r o d z i ł
 10 J a k o b a . A d J a k o b z r o d z i ł J u d a y h i n a c
 11 i g o . A J u d a s z r o d z i ł P h a r e s a y D a r e s
 12 T h a m a r . A P h a r e s z r o d z i ł E s s o n a . A
 13 E s s o n z r o d z i ł A r a m . A A r a m z r o d z i ł
 14 A m i n a d a b a . A m i n a d a b z r o d z i ł N a a s s
 15 s o n . A N a a s s o n z r o d z i ł S a l m o n a . A
 16 S a l m o n z r o d z i ł B o o z a . A B o o z
 17 o z z r o d z i ł O b e d a . A O b e d z r o d z i ł
 18 J e s s e . A J e s s e z r o d z i ł D a w i d a k r o l a . A
 19 D a w i d k r o l z r o d z i ł S a l m o n a z t e y k t o s
 20 r a b y s k a D e t a s s o n a . A S a l m o n z r o d z i ł
 21 B o o a m a . A B o o a m z r o d z i ł A b i a . A
 22 A b i a z r o d z i ł J o z e f a . A J o z e f z r o d z i ł
 23 J o z e f a . A J o z e f z r o d z i ł J o z e f a . A J o z e f
 24 z r o d z i ł J o z e f a . A J o z e f z r o d z i ł
 25 J o z e f a . A J o z e f z r o d z i ł J o z e f a . A J o z e f
 26 z r o d z i ł J o z e f a . A J o z e f z r o d z i ł J o z e f a . A J o z e f
 27 z r o d z i ł J o z e f a . A J o z e f z r o d z i ł J o z e f a . A J o z e f
 28 z r o d z i ł J o z e f a . A J o z e f z r o d z i ł J o z e f a . A J o z e f
 29 z r o d z i ł J o z e f a . A J o z e f z r o d z i ł J o z e f a . A J o z e f
 30 z r o d z i ł J o z e f a . A J o z e f z r o d z i ł J o z e f a . A J o z e f

A z a a a a i i A y J o s

2 Luk: 3.
 f. 31.
 b 11, Mo: 21.
 a 2.
 c 1, Mo: 25.
 d 26.
 d 1, Mo: 29.
 d 35.
 c 1, Mo: 38.
 g 29.
 f 1, Par: 2.
 a 5.
 g Ruth: 4.
 d 18.
 h 1, Par: 2.
 b 10.
 i 4, Mo: 7.
 b 12.
 k 1, kro: 2.
 b 11.
 l 1, kro: 16.
 i 7 17, b 12.
 m 2, krol: 12.
 f 24.
 n 3, kro: 11.
 g 43.
 o 1, P. 27.
 b 10.
 p 2, krol: 6.
 d 22.
 q 2, Par: 27.
 d 9.
 r 2, kr: 28.
 d 27.
 s Execl: 34.
 G. L.
 4, krol: 20.
 d 21.
 t 4, krol: 21.
 c 18.
 v 4, krol: 21.
 d 24.

ANDREAE FRICII
Modreuj de Republica emen-

danda Libri quinque, recogniti
& aucti: Quorum

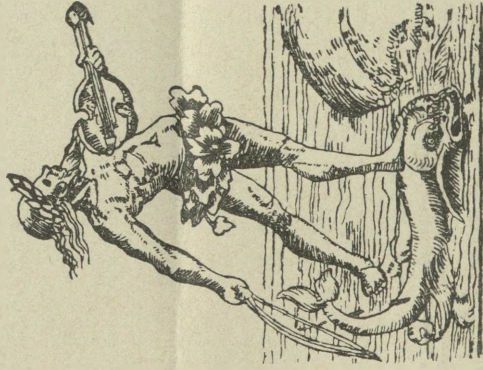
PRIMVS, DEMORIBVS.
SECVNDVS, DELEGIBVS.
TERTIVS, DEBELLO.
QVARTVS, DEECCLBSIA.
QVINTVS, DESCHOLA.

AD REGVM, SENATVM, PONTIFICES,
Presbyteros, Equites, populumq; Poloniae,
ac reliqua Sarmatiae.

*Quibus hac editione secunda accesserunt,
praeter alia:*

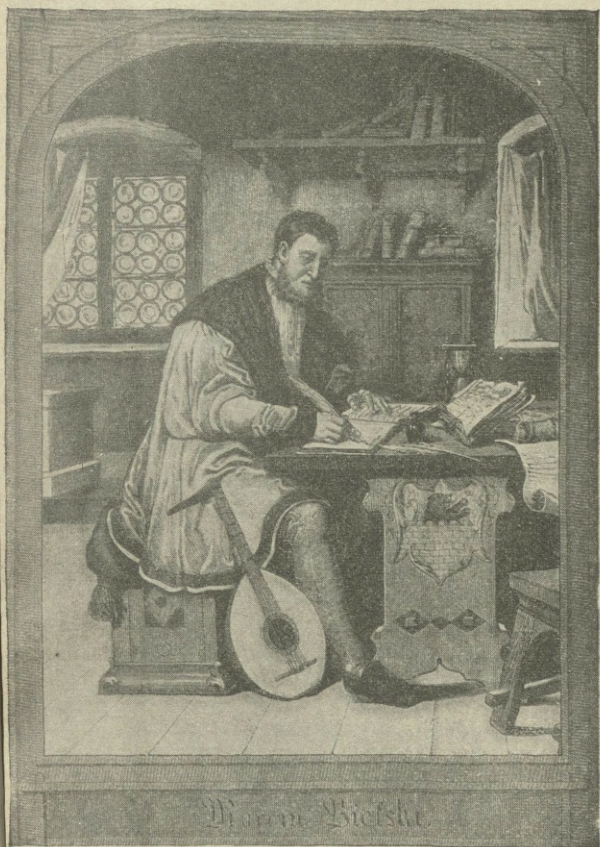
DE ECCLESIA LIBER SECVNDVS,
lectu dignissimus. Orationes item,
& Epistolae.

Cum locupletere rerum & uerborum memorabilium
INDICE.

BASILEAE, PER IOAN-
nem Oporinum. 1559.

A. F. Modrzewski. Edycya Bazylejska.
(Podobizna karty tytułowej).

Marcin Bielski.

ogłędny, doskonale znający szlachtę i jej słabostki umiejący wyzyskiwać w obronie katolicyzmu, napisał po polsku (1551—54) szereg „Rozmów dworzana z mnichem” o cechach prawdziwego kościoła, wykazując, że cechy te znajdują się jedynie w rzymsko-katolickim, gdy wszystkie inne wyznania są ich pozbawione. Razem połączone i przełożone na język łaciński wyszły p. t. „*Monachus, colloquia de religione*” (1568). Trwalsze atoli od tych i innych rozpraw polemicznych zyskała znaczenie praca historyczna Kromera „o początku i dziejach narodu polskiego” (*De origine et rebus gestis Polonorum*), wydana po raz pierwszy w 1555, a później wielokrotnie przedrukowywana. Odznaczając się pięknym językiem łacińskim, stylem potoczystym, zręcznością w opowiadaniu, zyskała ona Kromerowi u obcych nazwę Liwiusza polskiego i stała się głównym źródłem wiadomości o Polsce. U nas zaś wyparła całkowicie książkę Miechowity i była wyrocznią dla szlachty w kwestiach historyczno-politycznych, zwłaszcza gdy Marcin Błażowski uprzystępniał ją dla ogółu, wydając jej tłumaczenie p. t. „Kronika polska, ksiąg XXX” (Kraków, 1611). Dzisiaj nauka niewiele ma z niej korzyści, do r. 1480 Kromer wypisywał z Długosza, humanistycznie kraszając wzięte z niego szczegóły. O wiele większą wartość posiada jego opis „Polski” (*Polonia*, 1577; tłumaczenie polskie Władysława Syrokomli, Wilno, 1853) zarówno pod względem układu i stylu, jak i gruntownej znajomości przedmiotu, oraz trafnych spostrzeżeń.

Bezwzględniejszym od Hozyusza i Kromera w walce z różnowiercami był STANISŁAW ORZECZOWSKI († 1566) po swoim nawróceniu. Bo nie od razu stał się on młotem na kacerzy. Urodzony i wychowany na Rusi Czerwonej, patrzący od dzieciństwa na pożycie kleru ruskiego, w długoletniej wędrówce po Niemczech wyostrzywszy swój rozum i nabywszy nadzwyczajnej biegłości w języku łaciń-

skim na życzenie tylko ojca obrał sobie stan kapłański, ale w celibacie żyć nie zamierzał. Ożeniwszy się, nie myślał poddać się kłatwie biskupiej, nie myślał również opuszczać Kościoła katolickiego, jak to zrobili inni księża ożenieni, lecz postanowił, bądźco-bądź, przeprzeć uznanie swego małżeństwa przez władzę duchowną. Niezmiernie wymowny, cięty polemista, korzystał z usposobienia szlachty, pragnącej rzucić nienawistną juryzdykcyę duchowną, zawichrzył sejmiki i sejmy, sprawą swoją, umiejętnie podkładając pod nią kwestye ogólne, zajął nie tylko Polskę, ale i Watykan; w pokorno groźnym liście do papieża zagroził oderwaniem Polski od Rzymu, jeżeli małżeństwo jego nie będzie uznane. Gdy za wskazówką z Rzymu, episkopat polski przestał go jątrzyć cenzurami kościelnymi, Orzechowski z napastnika przemienił się w obrońcę katolicyzmu i kościoła, i z największą zażartością napadł na zwolenników reformy, ostro nacierając na dawniejszego przyjaciela swego Modrzewskiego, a nie szczędząc słów najobelżywszych, karczemnych wyzwisk Franciszkowi Stankarowi w dziele p. t. „Chimaera.“ Orzechowski dał początek temu rodzajowi polemiki, co to nie tyle rzecz, ile osobę w ohydę pragnie podać za pośrednictwem choćby najdowolniejszych zmyślań. Przejęty nawskroś swoją indywidualnością, zapełnił nią wszystko, co pisał. Kreśląc „Roczniki“ swoich czasów, o sobie przedewszystkiem i o swojej sprawie się rozwodził, a z wyjątkiem pierwszej pracy, nakreślonej przed ową kollizyą z władzami duchownymi, t. j. z wyjątkiem mów o potrzebie wyprawy na Turka (*De bello adversus Turcas suscipiendo*, 1543), inne wywołane były okolicznościami jego życia. Jak był niepohamowanym w napaściach na Kościół, tak też przeszedł później miarę w głoszeniu jego potęgi; ni mniej, ni więcej, chciał w drugiej połowie XVI stulecia wskrzesić ideę wszechwładztwa Kościoła, jakie w wiekach średnich udało się osiągnąć niektórym

papieżom. Zdaniem jego, ponieważ wszelka władza od Boga pochodzi, a papież jest namiestnikiem Boga na ziemi, on więc tylko może udzielić część władzy panującym. W Polsce zastępcą papieża jest arcybiskup gnieźnieński czyli prymas; on to namaszcza króla, nadaje mu część władzy swojej, a jak mu ją dał, tak może i odebrać. Pomysł ten swój rządu teokratycznego wyraził Orzechowski graficznie, za pomocą figury pięciobocznej, którą nazwał „cynkiem“ (*quincunx*). Na szczycie znajdują się symbole godności papieskiej: tyara i klucze uwieńczone krucyfiksem, na dwu bokach symbole z jednej strony godności biskupiej (infula, pastorał i krzyż, z drugiej — godności królewskiej (korona, berło, miecz); u podstawy zaś ołtarz i kielich z Przenajświętszym Sakramentem. Te swoje wywody, wraz z rozbiorem zagadnień politycznych, szlachtę wówczas poruszających, zawarł najprzód w rozmowach pomiędzy papieżnikiem, ewangelikiem i gospodarzem (t. j. samym Orzechowskim), wydając po kolei: „Dyalog albo rozmowa około egzekucyje polskiej korony“ (1563), „Quincunx to jest wzór korony polskiej na cynku wystawionej“ (1564); potem zaczął je systematycznie wykladać w dziele: „Policya Królestwa polskiego nakształt Arystotelesowych polityk wypisana dla dobra pospolitego“ (1566), ale dwie tylko księgi (zamiast zamierzonych pięciu) zdołał opracować, gdyż śmierć robotę przerwała. Jak łaciną, tak i polszczyzną władał Orzechowski dzielnie, pisał jasno, potoczycie, wymownie; prowincjonalizmów ruskich bynajmniej nie unikał, tak samo jak nowo utworzonych przez siebie wyrazów.

Wymienieni trzej obrońcy katolicyzmu mieli najtrudniejsze zadanie, gdyż musieli zwalczać nastrój ogólny większości szlachty; późniejsi pisarze katoliccy, jezuita, czy akademicy, którzy wystąpili w dobie zwrotu po soborze trydenckim, nie mogą już mieć tego w dziejach oświaty i literatury znaczenia.

Dość będzie wymienić nazwiska apologetów: *Jakóba Górskiego*, *Stanisława Sokolowskiego*, *Jakóba Wujka*, tłumacza całej Biblii na język polski; przekład jego, zatwierdzony przez Rzym, jest dotąd używany w kościele naszym ¹⁾.

VI.

Przedstawwszy działalność głównych wyobraźnieli ruchu polityczno-religijnego w literaturze, przechodzę do pisarzy, w których ruch ten częściowo odbija się także, niekiedy nawet bardzo silnie, ale którzy zasłużyli się głównie na innych polach pracy umysłowej.

W rzędzie tych pisarzy pierwsze chronologicznie miejsce zajmuje MARCIN BIELSKI (1495 † 1575). Jakie odebrał wykształcenie, nie wiemy, to pewna, że po łacinie umiał dobrze i w dziełach swoich korzystał zarówno ze starożytnych, jak i z nowszych autorów, w języku łacińskim piszących. Jeszcze w r. 1534 widzimy go wśród rycerzy. Ale już w r. 1535 występuje jako autor, ogłaszając „Żywoty filozofów, to jest mędrców nauk przyrodzonych.“ Była to przeróbka dziełka średniowiecznego, napisanego przez Burleya, przeróbka bardzo znamienita, bo w niej nasz Bielski skracał wszystko, co zakrawało na abstrakcję, a rozszerzał natomiast wiadomościami skądinąd wziętymi życiorysy ludzi, co się czyniami wsławili, jak np. Aleksandra Macedońskiego, Temistoklesa, Scypiona i t. p. Przez następnych lat 15 pracował Bielski nad największym dziełem swoim, które mu obok przykrości i sławę przyniosło, a było przełożone na język białoruski. Dziełem tem jest: „Kronika wszytkiego świata, na sześć wieków, monarchie cztery rozdzielona, z kosmografią nową i z rozmaitemi królestwy tak pogańskimi, żydowskiemi jako i krześciańskimi, z Sybillami i prorocctwy ich, po

¹⁾ „Katechizm czyli Naukę Wiary... według uchwały S. Tridentskiego Concilium“ starannie na język polski przełożył i wydał r. 1568 książdz *Walenty Kuczborski* († 1572).

polsku pisana z figurami“ (1551, Kraków). Pomimo swojej znacznej objętości, „Kronika Świata“ miała powodzenie, gdyż już w r. 1554 wyszło drugie jej wydanie, a w dziesięć lat potem trzecie, niemal w dwójnasób pomnożone. Autor wypisał na czele swej książki bardzo mądrą dewizę: „przeciw prawdzie rozumu nie“ (= niema), to jest, że faktu żadne rozumowanie obalić nie może, lecz mylił się częstokroć w pojmowaniu tego, co faktem nazwać należy. Nie posiadał poczucia krytycyzmu ani odrobiny; co gdzie znalazł napisane albo wydrukowane, to już bezwzględnie za prawdę poczytywał, a w wyborze źródeł informacyjnych wcale nie okazał się wybrednym. Baśnie średniowieczne, pomnożone fantazyjnymi sprawozdaniem ze świeżych wciąż jeszcze wówczas odkryć na drugiej półkuli dokonanych, znalazły odgłos na kartach „Kroniki Świata.“ Z naiwnością dziecinną, bez najmniejszego śladu powątpiewania Bielski powtarza, że „w Afryce, Indyj a Scytej“ są ludzie „niektórzy z psimą głowami, niektórzy bez głów, niektórzy w piersiach gęba, a na ramieniu oczy, niektórzy o dwu obliczu...“ Układu też nie obmyślił porządnie, lecz złączył z sobą mechanicznie wszystko, czego mógł się dowiedzieć, w całość podzieloną na 10 ksiąg. W pierwszej opowiada, według zwykłego w średnich wiekach podziału, „historią czterech monarchij“ starożytnych; w drugiej od narodzenia Chrystusa historią papieży i cesarzy (z początku zachodnio-rzymskich, potem bizantyjskich, wreszcie niemieckich); w trzeciej — panowanie Karola V; w dalszych mówi o różnych poszczególnych krajach europejskich, oraz o nowo odkrytej części świata. Dzieje Polski opowiedział według rękopiśmiennej, po łacinie napisanej kroniki Bernarda Wapowskiego, zmarłego w r. 1535, dodając potem wiadomości własne, gdyż doprowadza tu opowiadanie do pogrzebu Zygmunta Starego. W końcowych rozdziałach książki dziesiątej zajął się nasz kronikarz rozprawianiem o raju, piekle,

czarcie i lucyferze, oraz o zmartwychwstaniu i dniu sądnym, który według jednej z powag średniowiecznych na rok 2000-y po narodzeniu Chrystusa nazaczył. Tym sposobem dał tej historii powszechnej domniemane zakończenie, roztaczając przed czytelnikami dość daleką wprawdzie, lecz dającą się łatwo objąć myślami perspektywę.

Za rodzaj dopełnienia „Kroniki Świata“ można uważać „Sprawę rycerską (1569),“ gdzie Bielski, podawszy szczegółowo dzieje sposobu wojowania u starożytnych, zbył krótko czasy, odkąd proch strzelniczy w walkach zastosowano; rozwodząc się jedynie szerzej nad sztuką wojskową Polaków i ich najsroźszych wtedy jeszcze nieprzyjaciół Turków, Tatarów, Wołochów, i podając w końcu przepisy na robienie prochu, kul i „smoków“ ognistych.

Już w „Kronice“ Bielski posługiwał się wierszami; na starość zaczął rymować obszernie utwory moralizatorsko-satyryczne; ale ponieważ one ukazały się już *po* dziełach tegoż rodzaju ogłoszonych przez młodszego od niego pisarza, pomówię o nich dopiero później.

VII.

Tym młodszym pisarzem, nieprównanie większym co do talentu i wpływu na rozwój literatury, był MIKOŁAJ REJ z Nagłowic (1505 † 1569). Ród jego zagnieżdżony był w Krakowskim, ale on sam przyszedł na świat na Rusi Czerwonej, w miasteczku Żórawnie, niedaleko Żydaczowa, ojcem był mu Stanisław, a matką Barbara z domu Herburtówna, a wtedy już wdowa po Żórawińskim. Rodzice, lubo majątni, mało dbali o wychowanie Mikołaja. Ledwie sąsiedzi namówili, żeby syna już „niemałych lat“ (prawdopodobnie 9-letniego, gdy wówczas już nawet 5-letnich zapędzano do książki) oddał do szkoły

w Skalmierzu, blisko wsi Topoli, należącej do Rejów, w Krakowskiem. Po dwu latach pobytu, Mikołaj „nie się nie nauczywszy,” odebrany stąd został, a oddany do szkół lwowskich, gdzie znowu bawił dwa lata. Następnie rok 1518 przebył w akademii krakowskiej, poczem powrócił do Żórawna, ażeby używać swobody wiejskiej w całej pełni. Mającego lat 18 ojciec wysłał do brata swego, mieszkającego w Topoli, ażeby go tenże „wyprawił gdzie na służbę;“ ale się zwlekła ta sprawa, bo Mikołaj materę kupioną na kabat pociął w kawałki, porobił proporczyki i przywiązywał je wronom do ogonów. Dopiero 20-letnim młodzieńcem dostał się na dwór Andrzeja Tęczyńskiego, wówczas wojewody sandomierskiego. Tu nastąpiła ważna w usposobieniu jego zmiana. Znalazłszy się wśród wykształconych dworzan, zawstydził się swej nieświadomości i zaczął się pilnie do czytania przykładać, a ponieważ w polskim języku nadzwyczaj mało, jak wiemy, znajdowało się wtedy książek, musiał nauczyć się łaciny. Nie doszedł on w niej do wielkiej biegłości, zawilszych trochę zwrotów nie rozumiał, ale poznał język ten o tyle, że mógł w nim czytać książki, a przy domyślności i żywej fantazy domyślał się tego, czego dokładnie wyraz za wyrazem objaśnić sobie nie mógł. Nie wstydził się przytem pytać ukształceńszych o informacye. Towarzystwość, wesołość i dowcip, w połączeniu ze zdolnością rymotwórczą, jednaly mu przyjaciół i wśród równych mu stanem i wśród wyższych. Z dworu Tęczyńskiego „przeniósł się Mikołaj, po śmierci ojca, znowu na Ruś i „był zawsze pilen,“ do hetmana Mikołaja Sieniawskiego; na wyprawie wojennej jednak go nie widzimy; powiadał nawet, „iż nigdy za żywota jego taka nań potrzeba nie przysłała, aby był powinien korda swego dobyć, chyba w rozwadzanu.“ Ożeniwszy się z Zofią Kosnówną, córką Jana Kościenia z Sędziszowa, wziął za nią posag dość znaczny, mianowicie Kobylsko i Siennicę w ziemi

chelmskiej. Umiął Rej przysparzać majątków i sam niejedno miasteczko założył. Nie wyliczając tu różnych podarków, nadań, dochodów, jakie Rej od krewnych, przyjaciół, magnatów i królów otrzymywał,

Portret Reja.

dość powiedzieć, że mógł się liczyć do ziemian za-
możnych i całkiem niezależnych; „nie parając się“
żadnym urzędem, na sejmach jeno chętnie bywał, jak
wogóle na każdym większym zebraniu.

Dawszy się najprzód poznać ze swego talentu w gronie przyjaciół, zaczął pisać do druku w wieku dopiero dojrzałym, gdyż ciągle się za nieuczonego i prostaczka poczytywał. Pierwszym znanym utworem jego jest „Krótka rozprawa między trzema osobami, Panem, Wójtem i Plebanem,“ wydana w Krakowie 1543 roku pod pseudonimem *Ambrożego Rożka*.

Pierwsza to nasza satyra wierszowana na rozległą skalę (przeszło 2,000 wierszy), przykład i wzór dla całego rozwoju tej gałęzi piśmiennictwa u nas, tak wybijale rozwiniętej. Nie dotyka ona spraw politycznych, a kościelno-religijne obrabia nieśmiało, poddając krytyce obyczaje duchowieństwa, gonienie za groszem, opuszczanie się w nabożeństwie, posługiwanie się klątwami w razie nieopłacania dziesięcin. Przeważnie zajmuje się objawami życia prywatnego, uwydatnieniem zbytków, oddania się zabawie, pijaństwu, myśliwstwu, strojóm; wytyka nadużycia różnych urzędników, interesowność posłów, niechęć szlachty względem duchowieństwa z powodu dziesięcin i jurysdykcji kościelnej, uciężenie chłopów, zmuszonych pracować dla pana i dawać plebanowi co najlepsze snopy, które on sobie sam na polu wybiera.

Rej nie występuje wyraźnie w obronie kmieci, ale choć szlachcic, bynajmniej nie wtóruje autorowi satyry „na chłopów pracujących“ z XV wieku, lecz wskazuje, że lubo każdy stan ma swe dolegliwości, kmiotkowie mają ich w dwójnasób. Nie posiada satyra ta finezyi satyr Erazma Roterdamczyka, ani świeżości i dobitności Rabelies'go; nie jest wogóle dostatecznie pogłębioną i zogniskowaną, ma ton gawędy; odznacza się atoli wielu nader znamiennymi obrazkami, mnóstwem zwrotów malowniczych a świeżych; wiersz 8-zgłoskowy płynie żywo i raźno. Widocznie Rej miał dużo trafnie zaobserwowanych w życiu

przykładów, silnie tkwiących w wyobraźni, więc je odrazu, w sposób niemal improwizatorski przeniósł na papier i nadał swemu dziełu cechy realistyczne, tętniące prawdą i malowniczością zarazem. Gadulstwa i moralizatorstwa, które później tak się rozpanoszyły u Reja, niewiele jest jeszcze w „Krótkiej rozprawie.“

Zaprawiwszy się we władaniu formą dyalogową, napisał Rej dramat i wydał go w r. 1545 p. t. „Żywot Józefa.“ W literaturze polskiej miał, o ile wiemy, jeden-jedyny przykład w dyalogu szkolnym, alegorycznym: „Sand Parysa“ (1542), tłumaczonym z łaciny. Dyalogi pobożne, przedstawiające sceny z Pisma ś. (Boże Narodzenie, Mękę i Zmartwychwstanie Zbawiciela) zapewne istniały, były przedstawiane, lecz do druku jeszcze wtedy nie przeszły. Za wzór wziął sobie Rej utwór napisany po łacinie przez Holendra, Korneliusza Crocusa, wydany w r. 1537 p. t. „Comoedia sacra, cui titulus Joseph,“ ale postępował z nim sobie bardzo swobodnie zarówno w układzie całości, jak i szczegółach. Niektóre ustępy tłumaczył dosłownie, inne dowolnie przerabiał; wprowadzał osoby i sytuacja, których u Crocusa niema zgola. Takiej samej metody trzymał się nasz autor i później. Biorąc główny wątek z obcego pisarza, rozsnuwał go po swojemu i pewien stopień samodzielności zawsze utrzymywał. Dramat o Józefie co do układu jest jakby złączeniem dyalogów pobożnych z alegorycznymi. Z wypadków życia patriarchy Rej uczynił pewien wybór dla uwydatnienia myśli przewodniej, t. j. wynagrodzenia krzywdy poniesionej bez winy; jest to pierwsza, słaba jeszcze, próba zadzierzgnięcia węzła dramatycznego. Całość podzielił nasz autor na *sprawy* i *rozprawy*, nie robiąc różnicy pomiędzy temi nazwami. Spraw wszystkich razem jest 13; doprowadzone w nich zostało przedstawienie życia Józefa do chwili sprawdzenia się jego snu młodzieńczego, że mu bracia i rodzice kiedyś

kłaniać się będą. Jest w dramacie tym i próba charakterystyki osób; dwie mianowicie postacie niewieście: putyfarowa Zefira i jej służebna, mają nawet wydatne znamiona zmysłowości namiętej, mszczącej się bezwzględnie za doznaną wzgardę, oraz przebiegłości, połączonej z przytłumieniem poczucia moralnego.

Dążność moralna przenika cały utwór; można ją wyrazić słowy, które przy jego końcu „ku dobrym towarzyszom zwrócił, że ponieważ pieszczone ciało zgnije w grobie, potrzeba w życiu zarabiać na „dobrą sławę,“ coby wiecznie pamięć naszą odnawiała.

Wierszy w dramacie używał Rej 8-, 13- i 14-zgłoskowych. Ośmizgłoskowemi przemawiają kobiety, widocznie dla oznaczenia żywszego tempa ich wystąpienia. Jaką różnicę w użyciu 13 i 14-zgłoskowych chciał Rej uwydatnić, odgadnąć trudno.

„Żywot Józefa“ nie był przeznaczony na scenę, lecz wywołał naśladownictwa, które, jak się zdaje, były już z tym zamiarem pisane, i powtarzały czasem dosłownie wiersze swego wzoru.

Sam Rej w dalszej działalności nie wrócił do formy dramatycznej, ale dyalogiem (rozmową) chętnie się posługiwał.

Niebawem po „Żywocie,“ bo w r. 1547, ogłosił rozmowę „Warwasa z Dykasem,“ zachowaną w tłumaczeniu czeskiem. Jest to satyra, w duchu średniowiecznym przeciwko kobietom wymierzona. Łysy Lupus chciałby się ożenić, ale się lęka chytrności niewieściej. Przyjaciele jego, Warwas i Dykas, niby to zachęcając go do małżeństwa, pobudzają tylko do wykazywania jego niebezpieczeństw, bo ani ładna, ani brzydka, ani tłusta, ani chuda, ani czarna, ani biała, ani bogata, ani uboga nie mogą być bez wady, a w sidła swe oplątują mężczyzn. Ostatecznie postanawia zaniechać zamiaru. Rej atoli na takim czysto satyrycznem zakończeniu poprzestać nie mógł. Jako zwolennik reformacyi, musiał cenić stadło mał-

żeńskie; więc przy końcu dyalogu wprowadził niejakiego Paszczekę, który zgromił i Lupusa i jego przyjaciół za ich gadaninę, ubliżającą kobietom; one to przecież dzieci chowają, a gdyby tak złemi były, jak to rozmówcy wywodzili, toby nie było dobrych ludzi na ziemi, „gdyż to się na nic nie godzi, wilk sobola nie urodzi.“¹⁾

Do tej samej grupy pism co „Warwas“ zaliczyć należy krotochwilną rozmowę „Kota ze lwem“, rozwijającą tę myśl, że lepiej biednemu i niepokaznemu kotowi na swobodzie, niż lwu w klatce zamkniętemu. Jest tu ciekawe opisanie często w XVI wieku wspominanego *ciągnięcia kota*: „Przeciagną powróż przez wodę, A pewnie komu na szkodę, Przywiążą kota w końcu, Z drugą stronę drugi gońca; Dawaj, dawaj, zawołają, Za powróż wszyscy chwytają, To się panauś obaczy, Gdy się ajwo przemknąć raczy, Nie wie co rzec szalony trup, Łapa brzegu, a woła hup! Wywlecze chwastu na sobie, Więc się tu stojąc, w łeb skrobie... Otrząsa się, by w łaźni był, Ano się tak nacyłkiem zmył.“ Później „ciągnąć kota“ znaczyło to rzecz bląhą poważnie robić i przez to na śmieszność się narażać²⁾.

Od takich baraskowań, jak w Wyrwasie i Kocie, przeszedł znowu Rej do poważnej satyry, pisząc w roku 1549, pamiętnym z powodu sporu o Barbarę Radziwiłłównę, dwa większe utwory: „Narzekanie Smutnej matki Korony polskiej“ i „Kupca.“

„Narzekanie“ dochowało się tylko częściowo, nie w druku, ale w rękopisie³⁾. Jest to satyra na rozwielniającą się w kraju prywatę wogóle,

¹⁾ Aleksander Brückner: „O pismach dziś nieznanych,“ („w Bibl. Warsz.“ 1895, I).

²⁾ „Nieznane polskie i łacińskie wiersze politycznej treści, wydał Józef Korzeniowski,“ Kraków, str. 25—36.

³⁾ Wydrukowane w dopiero co przytoczonej książce, str. 13—25.

a na „jad niewieści“ i rządy duchowieństwa w szczególności, przyczem dotkniętą została sprawa małżeństwa Zygmunta z Barbarą, a ci senatorowie, co tę sprawę popierali, wystawieni na ostre przymówki.

„Kupiec to jest kształt a podobieństwo sądu bożego ostatecznego“, drukowany w Królewcu r. 1549, nakładem Jana Seklucyana, dzieło bardzo obszerne, dochował się również w urywku tylko, ale dość znacznym³⁾. Swobodna-to przeróbka dramatycznego pamfletu, napisanego przez Tomasza Kirchmyeraa (Naogeorgusa) i wydanego w r. 1540 p. t. „Mercator.“ Jest to jeden z tych utworów, za pomocą których protestanci występowali przeciwko dogmatom i obrzędom kościoła katolickiego, a które i w naszej literaturze istniały, choć dotychczas znamy tylko ich tytuły. Na to odpowiadali katolicy podobnemiz dialogowanemi pamfletami, że tu wspomnę tylko Wita Korczewskiego „Rozmowy polskie łacińskim wierszem przeplatane“ (1553), oraz bezimienne: „Komedya o mięsopuście“, „Prostych ludzi w wierze nauka“, w tymże mniej więcej czasie napisane. W „Kupcu“ nie ceremonie, nie strona zewnętrzna jest przedmiotem napaści protestanckich, ale dogmat o znaczeniu dobrych uczynków, którym przeciwstawiono wyłącznie wiarę jako jedyny, niezawodny środek osiągnięcia zbawienia. Rej atoli nie poszedł konsekwentnie za swoim wzorem, chociaż bowiem uważa posty, pielgrzymki do miejsc cudownych i t. p. rzeczy za niepotrzebne, mniema jednak, że jeżeli z dobrej wiary pochodzą, to pomódz także mogą. W przeprowadzeniu wątku dużo jest szczegółów drastycznych. Chrystus chce dla złości ludzkich niezwłocznie świat sądzić, ś. Michał błaga o przedłużenie terminu, radzi wybrać po jednym przedniejszym z każdego stanu i zawezwać ich przed sąd przez posła śmierci Luka-

---

³⁾ Urywek ten przedrukował z egzemplarza biblioteki Kórnickiej Zygmunt Celichowski, Poznań, 1898.

rona (Lyochares i Naogeorga), co tenże natychmiast wykonywa. Między innymi chory kupiec wzywa na pomoc lekarzy, lecz ci umykają, przewidując śmierć niechybną. Sumienie tymczasem wyrzuca kupcowi popełnione przezeń bezprawia, co szatan potwierdza. Wezwany pleban pociesza biedaka, spowiada go, namaszcza Olejem ś., każe rozrzucić majątkiem na msze zaduszne, kościoły, szpitale. Nie-szczęściem, ciągle mu przerywa Sumienie, zbijając wszystkie jego argumenty, każąc kupcowi o wszystkim wątpić; szatan zaś, w kącie stojący, pewny swej zdobyczy, śmieje się z egzorcyzmów. Pleban oburzony oddała się. Kupiec rozpacza, ale w końcu wspomina o Bogu i natychmiast czuje pewną ulgę. Zesłani z nieba ś. Paweł i lekarz „Kosmos“ utwierdzają go w wierze, a Kosmos opatrując chorego i widząc dziwną nabrzmiałość, leczy go przeczyszczeniem; wychodzą z kupca posty, pielgrzymki i t. d.; poczem z głowy wykurzają mu wszelkie zabobony i omylne mniemania, których pozbywa się kichaniem... Rzecz kończy się sądem przed samym Chrystusem, dającym wyrok na winnych, którzy za życia, mimo ostrzeżeń i nauk, nigdy nie chcieli wejść na prawdziwą drogę zbawienia. Wśród rozwlekłej gawędy wyróżniają się lepsze miejsca już to satyryczne o mnichach, świętościach i t. p., już to ustępy nacechowane wyższem podniesieniem ducha, np. z kornych a ufnych zarazem słów Kupca przed sądem przebija prawdziwe religijne uczucie ¹⁾.

Nie znamy dziś treści utworów Reja; nie wiemy, co zawierało „Spectrum albo czyściec“, możemy się tylko domyślać, że było przeciwko katolickiemu pojęciu o czyście wymierzone; nie wiemy zupełnie, co opisywał w „Potopie Noego“, w „Zatargnie-

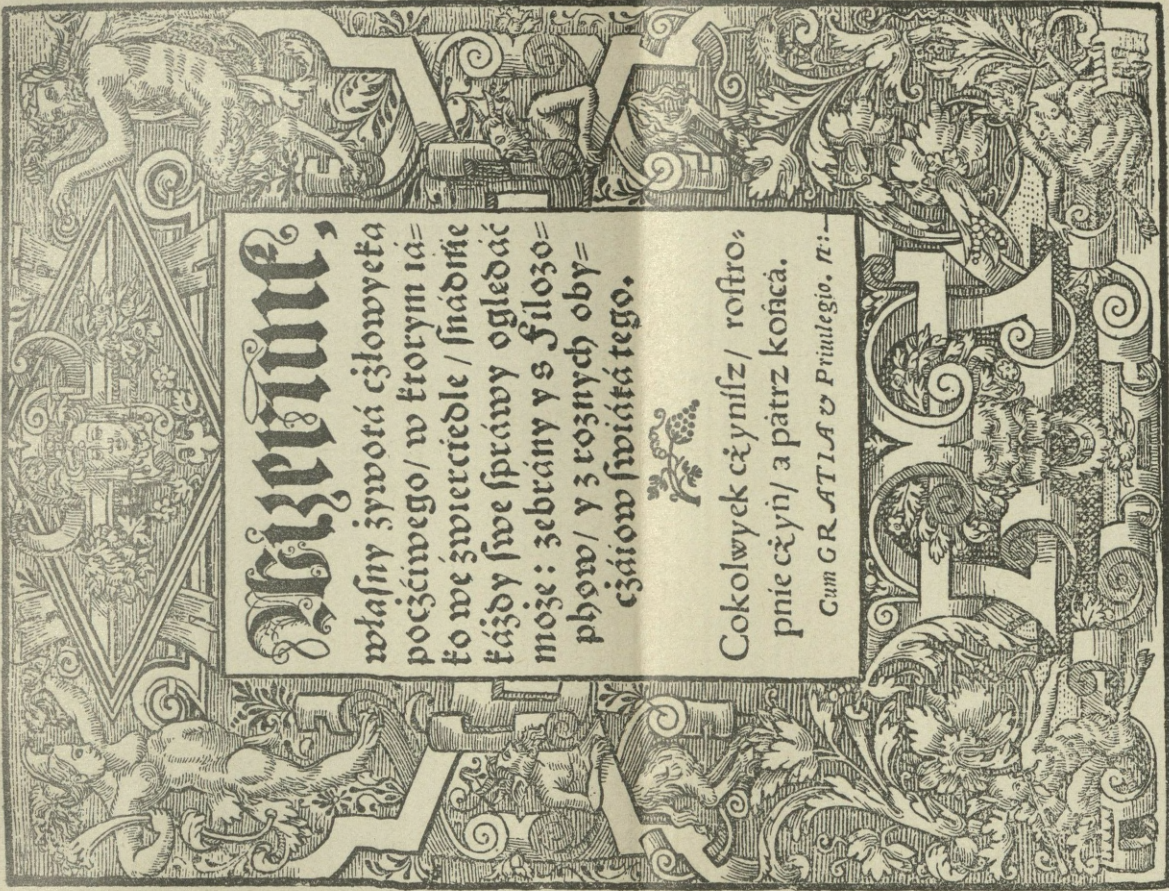
---

¹⁾ Aleksander Brückner: ocena „Kupca“ w „Kwartalniku historycznym.“ 1898, str. 577—583.

niu fortuny z cnotą“ (dla białychgłów, skąd „snadnie mogły swym powinnościami zrozumieć“); egzemplarzy bowiem tych pism nie odszukano dotychczas; już za życia Reja wiele dzieł jego poginęło, jak owe „księgi niemałe *de neutralibus* (o rzeczach obojętnych), które w Brześciu litewskim wraz „z impresorem u-tonęły.“ Po r. 1550, kiedy różnowiercy podnieśli, jak wiemy, głowę i zaczęli przewodzić w społeczeństwie, Rej, choć nie teolog, zabrał się do rozpowszechniania zasad kalwinizmu; wydał katechizm w formie rozmowy dla młodzieży, przetłumaczył psalterz z modlitwami, który „bardzo radzi ludzie i czytali i śpiewali“, ale ani jednego, ani drugiego obecnie nie posiadamy, prócz kilku luźnych psalmów, wierszem przełożonych. Dochowała się natomiast najpoczytniejsza w XVI wieku księga Reja, przedstawiająca szeroko całą naukę chrześcijańską w duchu kalwińskim, z licznymi a wielce dosadnymi wycieczkami przeciwko katolicyzmowi, a mianowicie: bezżeństwu księży, czci dla obrazów, obrzędom, zakonom i t. d. Księgą tą jest „Postylla polska to jest wykład prosty ewangelij niedzielnych i świąt uroczystych, które wedle zwyczaju dawnego w kościele bożym czytane bywają.“ Pierwsze wydanie, zaopatrzone w ryciny pochodzenia niemieckiego, nieraz ku wyszydzeniu zwyczajów katolickich robionemi, wyszło w Krakowie na początku roku 1557 i odrazu znalazło takie powodzenie, że za życia autora było dwukrotnie (1560, 1566), i po śmierci również dwukrotnie przedrukowane (1571, 1594). Nawet księża katolicy, odrzucając rzeczy z katechizmem niezgodne, długo się tą postyllą posługiwali „dla dworności a gładkości mowy.“ Zgodnie ze zwyczajem protestantów, Rej na żadne powagi się nie powoływał, opierając swoje dowodzenia wyłącznie i jedynie na Piśmie ś. W związku z tą działalnością religijną Reja wymienić jeszcze należy jego przekład Objawienia ś. Jana czyli „Apocalypsis“ (1565), dokonany z tłumaczenia łacińskiego Henryka

Bulingera, słynnego w swoim czasie krzewiciela kalwinizmu, i zaopatrzony w obszerny komentarz, z częstymi wycieczkami przeciwko Rzymowi.

Równocześnie jednak nie zaniedbywał Rej i czysto literackich zajęć. Pisywał zwykle w nocy, bo „we dnie nie mógł, iż był barzo ludźmi zabawiony; panięta a ludzie młodzi zawždy się około niego bawili“. Silnej organizacyi swojej zawdzięczał możność połączenia rozrywek, nieraz hulaszczych, z nader obfitą wydajnością piśmienniczą. W r. 1558 ogłosił najobszerniejszy swój poemat p. t. „Wizerunek własny żywota człowieka pocziwego“. Pomysł i wiele szczegółów wzięt z łacińskiego poematu, napisanego przez Palingena p. t. „Zodyak życia“ (*Zodiacus vitae*) (1537), ale poczynał z nim sobie, jak z innymi wzorami, zupełnie swobodnie, zapełniając utwór obrazami z życia polskiego, przeważnie satyrycznemi, oraz moralizowaniem, przybierajacem niekiedy barwę rzetelnie filozoficzną. Ponieważ rzecz poematu dzieje się w świecie umarłych, wśród filozofów starożytnych, przyjaciele Reja nazwali go przesadnie Dantem polskim. Oczywiście nie może być żadnego porównania pomiędzy „Wizerunkiem“ a „Boską komedyą.“ Cechą zasadniczą „Wizerunku“ nie jest bynajmniej opowiadanie (choć obrazów ludzi, przedmiotów i zjawisk wcale tu nie brak), lecz dydaktyzm. Autor oprowadza młodzieńca, pragnącego się dowiedzieć, co to jest świat, jak na nim żyć potrzeba, ażeby osiągnąć zbawienie, po różnych szkołach filozoficznych, lub uznawanych przez siebie za filozoficzne, poczynając od lekarza Hipokratesa, a kończąc na Arystotelesie. O wykład istotnych zasad, głoszonych przez tego lub owego filozofa, zgoła Rejowi nie chodzi, o ile przejmując je z Palingena, są one zgodne zazwyczaj z rzeczywistą nauką, o ile zaś puszcza cugle własnej fantazyi, prawi rzeczy, o których się owym mędrcom nie śniło. Pojęcia i zwyczaje chrześcijańskie z właściwą XVI wiekowi swobodą przenosi w czasy pogaństwa, ka.

Wizerunek

własny żywota człowieka pocziwego / w którym iako /
pocziwego / w którym iako /
to we zwierciedle / śniadnie /
każdy swe sprawy oglądać /
może: zebrany y s silozoz= /
phow / y z roznych oby= /
czaiow swiatá tego.

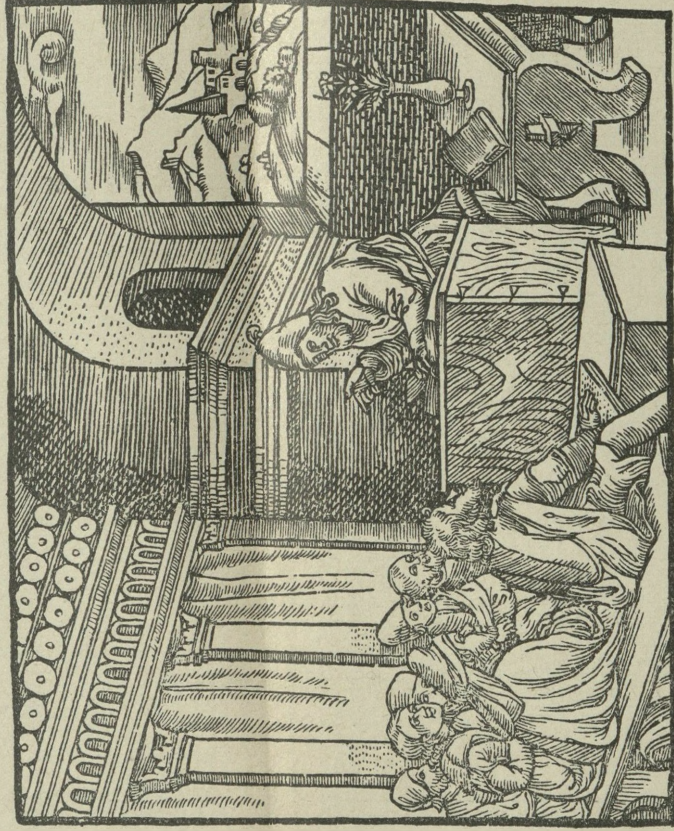

Cokolwyek czynisz / rostro= /
pnie czyni / a patrz końcá.

Cum GRATIA y Priuilegio. N:—

Chen pierwszy Rozdział

zowa Zpostrátes / ktory iáktoby czyni rzecz ku swo=
im discipulum / vpomínáacie / aby násládowná=
li cnotliwej powinności swey / á byli pil=
ni dobrego ćwiczenia. i

z

Zpostrátes

Wizerunk żywota człowieka poczciwego.
(Podobizna początku 1-go rozdziału).

ząc np. Anaksagorasowi mówić o Kainie i Ablu, występować przeciwko bezżeństwu księży i t. p. Powtarzanie tych samych nauk innymi słowami, właściwie Rejowi, sprawia, że odróżnienie nauki jednego filozofa od nauki drugiego staje się trudnem, albo nawet wprost niemożliwem. Bo też nie o wykład mniemań filozoficznych dbał autor; jemu chodziło o wpojenie pewnych prawd, dotyczących postępowania moralnego. Jako kalwin, wierzył w przeznaczenie, czyli jak on mówił, „przejrzanie Pańskie“, nie chciał jednak zaprzeczać wolnej woli człowieka, biedził się z pogodzeniem tych sprzeczności, których głębi nie potrafił zresztą należycie ocenić, i powtarzał wciąż, że jeżeli człowiek zgrzeszył, stanowi to jego winę, że rozum bez cnoty jest jak piękna komnata, w której piec dymi, że rozumowi potrzebne jest ćwiczenie na to, ażeby poznał potrzebę kierownictwa cnoty, że powściągliwość i umiarkowanie powinny się stać zasadą życia naszego. Nie te nauki, w sposób mdły zwykle wyrażone, stanowią ozdobę dzieła, ale obrazki z życia wzięte, zabarwione albo satyrycznie, albo sielankowo, a także niektóre rozmyślenia nad nietrwałością rzeczy ziemskich. Są ustępy w „Wizerunku“ tak pięknie i takim potoczystym wierszem (13-zgłoskowym) wyrażone, że najlepszy nawet rymotwórca nie potrzebowałby się ich wstydzić. Był „Wizerunek“ czytany w swoim czasie, gdyż w wieku XVI miał trzy wydania.

Nie wartością poetycką, lecz znaczeniem jako źródła do poznania życia obyczajowego Polski w połowie XVI stulecia, zwraca na siebie uwagę zbiór ośmiowierszy Reja, zawartych w książce wydanej roku 1562 p. t. „Zwierzyniec.“ Składa się ona z czterech części: pierwsza z nich i czwarta oparte są na źródłach obcych, przeważnie na „Apoftegmatach“ Erazma Roterдамczyka, a zawierają albo wspomnienia o różnych głębszych ludziach, albo allegorye, symbole i *bajki*; druga natomiast i czwarta tetnia

życiem miejscowem, przedstawiają mnóstwo charakterystyk (co prawda zewnętrznych głównie) od króla poczynając, na drukarzu Wirzbięcie kończąc, albo też poruszając, w sposób satyryczny przeważnie, kwestye najważniejsze owego czasu, sprawę urzędów, wojska, obrony granic, duchowieństwa. Do „Zwierzyńca“ dołączone też były „Figliki“ albo „Facecye“ — bardzo rubaszne i tłuste. Ponieważ każdą charakterystykę, każdą anegdotę, każdą bajkę postanowił Rej zawrzeć w 8 wierszach, nie mógł się nader często swobodnie obracać w tej krępującej go przestrzeni; ale dowcipu i żywości wyobraźni złożył nieraz świetne dowody.

Ostatnie dzieło Reja, najmniej popularne w XVI wieku, bo nie przedrukowane, stało się właśnie najpopularniejszym i jedynie ogólniej znanem w naszym stuleciu. Jest to „Zwierciadło albo kształt, w którym każdy stan snadnie się może swym sprawom jako we zwierciadle przypatrzeć“ (1567/68). Składa się ono z dwu różnych części: prozą i wierszowanej. Część pierwsza, mająca osotny napis: „Żywot człowieka poczciwego,“ rzeczywiście przedstawia się najbardziej zajmującą; w prostych bowiem a malowniczych słowach maluje nam obyczaje szlachty polskiej w XVI stuleciu od dzieciństwa aż do zgonu. Autor pomijając prawie zupełnie zagadnienia religijne, które go tak silnie zajmowały, chciał dać obraz wychowania, wykształcenia, udziału w rządach, gospodarowania i starości szlachty wogóle bez różnicy wyznań; ukochał swój przedmiot, ale ukochał rozumnie, t. j. bez zaślepienia na wady, i dał jego wizerunek żywo do naszej wyobraźni przemawiający. I tu korzystał on z pism obcych, starożytnych i współczesnych sobie, ale je po swojemu przetworzył, nadając całości barwę narodową. Nie cała wprawdzie książka jednakowem celuje zaletami. Rej, wierny usposobieniu i pojęciu zadania swego wobec narodu, przepelnił księgę drugą morałami, rozprawiając o siedmiu grzechach głównych i cnotach im przeciwnych, ale wy-

nagrodził te rozwlekłe wywody bardzo znamiennymi szczegółami, odnoszącemi się do wieku dziecinnego, do podróży zagranicznych, do wyboru małżonki, do wyboru przyjaciół, do zajęć i rozrywek gospodarskich, do pociech starości. Życiu publicznemu, państwowemu poświęcił kilka wymownych kart, świadczących o pięknie, wzniosłem nawet pojmowaniu obowiązków posła i senatora; większą atoli część swego utworu obrócił na rozpatrzenie zagadnień z życiem prywatnem, rodzinnem i sąsiedzkiem, związanych. A mówił o wszystkim nie zawsze poprawnie wprawdzie, lecz znowu z takim przejęciem się i z taką niewyszukaną prostotą, że musi pociągnąć za sobą czytelnika i przywiązać do swych obrazków.

Po „Żywocie człowieka poczciwego“ następuje w „Zwierciadle,“ jakby jego dopełnienie części dotyczącej się spraw publicznych, p. t. „Spólne narzekanie wszej korony na porządną niedbałość naszą.“ Są tu ustępy tak rymowane, okresy tak dobrze zbudowane, myśli tak rozumne i trafne w kwestyach, które przed dokonaniem unii lubelskiej zajmowały wszystkich, że gdyby nie zwykła gadatliwość, możnaby uznać tę rozprawę za najpiękniejszy wzór prozy Reja. Przyczynę złego w kraju widzi Rej w zaniedbaniu wiary i pogwałceniu jej przepisów; a śliczne słowa, jakimi to wypowiada: „Łzy Chrystusa pobijają nas,“ powinnyby zostać w pamięci ogółu.

Część wierszowana „Zwierciadła“ mniejszą ma wagę od prozaicznej; są tu apoflegmata, są dowcipne znamienne napisy (dewizy), są i dłuższe utwory poetyczno-religijne, w których surowo na szerszenie się arianizmu powstaje. „Przemowa krótka do poczciwego Polaka stanu rycerskiego,“ „Zbroja rycerza chrześcijańskiego,“ jest wreszcie miejscami ładne i podniosłością uczuć tchnące „Żegnanie ze światem,“ jakby w przeczuciu rychłej śmierci. Doczekał się Rej unii, podpisał jej akt, i niebawem umarł.

Nie był nasz autor artystą słowa, z humani-

zmem nie przyswoił sobie kunsztownej budowy zwrotek w poezyi, a obrazów w prozie; o kompozycję dbał bardzo mało; chcąc utrwalić pewne myśli w pamięci czytelników, powtarzał je wielokrotnie na różne sposoby, stąd jest dla nas dzisiaj rozwlekłym, a czasami nieznośnym gadułą; powodował się nieświadomem poczuciem raczej niż znajomością sztuki. Ale był szczerym w swych poglądach, wypowiadał to, co w danej chwili czuł i myślał, na bezstronność się nie sadził, owszem namiętnie wybuchał przeciw wszystkiemu, co poczytywał za fałsz i obłudę. Język polski rozwinął, styl udoskonał wprowadzeniem żywych, jędrnych, obrazowych zwrotów; wierszopisarstwo podniósł znacznie, bo chociaż niewielką tylko liczbą kombinacyj wierszowych się posługiwał, ale też niewielką liczbę uprawiał z zamiłowaniem i nie raz po mistrzowsku potrafił nią władać; jeżeli 8-zgłoskowe wiersze uznawamy za dostatecznie już wyrobione w wieku XV-m, to Rejowi przypadnie chwała znakomitego rozwinięcia wiersza 13-zgłoskowego (tak zwanego *naszego* aleksandryna). Był inicjatorem kilku rodzajów literackich: satyry, dialogu, dramatu, poematu dydaktycznego, epigramatu i wywołał naśladownictwo, wpływając tym sposobem silnie na dalszy bieg poezyi naszej. „Marchołtówstwa“ było w nim zapewne niemało, ale stałby się niesprawiedliwym, ktoby w nim nie uznał jednego z potentatów naszej literatury, co zarówno w wierszu, jak prozie, silny, niezniszczalny ślad po sobie zostawił.

VIII.

Pobudzony przykładem Reja, wziął się i starszy od niego o lat 10 *Marcin Bielski* do satyry wierszowanej. Wychowanie dzieci, zwalczanie pokus, wady różnych stanów w społeczeństwie, wypadki czasowe dostarczały mu materiału do uwag, wypowiedzianych zrazu w tonie pobłażliwym, potem (wraz

z wiekiem) coraz ostrzejszym. Widnokrąg Bielskiego nie był wcale rozleglejszym od widnokregu Reja. W kwestych religijnych pragnął niewątpliwie reform, lecz wyraźnie wypowiedział to tylko życzenie, żeby Biblia była czytana przez wszystkich („Ma być Pismo św. wspólne. Ku pisaniu wszystkim wolne“) i miał za złe Seklucyanowi, że swój przekład z „Nowego Testamentu“ zaopatrzył w przywileje, zabraniające przedruku. Na zepsucie duchowieństwa, na jego chciwość, na celibat, na nieprzykładne stosunki po klasztorach narzekał często, lecz tak jaskrawych w tej mierze obrazków, jak Rej, nie podawał. W sprawach społecznych raziła go, tak zresztą, jak wszystkich, niezgoda, zbytki, wymyślne stroje, nawet zajęcia się kobiet czytaniem i zagadnieniami religijnymi. Cenił życie w mieście z powodu gromadzenia się tam ludzi ukształconych, z powodu łatwości dostania książek; radził szlachcie, żeby częściej zaglądała do miasta, przedewszystkiem oczywiście do Krakowa, żeby tam nabywała domy; doświadczył pewnie na sobie, gospodarując na wsi, gdzie „jeden kłopot drugi goni“, nieuctwa swoich sąsiadów, z którymi nie mógł prowadzić takiej rozmowy, jakiej pragnął. Nie dowierzał też czytelnikom swoim, żeby umieli dobrze czytać wiersze; więc ogłaszając r. 1557 drukiem swój pierwszy rymowany utwór, pisany wierszami różnej długości, nie zaniedbał podawać na marginesach wskazówki, ile mieści się zgłosek w wierszu, rozpoczynającym pewną ich grupę, a w przedmowie położył to znamienne dla stosunków ówczesnego czytelnictwa naszego ostrzeżenie:

Pomni na to, czytelniku miły,
 By się *według miary* wiersze czyli (t. j. czytały),
 Różne w sobie mają zachowanie;
 Kto nie baczy, nic trafne czytanie;
 Ale kto z ich miary nie wykroczy,
 Dobrze się wiersz w czytaniu potoczy...
 Pospolicie się to zachowuje,
 Złym czytaniem dobry wiersz zepsuje..

Pierwszą ową pracą wierszowaną Bielskiego jest „Komedia Justyna i Konstancyej, brata z siostrą, jaką mu ojciec naukę po sobie zostawił“ (1557). Jest to dialog alegoryczny—moralny, podzielony na trzy „sprawy“, z których każda inne zupełnie osoby wprowadza; połączenie ich jest nadzwyczaj luźne. Chory starzec rozmawia o życiu minionem ze Starością, Mądrością, Niemocą, Pokusą, Aniołem i naucza syna i córkę, jak mają nadal postępować. W sprawie II („o afektach człowieczych“) syn Justyn rozmawia z całym szeregiem Wad i Cnót mu przeciwnych. W trzeciej, najkrótszej, córka Konstancya, wysłuchawszy słów Wdowy (Wolności), żeby się nie krępowała więzami małżeńskimi, rozmawia z Cnotami, a przychyliwszy się do nich, otrzymuje nagrodę w postaci męża Charitas (Miłość) i w przedłużeniu życia ojca. Myślą główną tej trzeciej sprawy jest zachwalenie stanu małżeńskiego („powinien ten zakon *każdy* pełnić“), a krytyka życia klasztornego.

Napisał następnie Bielski rodzaj pamfletu historyczno-politycznego z powodu spraw węgierskich p. t. „Sen majowy pod gajem zielonym“, narzekając na zgnuśnienie obyczajów, na zbytki i ostrzegając, by Polaków nie spotkał ten sam los, co Węgrów, gnębionych przez Turcyę.

W „Sejmie niewieścim“ użył ponownie formy dialogu, by wyśmiać niedołęstwo mężczyzn, umiających dużo gadać na sejmach, dużo pić i jeść, ale nie pilnujących sprawy publicznej, tak, że kobiety postanowiły chwycić ster rządu w swe ręce; układają szereg artykułów, traktowanych częścią poważnie, częścią żartobliwie, i z nimi udają się do Polski uosobionej, która przyjąwszy je uprzejmie, zatwierdza artykuły i podaje streszczenie głównych sposobów (ze „Sprawy rycerskiej“).

Najwięcej interesujących obrazków z życia przepłupni krakowskich, a także szlachty i duchowieństwa, ale też najwięcej zgryźliwości widać w osta-

tniej pracy Bielskiego p. t. „Rozmowa nowych proroków, dwu baranów o jednej głowie“. Czyniąc aluzye do Pisma św., gdzie powiedziano, że gdy ludzie apostołów nie posłuchają, kamienie wołać będą, autor w głośnej do dziś dnia kamienicy „pod baranami“ w Krakowie znajduje sprawdzenie tej przepowiedni i opisuje rozmowę owych baranów, zgorzonych zdrożnościami, na jakie patrzeć muszą, i wróżących Polsce i światu koniec żałosny, jeśli się nie poprawią.

Poetą Bielski nie był, ale zdolności obserwacyjne posiadał i nieraz bardzo trafnego lub malowniczego zwrotu użył. Przyczynił się i on nieco do rozwoju wiersza, lecz głównie zastąpił w literaturze, jako prozaik, odznaczający się prostotą i jasnością.

IX.

Na rok lub półtora przed wydrukowaniem „Zwierciadła” Rejewego, wyszedł w Krakowie, 1566, „Dworzanin Polski“. Oba dzieła podobne są do siebie, oba mówią o wydawaniu, wykształceniu, sposobie postępowania i starości—jedno szlachcica na wsi, drugie szlachcica przy dworze królewskim, czy pańskim. Zależności ich jednak od siebie wykazać nie można. „Zwierciadło“ było kompilacją z najrozmaitszych utworów, samodzielnie przez Reja dokonaną i mnóstwem własnych, oryginalnych spostrzeżeń wzbogaconą; „Dworzanin“ zaś, chociaż nazywał się polskim, miał przecież pozory tylko polskości w tem, że wszędzie w nim widziało się nazwiska Polaków, prowadzących z sobą rozmowy, lecz w gruncie rzeczy był tłumaczeniem utworu włoskiego Baltazara Castiglione, wydanego w r. 1528 p. t. „Il libro del Cartegiano”, niezmiernie w swoim czasie popularnego, tłumaczonego nietylko na języki żywe, ale nawet na łaciński. Tłumaczem u nas był ŁUKASZ GÓRNICKI

(1527+1603), rodem z Oświęcimia, wykształcony w akademii Krakowskiej, na dworach wyższego duchowieństwa, a potem królewskim, obeznany z szerszym światem w dwu podróżach do Włoch, zręczny dworak, unikający starć silnych pod jakimkolwiek względem religijnym, czy politycznym. Nie był to umysł samodzielny i nader bogato od natury uposażony, nie był to ani myśliciel pierwszorzędny, ani artysta wysokiego polotu, ani mąż czynów głośnych, ani pisarz wyłącznie pióru się oddający, lecz humanista wytworny a giętki, który do tworzenia potrzebował wprawdzie wzoru obcego, gdy już atoli wzór jakiś obrał i weń się wpatrzył, umiał go do potrzeb własnego społeczeństwa zastosować, a więc odpowiednio przerobić. Mając to przekonanie, że „z głupstwa wszystkie nieprawości rosną, jeśli pierwej nie wypurguje człowiek oczu umysłu swego, a nie będzie widział tej dobrej drogi, którą iść ma“, starał się dostarczać spółziomkom wskazówek rozumnego oświecenia się o sposobie życia i postępowania, a to za pośrednictwem rozpraw, opartych na spostrzeżeniach, jakie, bawiąc we Włoszech i czytając pisarzy włoskich, poczynił.

Tak to powstało najprzód swobodne tłumaczenie „Dworzanina“, gdzie Górnicki wiele wypuścił z oryginału (głównie rzeczy przyturdne do zrozumienia, oraz mniej przyzwoite), a niewiele co dodał od siebie (ustęp o językach słowiańskich, kilkanaście anegdot). Pracę tę wykonał bardzo starannie, dbając o piękność, gładkość i potoczystość wysłowienia, jakie mu jego wytworny wzór przedstawiał.

Mniej zadawałają późniejsze dość dowolne przekłady: rozprawy „O dobrodziejstwach“ głośnego filozofa rzymskiego, nauczyciela Neronowego, Lucjana Seneki, oraz tragedyi „Troas,“ mylnie natenczas temuż samemu Senece przypisywanej.

Pod wpływem filozofów starożytnych, mianowicie Platona, oraz polityków włoskich, zwłaszcza

Kaspra Contariniego, wyrobił sobie Górnicki poglądy na zadanie państwa, na organa rządu; od społecznych zaś publicystów polskich przejął niektóre szczególne projekty naprawy Rzeczypospolitej. Za wzór dobrego urzędnika podawał oligarchię wenecką. Pomysły te wypowiedział w dwu rozprawach, napisanych podczas drugiego bezkrólewia w r. 1587. Jedna z nich ma napis: „Rozmowa o elekcyi, o wolności, o prawie i obyczajach polskich“; a następna, w formie prostego wykładu streszczająca, a po części modyfikująca myśli w rozmowie Włocha z Polakiem zawarte, nosi tytuł: „Droga do zupełnej wolności“. Obie rozprawy dawał Górnicki do czytania możnym panom i ci pochwalili pomysły, lecz nie radzili ogłaszać ich drukiem, snadź dlatego, ażeby przed szlachtą nie zdradzać swych dążeń oligarchicznych. Giętki dworak usłuchał rady, pism tych nie drukował; wyszły one dopiero późno po jego śmierci.

Trzy są jeszcze utwory Górnickiego, w których zależności od wzorów obcych niema, ale które też o wiele mniejszą od poprzednich posiadają wartość. Są to najprzód: „Dzieje w Koronie polskiej z przytoczeniem niektórych postronnych rzeczy od r. 1538 aż do roku 1572“. Jest to rodzaj pamiętnika; autor spisywał to tylko, na co sam patrzył, lub czego miał „wiadomość dostateczną“. Stąd nieraz wielkie wypadki (np. unię lubelską) zbywał kilku słowy, natomiast drobne sprawy opowiadał bardzo szeroko. W głębsze powody zdarzeń nie wglądał i charakterystyki dokładnej osób, nawet samego króla Zygmunta Augusta, swego dobrodzieja, nie podał, lubił przytaczać mowy, miane przez różnych ludzi wśród pewnych okoliczności, ale prawdopodobnie sam je układał.

„Demon Socratis albo rozmowa złodzieja z czartem“ ma na celu okazanie, że do złego nie pobudza czart, ale własna, niepowsiągniona niczem wola człowieka i że lepiej jest tu na ziemi ponieść karę za

grzechy, niż na tamtym świecie pokutować w piekle.

„Raczył” jest drobiazgiem satyrycznym, w którym autor wyśmiał dowcipne nadużycia słów: *raczy*, *raczył*, na które już Modrzewski narzekał.

Zajmował się też Górnicki kwestyą pisowni polskiej, ale projekt jego zbyt oddalał się od ustalonego już wówczas zwyczaju, zbyt dużo wprowadzał liter podwójnych (ll=ł, zz=ż i t. p.), a nawet całkiem nowe kształty dla niektórych dźwięków obmyślił, tak, że przyjętym nie został.

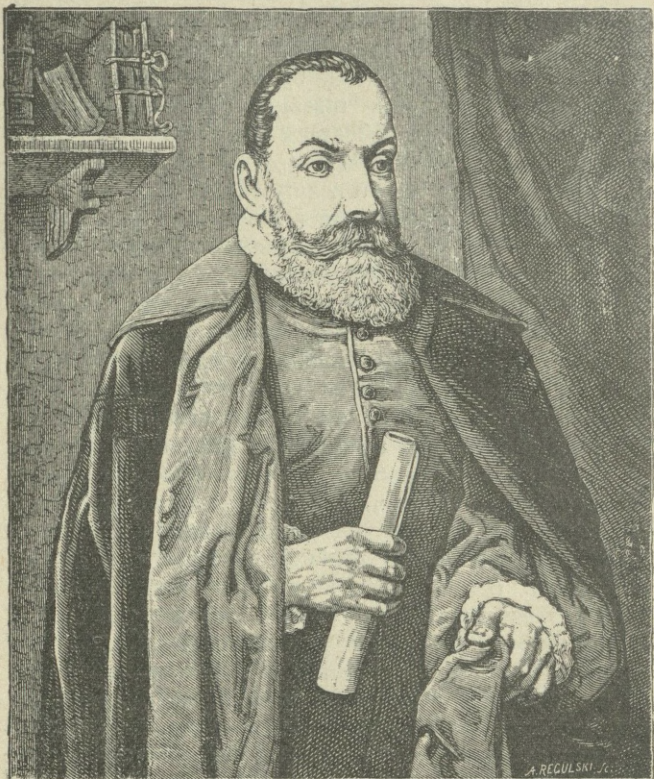
Po Bielskim, Reju i Orzechowskim stanowi Górnicki czwarte niejako ogniwo w udoskonaleniu prozy polskiej. Zbyt on jest skromnym, gdy swoje pióro ołowianem, a Orzechowskiego złotem nazywa; jeżeli bowiem nie posiada energii i śmiałości namiętnego polemisty, to odznacza się poprawną i staranną budową okresów, jako też doбором trafnych przymiotników. Określenie to jednak zalet stylu Górnickiego odnosi się głównie do „Dworzanina” i „Rozmowy o elekcyi”; inne jego dzieła pisane są z pełnym zaniedbaniem.

X.

Towarzyszem przez lat kilka na dworze królewskim, przyjacielem Górnickiego przez całe dalsze życie, był najznakomitszy nasz poeta przed Mickiewiczem, JAN KOCHANOWSKI (1530 + 1584). Urodzony w Sycynie, w Radomskim, a więc Małopolanin, kształcił się (od r. 1544) przez czas krótki w akademii krakowskiej, głównie jednak zawdzięczał swój rozwój umysłowy i wiedzę kilkoletnim studyom we Włoszech, mianowicie w Padwie, a potem pobytowi w Paryżu. Od mistrzów swoich, zapalonych humanistów, Robortella i Sygoniusza, przejął się uwielbieniem dla poezyi łacińskiej i sam zaczął w języku Rzymian układać „elegie” na wzór najznako-

mitszego elegika, Tybulla, opiewając swoje miłości do Lidy. Cierpień i męczarni, na jakie się skarży poeta, nie można brać bardzo poważnie, chociaż niewątpliwie zręczna zalotnica niejedną chwilę młodemu, namiętnemu a niezbyt zamożnemu młodzieńcowi zatruc mogła. Udręczenia rzeczywiste wzmagała wyobraźnia i ambicya literacka, by w wyrażeniu namiętności nie pozostać na niższym niż wzór rzymski stopniu. Czy już we Włoszech nie zrodziła się w duszy poety chęć tworzenia w języku ojczystym, nie mamy pewności. Ale rozczytywanie się w Petrarce i niedawno wtedy zmarłym (1533) Aryoście, piszących po włosku pomimo znajomości łaciny, łatwo mogła zachęcić Kochanowskiego do prób w podobnym kierunku. Poznanie w Paryżu Piotra Ronsarda, który zaczął mozolnie formy poezji klasycznej naśladować w języku francuskim, znajomość upamiętniona przez naszego Jana w jednej z elegij łacińskich, mogła go utwierdzić w zamiarze dawniej we Włoszech powziętym i skłonić ostatecznie do pisania po polsku, ale widocznego wpływu zresztą na jego twórczość nie wywarła, gdyż zaledwie cień jakiegoś podobieństwa między poezjami Ronsarda a Kochanowskiego wyszukać zdołano. Podanie dość późne złączyło z pobytem w Paryżu utworzenie przepięknego wiersza: „Czego chcesz od nas, Panie, za Twe hojne dary“, który nadesłany do kraju i odczytany na jednym z zebrań, miał jakoby zachwycić Reja i wywołać z ust jego uznanie wyższości młodego spółzawodnika. Doskonałość stylowa tego wiersza, przepełnienie go wyrażeniami wziętymi z psalmów tak dalece, że nietylko co do treści ogólnej (porównać psalm 104), ale nawet co do każdego niemal poszczególnego zdania wykazać można ścisłą, niewątpliwą od nich zależność (ps. 19, 24, 33, 36, 65, 67, 74, 89, 102, 145), zmusza nas odnieść go do czasów późniejszych, zbliżyć do chwili pierwszego jego druku (około 1564 przy poemaciku „Zuzanna“).

Г. Косович

Nie zarzucił zresztą Kóchanowski pisanie po łacinie, do końca życia nie przestał tworzyć w tym języku, a nawet, jak zapalony humanista, pracował nad poprawieniem tekstu i uzupełnianiem starego przekładu łacińskiego „Fenomenów“ podrzędnego poety greckiego, Arata, który także i na polski przetłomaczył.

Gdy powrócił do kraju, nie miał już rodziców; z podziału majątku po nich przypadła mu połowa wsi Czarnolas w Radomskim. Dwudziesto-ośmioletniemu Janowi, który dotychczas pędził żywot swobodny, nauce i poezji poświęcony nie uśmiechała się myśl osiedlenia się na wsi i pracowania na 11 pół-lankach; widział on, że nietylko w duchownym, ale i w świeckim stanie, szlachta miernego mienia dochodziła do godności i bogactw, chociaż nie zawsze odznaczała się szczególną nauką i talentem. On posiadał i jedno i drugie; jako humanista, głęboko był przekonany o dostojeństwie poezji, bez której „hetman, niech jaki chce wstanie, sławy trwałej nie dostanie“; dlaczegożby miały jego ominąć zaszczyty? Poszedł więc tam, gdzie młodzież szlachecka naówczas zwykle się polerowała, wysługując sobie poparcie w otrzymywaniu urzędów dochodnych, na dwory możnych panów, a potem królewski.

Dążeniom reformacyjnym zarówno w polityce, jak w religii, sprzyjał niewątpliwie, lecz w kwestye dogmatyczne, jako humanista-poeta, wdawać się zgola nie chciał. Wobec hierarchii kościelnej, wobec obrzędów zachowywał się sceptycznie i takim pozostał do końca życia; zadrwić z plebana, biskupa, papieża nie wahał się ani chwili; szczególnej czci dla świętych, a tembardziej dla ich obrazów, nie miał; niedalekim był od żądania zniesienia celibatu księży, żeby nie dawali zgorszenia; lecz w rozprawianie o wierze wdawać się nie chciał, a roze i nie umiał. Krzewienie się doktryn krańcowych, aryańskich, może go, tak samo jak Reja, ochłodziło w zapale reformatorskim; to też gdy sobór trydencki zebrał się po-

nownie, dla ścisłego określenia nauki katolickiej, Kochanowski odsyłał różnowierców do tego soboru, by pokazali na nim, co umieją. Odsyłanie to tchnie trochę ironią, boć poecie naszemu niewątpliwie tajemem nie było, że do rozpraw na soborze nie dopuszczono różnowierców.

Zostawał wówczas Kochanowski pod wpływem chciwego, ambitnego, ale rozumnego podkanclerzego koronnego Piotra Myszkowskiego, który był dobroczyńcą poety i „swą hojną ręką podeprzeć go raczył“. Mowa, wygłoszona przez podkanclerzego na sejmie warszawskim r. 1563, mającym się zająć sprawą „egzekucyi“, pobudziła Kochanowskiego do wydania satyry politycznej, która zwróciła nań powszechną uwagę, wywołała zaraz naśladowców i zapewne zjednała względy na dworze Zygmunta Augusta.

Do owej pory znali go ukształceni z jego elegji łacińskich, krążących w odpisach (było ich wtedy 21); a tym, co martwego języka nie umieli, niektóre pieśni (np. o potopie), może już i przekłady niektórych psalmów, a obok tego fraszki wesole i trzy co najmniej poemaciki większe poważnej, w części żałobnej treści: „Zuzanna“, „O śmierci Jana Tarnowskiego“ (1561), „Pamiętka Janowi Baptyście, hrabi na Tęczynie“ (1562) uczyniły nazwisko jego nie obcem. Już go wówczas wysoko ceniono, a Rej w „Zwierzyńcu“ swoim, wydanym, jak wiemy, r. 1562, zapisał już o nim bardzo pochlebne mniemanie ogółu, zestawiając go z rzymskim Tybullem, a dodając do tej pochwały humanistycznej chrześcijańską, iż poeta „wiele pisma“ swego potrafił lepiej pono niż Tybullus „cnotą zafarbować“. Nie był jeszcze wtedy tym mocarzem słowa, tym artystą dbałym o wykończenie każdego pomysłu, o piękne i malownicze słowa, jakim został później; doznawał jeszcze trudu w zwalczaniu oporności języka i wiersza, lecz już się wyniósł nad niezgrabność i gadatliwość swoich poprzedników w poezji językiem polskim wyrażonej.

Tak imy sam na wsi : ~~W~~ Giedzi
wif 7 ubi icmi komin w do obieg
q elmy , & ludow ; mo wicmy i pi
Gony Tu furtk myjs sowe dize mojs
Zallen bxd 2 m pofarcom kas kano
Dak 7 (turko lasa f 8te 1 8 7 1
N m fiftimij pizicel i slyca

7 kofanowicki
K 80/1 80/2

Autograf Kochanowskiego

„Satyr“, ów polityczny utwór Kochanowskiego, wydany w r. 1564, zaznacza bardzo ważną chwilę zwrotu w rozwoju umysłu i talentu poety. Łączy się on z ogólnym nastrojem, żądającym reform, powstaje na zakorzenione już wady społeczne, daje wskazówki, jakby zabrać się należało do naprawy, sięgając do gruntu rzeczy, do wychowania młodzieży. Najobszerniej i najdobitniej rozwiódł się poeta (za przewodem Myszkowskiego) nad upadkiem ducha rycerskiego w narodzie, a zwróceniem się do robienia grosza. Długoletni pokój od r. 1525, pogńębienie kmieci, rozpowszechnienie się miękkości obyczajów i wygod pod wpływem włoskich wzorów na dworze Bony, odzwyczaiły szlachtę od pancerzy i hełmów, zwróciły do zajęć gospodarskich, by wyzyskać pieniądze na coraz to kosztowniejsze i wymyślniejsze potrzeby. Kochanowski nie dochodzi przyczyn zjawiska, lecz same jego szczegóły kreśli wiernie a obrazowo. „Skowaliście—powiada do ziomków—ojcowskie granaty na pługi; w przyłbicach kwoczki siedzą; to już rotmistrz, co fuka na chłopów u pługa, a jego przedniejsza broń—toczona maczuga”... Inaczej, lepiej było za dawnych czasów, kiedy dzielnością i gotowością do boju, Polska „granice swoje rozciągała szeroko między morza dwoje”. Złota było niewiele, ale była potęga; dzisiaj przechwalają się ludzie bogactwem, lecz niema czynów dzielnych; Rzeczpospolita zewsząd zagrożona, obrony niema żadnej, a przecie:

Niechaj drudzy jako chcą prawo rozumieją,
 Niechaj pisać i mówić roztropnie umieją,
 Za fraszkę ten wasz rozum stanie na ulicy,
 Jeśli nie będzie pewny żołnierz na granicy.

Ostatecznie, nawet tych zachwalonych bogactw nie widać, gdyż zbytek, jako morze, pochłania wszystko; nie dosyć mu rocznego dochodu, on pożre grunt razem z chłopami i zmusi właściciela do od-

SATYR Albo Dżiki Maż.

Iana Kochanovyskiego.

dania swych sreber stołowych w zastaw żydowi; wtedy już niepotrzeba odźwiernych, bo domu strzedz będą wierzyciele, dopóki szlachcica nie wyzują z wiosek i nie przemienią w służę...

Poświęciwszy temu piekącemu przedmiotowi znaczną część poematu, inne kwestye roztrząsa Kochanowski krócej. Na rozterkę religijną podaje jeden środek: załatwienie sporów dogmatycznych przez sobór powszechny; sam zaś odwołuje się do obyczaju przodków; tajemnic boskich zgłębiać nie chce, lecz co obiecał na chrzcie, tego nie odstąpi, choćby mu tuż „miała spaść głowa.“ Wytyka zepsucie obyczajów, namnożenie się procesów; proponuje ułożenie statutu, gani rozwlekłość obrad sejmowych, a w końcu powstaje na wykształcenie zagraniczne, wpływające źle na moralność młodzieży, jak i na jej wyobrażenia polityczne, gdyż zaprawia do innych stosunków aniżeli są w kraju, gdy tymczasem każdy od młodu nawykać powinien do tych praw i instytucyj, wśród których życie prowadzić mu przyjdzie. Dlatego, zgodnie z powszechnem życzeniem nastaje na podniesienie akademii krakowskiej.

Tu się kończy część satyryczna, a zaczyna dydaktyczna. Satyr powtarza niby nauki, jakie niegdyś Chiron dawał swemu wychowańcowi, dzielnemu Achillesowi. Główna treść tych nauk łączy się z początkiem poematu; dąży bowiem do tego, żeby wychowanie zawczasu przyzwyczajało młodzież do znoszenia wszelkich niewygód i zaprawiało do zawodu rycerskiego, by móżdż w swoim czasie mężnie i skutecznie obronić ojczyznę i pozyskać sławę nieśmiertelną, jak Achilles w eposie Homera.

Satyryczna część utworu jest znacznie lepsza od nauczającej; tam mógł okazać i dowcip i talent malowniczego obrazowania, tu poprzestać musiał na jednostajnym tonie moralizatorskim.

Równocześnie z „Satyrem” ukazała się „Zgo-

da", poruszająca te same kwestye, ale krócej i z mniejszą obrazowością. Te jej cechy upoważniają do przypuszczenia, że powstała przed „Satyrem“ i miała na celu głównie obronę duchowieństwa katolickiego którego bogactwa drażniły szlachtę. Poeta zresztą nie tai wad kleru, wyrzucając mu mianowicie zaniedbanie się w obowiązku nauczania wiary.

Dwa te poemata zapewniły Kochanowskiemu byt pewniejszy. Został jednym z sekretarzy królewskich, zapewne bez żadnego określonego zajęcia, a nadto, co ważniejsza, zwyczajem wówczas praktykowanym, że świeckim bezzennym za zasługi dawano beneficya duchowne, otrzymał bogate probostwo poznańskie.

Teraz mógł się swobodniej oddać twórczości poetyckiej. W tych czasach wydał piękny poemacik dydaktyczny p. t. „Szachy“, może już dawniej nieco częściowo opracowany. Za wzór wziął sobie utwór napisany po łacinie przez humanistę włoskiego, Hieronima Vidy, ale wcale się go nie trzymał niewolniczo. Przedewszystkiem suchy z natury swojej przedmiot—przedstawienie zasad gry w szachy—ożywił wprowadzeniem wątku nowellistycznego. Nie bogowie mitologiczni zabawiają się tą grą, jak u Vidy, lecz dwaj zalotnicy, ubiegający się o rękę pięknej królowny duńskiej mają zwycięstwem w grze rozstrzygnąć zwycięstwo w spółubieganiu się o dziewicę. Tym sposobem nadał nasz poeta opisowi gry, przejętemu od Vidy, lecz zmienionemu w wielu miejscach oryginalnymi pomysłami, większy interes, urozmaicił ten opis wtrąceniem się samej królowny, która sprzyjając Fiedorowi, pragnęła, by on wygrał i jako znawczyni gry, dała pewne wskazówki, przez Fiedora zrozumiane i zastosowane. Piękność części nowellistycznej nie pozwala na odsuwanie czasu napisania „Szachów“ zbyt daleko od czasu ich wydrukowania (r. 1566); ale możliwą jest rzeczą, iż sam opis gry, najbardziej zbliżony do wzoru łacińskiego,

został wykonany wcześniej, a część nowelistyczna później; połączenie tych dwu części nie przedstawiało wielkich trudności i wydało utwór, któremu miał kiedyś zawtórować Mickiewicz swojemi „Warcabami”.

Na czas pobytu na dworze przypada większa część „Fraszek“ polskich i „Dworzanek“ (Foricoenia) łacińskich, wydanych w całości dopiero w roku śmierci poety. Odbiło się w nich gwarne życie młodzieży: ich zabawy, żarty, docinki, pijatyka, a także i ich dysputy humanistyczne i religijne. Porównane z odpowiedniami „Figlikami” Reja, a nawet z poważniejszymi epigramatami w „Zwierzyńcu“, wykazują znaczny stopień podniesienia się oglądy towarzyskiej. Nie brak w nich wprawdzie nieprzyzwoitych wyrazów i obrazów, bo żart rubaszny zawsze u nas popłacał; lecz znaczna ich większość przedstawia już wydelikacenie i wysubtelizowanie w środkach zabawy. Zamiast piwa, którego dużo trzeba pochłonąć, ażeby się upić, widzimy tu na stołach wino; ztąd niema tych trywialnych i niemiłych szczegółów, jakie u Reja tak często się spotykają. Nie na ławie, ale na krzesłach, przy stołach, zasłanych obrusami, siedzi towarzystwo; nie sami mężczyźni, lecz i kobiety także; stąd dowcipy i koncepta muszą być ogładniejsze, staranniej stylizowane. Rozmowa jest ogólna, dotyka kwestyi miłości niejednokrotnie, lecz posługuje się nieraz wspomnieniami mitologicznemi, lub starożytniczemi, wywołując niekiedy prawdziwie salonowe komplementa, którychby najwytworniejszy poeta włoski się nie powstydził („Do paniej“: Imię twe, pani, które rad mianuję i t. d.). Igraszki umiejętnie zastosowane, sprawiają wyobraźni rozkosz i nadają pewien urok nawet scenom pijackim, jak wówczas, kiedy to podchmieleni stukali do drzwi doktora Hiszpana: „Puszczaj, doktorze, towarzyszu miły! Doktor nie *puścił*, ale drzwi *puściły*“—i biedaczysko, leżący w łóżku musiał spełniać puhary, aż w końcu rzecze: „Szedłem spać trzeźwy, a wstanę pijany“.

Mnóstwo takich i tym podobnych rysów, okraszonych dowcipem, a wypowiedzianych zwięźle a żywo, znaleźć można we „Fraszkach“, upodobanych wśród dworzan i szlachty wiejskiej.

Zabawa nie przeszkadzała poważniejszej twórczości, jeśli się nadarzyła sposobność. Gdy w r. 1569 na pamiętnym sejmie unii składał Albert II, książę pruski, hołd należny Polsce, jako swej zwierzchnicze, Kochanowski upamiętnił tę uroczystość poematem p. t. „Proporzec“. Ramami tego utworu — opis składania hołdu i ten jest najpiękniejszy; poeta malował barwnie, a niekiedy wzniosłe to, co własnemi niewątpliwie oglądał oczyma; serce jego biło radością na widok znaczenia i potęgi kraju, mającej się wzmocnić upragnioną przez wszystkich unią, której „ani mól ruszy, ani pleśń dosięże, ani wiek wszystkokrotny starością dołże, ale synom od ojców przez ręce podana, nieogarnione lata przetrwa niestargana“. Właściwy obraz, w którym poeta na wzór opisu tarczy Achillesa, dał opis dwu stron idealnego proporca, z wyrażonemi na nich scenami z wojen polsko-krzyżackich, oraz pierwocin słowiańszczyzny, nie jest tak piękny, albo raczej jest bardzo słaby, blady, po kronikarsku wykonany. Epicznego talentu w traktowaniu treści poważnej nie posiadał Kochanowski; dlatego próby jego w tej mierze czy początkowe jak „Zuzanna“, „Pamiętka hrabi na Tęczynie“, czy późniejsze: „Fragment bitwy z Amuratem u Warny“, „Jezda do Moskwy,“ nie udawały się. W tonie lekkim natomiast, część nowelistyczna „Szachów“ dowodzi uzdolnienia, tylko że go następnie poeta nasz nie rozwijał.

Pobyty przy królu nie przyniósł jednak Kochanowskiemu spełnienia marzeń o dostojnościach wyższych, świeckich, czy duchownych; pożegnał więc „dwór zwodniczy“ (*fallax aula*), osiadł w Czarnolesie i zaczął wychwalać zajęcia gospodarcze i splan zboża do Gdańska, sam na tę drogę wstępując, któ-

rej tłumne uczęszczanie w „Satyrze“ napiętnował. „Wolność“ osobista stała mu się „droższą nad perły“, bo nie potrzebował już „zważać na skinienie czyjeś“, nie potrzebował „pilnować progę, ani o twarde podwoje ocierać sobie delikatnego ramienia“. Gdy był głodny, „nie musiał wyczekiwać, aż się panu jeść zachce, ani też w ciżbie komuś naprzებój torować drogę“; sam panem był sobie. Nie pochtłaniało go wszakże gospodarstwo; nie znalazłszy zadowolenia ambicyi w świecie zewnętrznym, a czując w sobie talent, postanowił tem gorliwiej pracować na „pocziwą sławę“, co „śmierci nie zna i lat się nie boi“. Zaczął głębiej się zastanawiać nad ustrojem wszechświata, nad losami ludzkimi, a chociaż za przewodem największego rzymskiego filozofa-poety, Lukrecyusza, doszedł do tego, tak zgodnego z nowożytnym poglądem przekonania, iż śmieszna jest rzeczą mniemać, jakoby świat ten istniał „dla człowieka“, nie poszedł za nim dalej, nie odrzucił pojęcia nieśmiertelności duszy. Żle jest na świecie, to prawda; lecz dla strapionego różnemi klęskami i niepowodzeniami umysłu niech ta jedna przynajmniej pociecha zostanie, że za grobem dobrzy otrzymają nagrodę za swe uczynki, gdy ten, „co darom bożym zardzewieć pozwala i żadnych usług ojczyźnie nie odda, lecz jako truteń zapasy pszczoł pustoszy i wiek gnuśnie na rozpuście trwoni — przejdzie po śmierci w ową świnie lub żabę pitagorejską, albo też grzbiet swój Furyom na chłostę nadstawi“. Człowiek w lepszej swej części, to jest co do duszy, trwa wiecznie. Tak rozmyślał i tak się pocieszał Kochanowski w łacińskiej elegii do Firleja, najgłębszym, najwięcej myśli niepowszednich zawierającym utworze, jaki kiedykolwiek napisał.

Czuł jednak, że nie w dziedzinie rozważań filozoficznych będzie mógł najlepiej talent swój okazać; równocześnie więc może napisał śliczny utwór polski p. t. „Muza“ (czy też „Muzy“), poświęcony

chwale poezji. Wyosobnia się tu Kochanowski z pośrodku „gminu,” cisnącego się za złotem, łapiącego grosz zewsząd, w tem przekonaniu, że „kto ma pieniądze, ten ma wszystko w rękę: jego władza, jego są prawa i urzędy”, gdy poeta „słuchaczów prozen, gra za płotem, przeciwiając się świerzom, które nad łąkami ciepłe lato witają głośnemi pieśniami”. Ale Kochanowski gardzi tymi powszednimi zabiegami „gminu”, świadomie chwyta się dróg innych niż „pospólstwo”; służy Muzom, boginiom natchnienia, co go wyłączają z liczby nic nie znaczących ludzi, wznosząc z ziemi nad obłoki, skąd może rozpatrywać spokojnie „prozne troski ludzkie i niemęską trwogę i omylną nadzieję”; jest też głęboko przeświadczony, że nocy, przepędzone na tworzeniu poezji, nie zostaną „bez zapłaty”, że co mu „za żywota ujmie czas dzisiejszy, to po śmierci nagrodzi z lichwą wiek późniejszy”, a „popiół kości” jego „nie będzie wzgardzony”. Zarówno na Olimpie, jak na ziemi potęga poezji jest nieprzeparta i to tylko żyje wiecznie, czemu poeta pieśniami swemi nieśmiertelność zapewnił. Postanawiając oddać się zupełnie twórczości, kończy Kochanowski przemową do Muz:

A ja, o panny! niechaj wiecznie wam hołduję
I żywot swój na waszych rękę ofiaruję,
Kiedy ziemi zleciwszy śmiertelne zwłoki,
Ogniu równ prędkiemu, przeniknę obłoki.

I nie były to próżne słowa jeno, nie były to przechwałki. Nie po śmierci tylko, ale jeszcze za życia „ogniu równ prędkiemu, przeniknął obłoki”.

Ożeniwszy się z Dorotą Podlodowską, wziął się przedewszystkiem do pracy obiecanej Myszkowskiemu, do przekładu Psalterza. Dokonywał go częściami i posyłał biskupowi do oceny. W r. 1577 niewątpliwie go już ukończył, a może nawet i wczę-

śniej. Przekład ten wzniosł go na szczyt sławy; ani wśród katolików, ani wśród różnowierców nie było co do jego wartości dwu zdań odmiennych; jedni i drudzy uznali go za arcydzieło; przyjęto go w kościołach i zborach; wydania następowały jedne po drugich; Mikołaj Gomółka dorobił muzykę w 1580 r. Kochanowski okazał tu mistrzostwo mowy polskiej w wyrażeniu najróżnorodniejszych uczuć: od cichego ukorzenia się przed Bogiem do uwielbienia Jego wszechpotęgi, od radości spokojnej, przenikającej serce sprawiedliwego, do najżałośniejszych tonów człowieka, przejętego bólem, nękanego wyrzutami sumienia, cierpiącego wraz z cierpiącym narodem. Zużytkował Kochanowski bujnie rozwinięte w XVI w. pieśniopisarstwo religijne, przekłady psalmów, dokonane przez poprzedników (mianowicie *Jakóba Lubelczyka*, 1558), przetopił to w ogniu swego talentu i dał dzieło tak wspaniałe, tak piękne, że do dziś dnia nikt z tych, co się pokusili zrobić ponownie tę pracę, dorównać mu nie zdołał. Tłumaczył Kochanowski nie z oryginału hebrajskiego, ale z łaciny, posługując się przeważnie przekładem prozaicznym, łacińskim, bliższym, i co do podziału i co do wierności, tekstu hebrajskiego, aniżeli t. zw. *Vulgata*, t. j. tłumaczenie przyjęte w kościele katolickim. Obok atoli tego przekładu, zgodnego z oryginałem, miał jeszcze Kochanowski najniezawodniej łacińską *parafrazę* Psalmów, wierszem metrycznym wykonaną przez Szkota, Jerzego Buchanana, wydaną po raz pierwszy w r. 1565. Z niej wziął wzór tłumaczenia psalmów nie zwrotkami jednostajnej budowy, jak Rej, Trzycieski, Lubelczyk, lecz o budowie bardzo urozmaiconej (38 odrębnych kształtów czem przewyższył swój wzór, gdyż u Buchanana są tylko 23 różne strofy); z niej brał głównie pomysły do upiększeń, rozszerzeń tekstu; tylko w 33 psalmach nie znaleziono ani jednej reminiscencji z Buchanana; w 13 największą od niego wykazano zależ-

ność, a w innych silniejsze lub słabsze podobieństwo. Nigdzie atoli nie trzymał się Kochanowski niewolniczo Buchanana; nawet w przekładzie ustępów najbardziej przypominających poetę szkockiego, pozostał mistrzem władającym swobodnie i z wielkim wdziękiem mową ojczystą i wierszem. ¹⁾

Pracując nad Psalterzem, Kochanowski nie spuszczał z oka spraw publicznych; zarówno w pierwszym, jak w drugim bezkrólewiu nieraz bywał na sejmikach i sejmach, pieśniami łacińskimi (pomieszczonemi później w zbiorze p. t. *Lyrica*) zachęcał do zgody, przemawiał za silnym rządem, narażał nawet swą popularność, doradzając kandydata, o którym mniemał, że rząd taki utrwali. Po ucieczce Henryka napisał po łacinie wiersz, drwiący z czupurnego „koguta“ (*gallus* -kur i *Gallus*-Francuz), odpowiedział w tymże języku na paszkwil poety francuskiego Desportes'a, uskarżający się na mrozy i dzikie obyczaje mieszkańców... Zwolennikiem wyboru Stefana Batorego nie był, lecz niebawem nabrał do niego serca głównie za sprawą Jana Zamoyskiego, z którym zostawał w ścisłej przyjaźni. Powitał go też serdecznie, gdy na łowy do poblizkiego Czarnolasowi Zamchu zjechał, pisząc po łacinie dwa poemaciki „Dryas“ (boginka leśna) i „Pan“ (bożek pól); pierwszą z nich przełożył też sam na język polski („Dryas zamechska“).

Były to wszakże drobne tylko oznaki sympatyj, jaką uczuł dla króla silnego ręką i rozumnego; niebawem miały one wzrość i silnie wybujać; a za powód ku temu posłużyły przygotowania do wojny z Iwanem Groźnym i sam jej przebieg.

---

¹⁾ Zależność od Buchanana pierwszy wykazał Aleksander Brückner; szczegółowo rozwinął ją Antoni Sienicki w rozprawie p. t. „Stosunek Psalterza przekładania Jana Kochanowskiego do Paraphrasis Psalmorum Jerzego Buchanana“ (Sambor, 1893).

Ażeby uspokoić umysły szlachty, zbyt długim pokojem zadomowionej, ażeby je przekonać, że nie tylko bronić się potrzeba, ale i występować zaczepnie, gdy dobro kraju tego wymaga, napisał, zachęcony przez Zamoyskiego, dramat p. t. „Odprawa posłów greckich“ dla przedstawienia jej na scenie przed otwarciem w 1578 r. sejmu, mającego zdecydować o wojnie. Forma tego dramatu jest naśladowaną ze starożytnej greckiej, mianowicie z Eurypidesa, ale duch w niej jest nowoczesny. Architektonika „Odprawy“ silnie przypomina budowę tragedii helleńskiej, ale niema tu Konieczności (Ananke, Fatum), coby sprowadzała kollizye dramatyczne i katastrofę. U Kochanowskiego katastrofa, nie spełniona wprawdzie na scenie, ale przepowiedziana i niechybna, jest wynikiem przewinień samych działaczy, już to namiętności zaślepiającej na skutki, już to niebacznosci i braku energii, już to egoizmu jednostek, poświęcających dobro ojczyzny dla korzyści bliższych, osobistych. Z chaarakterów dwa są doskonale za-yso-wane, chociaż nie rozwinięte należycie w akcji, mianowicie: charakter lekkomyślnego wietrznika, myślącego jeno o sobie, Aleksandra-Parysa, i poważnego, zacnego, rozumnego obywatela, nie dającego się niczem odwieść od spełnienia obowiązku, Antenora. Król Pryam, słaby, chwiejny, dbający tylko o spokój domowy, jest udatną sylwetką. Najpiękniejszym dyalogiem w stylu czysto greckim jest starcie się na słowa Aleksandra-Parysa z Antenorem, a najsilniejszą, dziś jeszcze robiącą wrażenie sceną, jest przepowiednia Kassandry, napół obłąkanej córzy Pryama, o przyszłym zburzeniu Troi. „Odprawa posłów,“ porównana z „Żywotem Józefa,“ przedstawia postęę olbrzymi pod względem artystycznym. Dykcya celuje zwięzłością, a niekiedy niepospolitą siłą, wywołaną za pośrednictwem słów prostych wprawdzie, lecz znamiennych, nabrzmiałych treścią. Doskonałym jednakutwór ten nie jest. W usposobieniu na-

szego poety nie było nastroju igrasze tragicznego, nie mógł go więc wprowadzić do swego dzieła, przystąpił do pracy z nastrojem liryka i epika, ale dwu tych żywiołów, składających się na dramat, nie złął w jedną całość; stąd do podniosłości dramatycznej nagina się tylko w niektórych ustępach, pierwiastkowi epicznemu zbyt rozległe daje pole, a i liryzmowi często folguje. Jako próba dramatu w formie klasycznej greckiej i to próba pierwsza u nas, niewątpliwie jest znakomitą i zająć może zaszczytne miejsce obok włoskich i francuskich prób owoczesnych w tym samym kierunku.

Końcowe słowa dramatu: „Radźmy, jak kogo bić, lepiej niż go czekać,“ zwrócone były do całego sejmu, a dodany w druku piękny wiersz łaciński: „Orfeusz Sarmacki“ wyraźnie dopowiadał to pragnienie walki, jakiego widz mniej domyślny wyrozumiećby może nie potrafił.

A i przebieg wojny śledził Kochanowski pilnie. Odebranie Połocka uczcił długą odą łacińską (*De expugnatione Polottei*) i krótką, lecz ładną pieśnią polską, tak napisaną, żeby śpiewać ją można i uczynić popularną („Panu dzięki oddawajmy“); opisał dalej wyprawę Krzysztofa Radziwiłła („Jezda do Moskwy“), a zakończenie pamiętnej walki upamiętnił poemacikiem łacińskim o 876 wierszach (*Ad Stephanum Bathorheum Epinicion*).

W ciągu atoli tego chlubnego dla kraju wojowania dotknęła poetę straszna boleść osobista, co zrodziła jego arcydzieło poetyckie.

Zanim wszakże o „Trenach“ pomówię, trzeba ogólnie scharakteryzować poprzednią twórczość liryczną Kochanowskiego w jego „Pieśniach“.

Wyrazić uczucia własne, czy cudze umiał nasz poeta lepiej aniżeli opisywać wypadki, charakteryzować ludzi, prowadzić akcję dramatyczną; był lirykiem z usposobienia i talentu. Za młodu opiewał udręczenia miłości po łacinie na wzór Tybulla; po-

tem w polskich pieśniach, korzystając zarówno z Tybulla, jak z Owidyusza i Propercyusza, szczególnie zaś z Horacego i Anakreonta, malował również cierpienia, wywołane niestałością, zmiennością kochanki albo też zbiegiem niepomyślnych okoliczności. Ani wrząca, gwałtowna namiętność, ani też uduchowione idealne uczucie nie było przedmiotem jego natchnień; średnia, że tak powiem, temperatura serca widnieje wszędzie, a najlepiej wypowiedzana bywa tęsknota z powodu oddalenia ukochanej, z powodu rozłąki, nie pozostawiającej nadziei zejścia się znowu („Trudna rada w tej mierze, przyjdzie się rozjechać“). Częstsze są u Kochanowskiego wzmianki o zmysłowych aniżeli duchowych rozkoszach; jak ogół poetów-humanistów, tak i on, wzorując się na starożytnych, cielesne zalety widział głównie w kobiecie, mało wspominając o jej umyśle. Gdy się ożenił, gdy ogień namiętny przygaśnie, wychwalał małżonkę jako gospodynię, jako domu podpórę, jako pocieszycielkę, co „słodkimi słowy“ umie przepłoszyć troskę, jako matkę wreszcie dzieciątek „ojcowi podobnych“. Wiedział on, że były kobiety niezwykle, zaczął nawet kreślić króciutkie charakterystyki niektórych, lecz się nie zapalił tym tematem i chwałę niewiast w ich płci jeno upatrywał. Elegia łacińska o „Wandzie“, co nie chciała Niemca, nie przeczy takiej charakterystyce i ładna jest, ale chłodna; poeta opisywał tylko szczególne, niezwykle zdarzenie, lecz się niem nie entuzjasmował. Doli kobiet w ówczesnym społeczeństwie nie uważał za godną zazdrości: posagiem swoim kupują sobie pana; słuchają „przegroźek i cudnych suków“; nie wiadomo, co jest większym utrapieniem: czy rodzić dzieci, czy je grześć, jak już Eurypides w „Rezosie“ zaznaczył.

Zbyszy się niepokoju i udręczeń miłosnych, jak poprzednio zbył się ambitnych zamiarów, Kochanowski w Czarnolesie rozkoszował się „wieśnymi wczasami i pożytkami“, bo długów nie miał, owszem,

sam wygadzał gotówką swoim krewnym; zachwalał „złotą mierność” Horacyuszowską, twierdził, że ten pan zdaniem mojem, kto przestał na swoim, radził troski cisnąć o ziemię, bo i tak nie minie człowieka to, „co z przeźrzenia Pańskiego od wieku mu płynie,” a „sam Bóg śmieje się z nieba, kiedy się człowiek troszcze więcej niżli trzeba”. Używać więc dnia dzisiejszego, weselić się z przyjaciół, winem nie gardzić, a uduchowiać uczyty muzyką i pieśnią—oto program na chwile powszednie. Wcale to nie znaczy, iżby poeta zapominał o wyższych zadaniach człowieka; pamięta on o nich dobrze, każe służyć „pocziwej sławie” i pomagać „ku pożytku dobra wspólnego”, jak kto umie i może. „Więc ten, komu dowcipu równo z wymową dostaje, niech szczepi między ludźmi dobre obyczaje, niechaj czyni porządek, rozterkom zabiega, praw ojczystych i pięknej swobody przestrzega”; komu zaś „Bóg dał siłę i serce po temu”, niech idzie na poganina, niech zetrze sen z oczu i zmaże hańbę, jaką Tatarzy swojemi napadami i uprowadzaniem jeńców na kraj rzucili, niech pamięta, że „zwycięstwo liczby nie chce, męstwa potrzebuje”, że śmiałemu wszędzie jednako, a „o wolność miłą godzi się oprzeć by wiec i ostatnią siłą;” bo „nieprzegra, kto frymarczy na sławę żywotem; azaby go lepiej dał w cieniu darmo potem?..” Toć szkoda nawet tego „zwać człowiekiem, co bydłące żyje, tkając, lejąc w się wszy tko, póki stawa szyje..”

A w każdym wypadku, w życiu prywatnem, czy publicznem, trzeba zachować, za radą Horacego, „umysł stateczny.” nie smuć się nadmiernie w nie-szczęściu, ani też hardym i zuchwałym być w dniach powodzenia; zmiany losu jednakowem obliczem przyjmować należy; we własną ogarnawszy się cnotę, w „uczciwej chudobie”, można przetrwać nawałnice, jak sam Kochanowski, co, jak powiada, nie umiał dla wyratowania mienia swego w czasie groźnej burzy, „krzyżem padać i świętych przenajdować (t. j.

przekupywać) dary". Rozum, odróżniający nas od zwierząt, powinien być naszym przewodnikiem wśród zawikłań „obojej fortuny“ (t. j. szczęścia i nieszczęścia).

I zdobywał sobie tę marzoną równowagę umysłu nasz czarnoleski poeta, gdy nagle wyrzucił go z niej cios bolesny, śmierć ukochanej córeczki, półtrzeciearocznej Urszulki, którą on uważał już za spadkobierczynię swej lutni, za przyszłą Safonę słowiańską, bo umiała sama w dziecinnym szczebiocie układać wierszyki. I czego ani ambicyja, ani zawiedziona miłość, ani nawet sprawy ojczyzny nie mogły wytworzyć, to zdziałał ból ojcowski, wydając arcydzieło poezyi. „Treny“ przez to mianowicie są piękne, że z prawdą psychologiczną kreślą przebieg cierpień poety, że nie są w głównej swej części wykombinowanym na chłodno pomysłem literackim, lecz wiernem a poetycznie wyrażonem sprawozdaniem z wrażeń i wzruszeń, jakich ojciec doznawał rzeczywiście. Z 19 „Trenów“, jak się one nam w druku przedstawiają, nie wszystkie noszą na sobie tę cechę bezpośredniości. Przypuścić wolno, że po otrząśnięciu się z pierwszego piorunowego ogłuszenia, które oczywiście nie usposabia nie tylko do pisania, ale i do myślenia, Kochanowski rzucał na papier liczne elegie, nie mając jeszcze żadnego osnutego z góry planu. Najpierwszymi były prawdopodobnie treny oznaczone dzisiaj liczbą III i IV. Nie roztrząsa tu poeta swego bólu, nie analizuje go, tylko cierpi srodze, wydając krzyk: „wzgardziłaś mną, dziedziczko moja ucieszona!“ „zgwalciałaś, niepobożna śmierci, oczy moje!“ W V-ym trenie już się znajduje refleksya; jest on bowiem rozwinięciem myśli o przedwczesnym zgonie dziewczynki, wypowiedzianej już w poprzednim ustępie. Refleksya bolesna rozwija się dalej i, jako pocie, nasuwa naprzód przypomnienie zdolności poetyckiej w zmarłej, a widok pozostałych po niej pamiątek, zgodnie z psychiką człowieka, rozbudza żal gorzki, że te

martwe rzeczy przetrwały jego ukochanie, że ta jego najdroższa wzięła z sobą „gizielczko a lichą tkanczka“, i żal ten wyraża się cudownie w obrazie pustki w domu:

Pełno nas, a jakoby nikogo nie było:
Jedną maluczką duszą tak wiele ubyło.

Od IX trenu refleksya na inne wchodzi tory. Przypomina sobie poeta, co sam nieraz powtarzał, że w obojej fortunie należy zachować umysł jednostajny, że rozum powinien objawy bólu tłumić; ale teraz ta cała mądrość stoicka, wobec srogiego cierpienia, pryska jak bańka mydlana; ojciec czuje się zrzuconym „z stopniów ostatnich“ i zmieszanym z tą masą pospolitą, nad którą wyższym się mniemał. Tęskni za córeczką, pragnąłby wiedzieć, gdzie się dusza jej znajduje, czy wśród aniołów, czy na wyspach szczęśliwych, czy w czyścju; a wtem zjawia się w duszy jego znana mu z czytania Owidyusza, Lukana i Lukrecyusza zhora zwątpienia o istnieniu duszy po śmierci („Gdziekolwiek jest, jeśliś jest“); poeta pragnąłby być przekonany, że Urszulka w nic się nie obróciła, więc błaga ją, powtarzając słowa z „Alcesty“ Eurypidesa, żeby „lubo snem, lubo cieniem“ stanęła przed nim. Ale życzenie to nie rychło się urzeczywistni, a tymczasem poeta, wątpliwością dręczony, powtarza słowa Brutusa, pobitego pod Filippami: „fraszka cnota!“ gdyż pobożność i dobroć nie chronią nas od nieszczęść i porażek. Doszedłszy do tego kulminacyjnego punktu cierpienia, kiedy już nawet nadziei nie ma w sprawiedliwość bożą, w wynagrodzeniu krzywd ziemskich kiedyś na tamtym świecie, poeta, jakby cofając się przed przepaścią niezgłębioną, w którą mógł runąć, powstrzymuje się od zgłębienia niezbadanych tajemnic, lęka się utraty rozumu („baczenia“), gdyby się dalej zapuszczał w labirynt wątpliwości.

Od tej chwili ból jego staje się mniej ostrym; wypowiada się szerzej, czasem nawet za rozwlekle, gdy np. całkiem prozaicznie wylicza w XII trenie szereg przymiotów, które zdobyły Urszulkę. Motywa poprzednich trenów powtarzają się; w XII są też same co w III; w XIII co w IV, V-ym; XIV jest humanistyczną parafrazą X-go; w XV-ym rozwinięcie motywu o Niebie zawartego w IV-ym; XVI-y jest szczegółowszym a spokojniejszym i literacko udatniejszym przerobieniem IX-go o mądrości stoickiej. W XVII i XVIII występują już świeże żywioły, uczuciem religijnem wywołane, mocno przypominające nastrój psalmowy Straciwszy nadzieję, by „rozum“ mógł go ratować, prosi poeta Boga, by mu z pomocą pośpieszył, korzy się przed nim i błaga o ukojenie. W trenie ostatnim jest jakby opowiadanie o spełnieniu tej prośby, ale nastrój jego bynajmniej nie psalmowy. Matka poety z Urszulką na ręku zjawiają się we śnie, by pocieszyć zbolalego. Matka przekonywa syna, że duch jest nieśmiertelny, że Urszulce lepiej jest na tamtym świecie, niż na ziemi, gdzieby ją czekały troski i udręczenia; że syn, co gardził „pospolitym torem“ nie powinien czekać ukojenia swych cierpień od czasu, co jest lekarstwem dla wszystkich, lecz „rozumem“ zdziałać to, co czas robi dla tłumu, t. j. przeszłych rzeczy nie rozpamiętywać, a patrzeć w przyszłość i gotować serce „na oboją fortunę,“ ludzkie przygody trzeba znosić po ludzku, boć „jeden jest pan smutku i nagrody“. Nie uczucia zatem religijne stanowią treść przemowy matki, lecz przypomnienie synowi głoszonych przezeń dawniej zasad.

Na ostatku mówię o trenie I i II; powstały one zapewne razem z XIX, kiedy poeta umyślił luźnie pisane elegie w pewną całość artystyczną zaokrąglić, a więc dać jej początek i zakończenie. Są one najbardziej w stylu humanistycznym trzymane, a w jednym z nich (II-im) wyraźnie występuje zamiar litera-

cki („jeślim kiedy nad dziećmi *piórko* miał zabawić“). Być może tylko, że ustęp trenu Ilgo, zaczynający się od wyrazów: „O prawo krzywdy pełne!“ odznaczający się siłą i zwięzłością, dawniej już był osobno napisany, kiedy ból mocno był jeszcze ześrodkowany.

Treny wyszły po raz pierwszy w r. 1580 i od razu wielkie zyskały uznanie. Kto tylko posiadał uczucie piękna i serce zdolne do wzruszeń szlacheckich, musiał odczuć prawdę i szczerą wyrażonego w nich cierpienia. Wydania szybko następowały po sobie; naśladowców w lot namnożyło się mnóstwo, a ich orszak ciągnął się nieprzerwanie do końca XVIII wieku; pewne odgłosy można jeszcze znaleźć w „Ojcu zadzumionych“ Słowackiego.

Ostatnie lata życia spędził Kochanowski na pisaniu niektórych wierszy okolicznościowych, głównie zaś na stanowczym przygotowywaniu do druku swojej spuścizny literackiej, która zapewnić mu miała sławę nieśmiertelną. Sam wydał zbiór swoich łacińskich pieśni (*Lyricorum libellus*, 1580), „Fraszki“ polskie i „Foricoenia“ łacińskie, oraz IV księgi „Elegij“ (1584). Całkowitego wydania utworów swoich nie doczekał; wyszły one r. 1585 p. t. „Jan Kochanowski“ bez żadnego innego dodatku. Wielce to znamienne; kto ten napis obmyślił, nie wiemy, ale był obmyślany dobrze; mówił jakoby: w tej księdze jestem cały.

Rzeczywiście nie w jego bardzo zresztą nielicznych przygodach, nie w jego miłostkach, nawet nie w udziale, jaki brał w sprawach publicznych, szukać go należy, lecz w jego niezapomnianej księdze.

Kochanowski kochał swój kraj, żywo się zajmował jego sprawami, sławił jego zwycięstwa, bolał nad jego ujemnymi stronami, był więc poetą narodowym. Jako artysta, pierwszy u nas artysta słowa, wychowany w atmosferze humanizmu, przyswoił sobie środki wyrażania pomysłów od poetów klasy-

cznych Grecyi i Rzymu, oraz od ich naśladowców włoskich. Dosłownym kopistą klasyków nie był; lękał się tylko od nich odstępować, uważając za piękne głównie to, co u nich napotykał. Przerabiał więc nieraz obrazy poetyczne, porównania, przenośnie, podania autorów greckich i łacińskich, mówiąc o treści poczerpniętej ze współczesnych sobie wypadków. Matki Boskiej i Świętych nigdzie nie wzywał, o aniołach czasami tylko wspominał; natomiast bez muz, nimf, faunów, dryad i tym podobnych mitologicznych wyobrażeń trudno mu było się obejść. Najczęściej posługiwał się nimi wówczas, gdy uroczyście przemawiał; w „Sobótkach“ np., gdzie panuje ton spokojny, nastrój sielski, nieraz wesoly, spotykamy raz tylko faunów, raz Terpsychorę i raz wreszcie greckie podanie o słowiku. Przyjęcie gotowych obrazów piękna ułatwiło Kochanowskiemu pracę nad wyrobieniem języka poetyckiego i technicznej strony wierszowania; boć nielada to zdobycz stanąć na szczycie wykształcenia, zdobytego wysiłkiem niezliczonych wieków, a odzwierciadlającego się w utworach starożytnych i humanistycznych!

Praca owa nad językiem i wierszem jest największą zasługą Kochanowskiego. Nie myśli, nie uczucia jako takie, lecz sposób piękny ich wyrażenia, artyzm w układzie całości i w szczegółach zastawiają w jego poezyi. Nie można wprawdzie twierdzić, iżby Kochanowski stworzył język poetycki w Polsce, gdyż bylibyśmy niesprawiedliwi zarówno dla tych bezimiennych twórców, co pieśń polską religijną w XV-em stuleciu do pewnego wyrobienia technicznego doprowadzili, jak i względem poprzedników Jana bezpośrednich. Język poetycki już istniał; trzeba go było tylko udoskonalić, wzbogacić i tego dokonał Kochanowski. Istniały także różne zwrotki wierszowe (około 25); ale on ich liczbę prawie podwoił, wprowadzając kombinacye, przed nim nieużywane, już to z własnego pomysłu, już to za

przykładem poetów włoskich; włoskie mianowicie pochodzenie ma *tercyna*, użyta przez Kochanowskiego dwukrotnie (we fragmencie: Kiedyby kogo Bóg był swemi słowy“ i w psalmie 15-ym), i *sonet*, również dwa razy zastosowany (we „Fraszkiach:“ Do Stanisława i Do Franciszka); inne 14-wierszowe poezye, zawarte w poezyach Kochanowskiego, nie mogą być nazwane sonetami, gdyż rymowanie ich nie jest zgodne z przyjętymi prawidłami.

W związku z udoskonaleniem języka i wzbogaceniem form wierszowych zostaje delikatne poczucie układu artystycznego, czyli kompozycji, polegające na dobrem ustosunkowaniu części do całości. Wyjąwszy utwory słabsze epicznego charakteru („Zuzanna,“ „Jezda do Moskwy“) wszystkie inne, dłuższe, czy krótsze, odznaczają się pięknym „umiarem,“ sprawiającym, że z czytania odnosi się harmonijne wrażenie.

Inaczej mówiąc, Kochanowski był pierwszym naszym poetą-artystą, świadomym środków, jakich użyć trzeba, ażeby osiągnąć efekt zamierzony; jest poetą, który nietylko czuje, lecz wie, co i jak robić należy. Bogactwem wyobraźni nie celuje, ale to, co pomyślał, umiał wyrazić w sposób nie codzienny. Mistrz we władaniu wierszem, w prozie, której zresztą mało do nas doszło (najdłuższa rzecz: dialog p. t. „Wróżki“), nie może iść w porównanie z Górnickim.

XI.

Obok Kochanowskiego już w mniemaniu współczesnych stawał MIKOŁAJ SEP SZARZYŃSKI, zmarły młodo (r. 1581), jeszcze przed Janem z Czarnolasu. Rodem z Rusi Czerwonej, ukształcenie uniwersyteckie odebrał w Lipsku, ale nie zajęły go zagadnienia i spory teologiczne; jest też pod tym względem wyjątko-

wym pisarzem XVI wieku. Prąd humanizmu, rozczytywanie się w poetach starożytnych oraz w utworach Petrarcki, podziały nań pobudzająco, wykształciły w nim poczucie artystyczne i skłoniły do pójścia za popędem ku tworzeniu. Powróciwszy do kraju, żyjąc w otoczeniu zarówno wielkopańskim, jak średnioszlacheckim, kochał się niejednokrotnie, zazwyczaj nieszczęśliwie, chociaż także i swawolnie, i wypowiadał swoje uczucia, najczęściej naśladowując Owidyusza, w wierszach zwróconych do kochanek, a wydrukowanych dopiero obecnie ¹⁾. Lekkie często, czasem nawet trywialne, ale i w nich już nuta żalu silnie się uwydatnia. Najlepszym wśród nich jest przeróbka greckiego podania o zakochanym w sobie Narcyzie, w kwiat przemienionym; wziął je Szarzyński z „Przemian” Owidyusza. Wiersze późniejsze, o ile je brat poety po jego zgonie wydrukował (r. 1601), są wogóle przeniknięte silnym, ześrodkowanym bólem. Przekonanie o zmienności wszystkiego na ziemi prowadziło poetów humanistycznych, jak i Kochanowskiego, do hasła: korzystaj z chwili!— u Szarzyńskiego prowadzi ono do pożądania śmierci, jako wybawicielki od ułud ziemskich. U żadnego z poetów naszych XVI wieku przeciwieństwo pragnień ciała i duszy nie uwydatniło się tak silnie, tak namiętnie, jak u Sępa. Czuje się on rozdwojonym w sobie i daje poznać, że wszystko, za czem ludzie się ubiegają: rozkosz, sława, władza, bogactwo wydaje mu się tylko „cieniem” dóbr prawdziwych. Rozczytywanie się w księdze Hioba, zapełnionej wykrzykami boleści na dolę człowieka, rozdrażniało w nim nastroj ponusy, będący wynikiem częścią skruchy za płochość dawniejszą, częścią choroby piersiowej, co

---

¹⁾ Wydobył je z rękopisu i częściowo ogłosił Aleksander Brückner w „Bibliotece Warszawskiej“ r. 1895 p. t. „Sępa Szarzyńskiego wiersze nieznané“.

gó przedwcześnie w grób wtrąciła. Dusza, która niczem zadowolić się nie mogła, dla której „wszystko mało“, trawiona świadomością o nietrwałem szczęściu ziemskim, jak nie mniej o „błędnych skokach“ młodości, kazała poecie całą ufność w Bogu położyć.

Formy sonetu częściej używał Sęp niż Kochanowski i inną, właściwszą napełnił ją treścią. Sonety Jana z Czarnolasu mają charakter żartobliwy lub dydaktyczny, a sonety Szarzyńskiego, chociaż przeważnie obracają się w sferze wyobrażeń moralnych, są jednak przeniknięte indywidualnymi uczuciami poety; dydaktyka nie występuje w nich odrębnie, ale płynie z duszy autora, jest z nią najściślej związana, chwyta za serce czytelnika, budzi w niem spółczucie. Najpiękniejszy jest sonet 4-y, mówiący o wojnie, jaką człowiek prowadzić musi z szatanem, światem i ciałem własnem. W sonecie 5-ym, naśladowanym z Petrarcki, ślicznie wyrażona zawodność miłości ziemskiej. Sonet 2-gi, ku czci Najświętszej Panny, ma kilka wyrażeń bardzo świetnych, malowniczych a trafnych.

Pomijając parafrazy kilku psalmów, dalekie od łatwości i potoczności przekładu Kochanowskiego, lecz mające niekiedy świeże a jędrne porównania, w oryginalnych pieśniach Sępa wyróżnić można trzy grupy. Do pierwszej należą te, w których poeta mówi o Bogu i rządach Opatrzności, tak samo jak w sonetach malując swe usposobienie. Drugą grupę stanowią pieśni poświęcone sławieniu rozumu i cnoty obywatelskiej. Wskazuje tu Szarzyński, że samo urodzenie w zacnym domu szlacheckim mało znaczy, gdy z niem nie łączą się zasługi osobiste, że trzeba rozumu i wytrwałości do spełnienia obowiązków obywatela. Jakby zastosowanie tych przestróg znajdujemy w trzeciej grupie, którąby można zatytułować: rapsodami rycerskimi. Najładniejszym jest wiersz poświęcony pamięci dzielnego Frydrusza Herburta, zabitego przez Tatarów pod Sokalem w r. 1519.

W epigramatach wiele jest subtelności myśli i włoskich *concelli*, mianowicie w nagrobku dla Zofii Kostczanki. W wierszu na cześć Jadwigi Tarłówny, w której się kochał bez nadziei, a która wyszła niešťczęśliwie za hospodara wołoskiego, jedno jest śliczne wyrażenie: „Tobie k'woli, serce mię boli”. Z łacińskich wierszy najznamienniejszym jest nagrobek dla Bolesława Śmiałego, którego poeta wziął w obronę, wystawiając jego szczodrość, rozum, bohaterstwo.

Formą wierszową Sęp nie władał świetnie i rytmowanie sprawiało mu widocznie duże trudności; często uciekać się musiał do pogwałcenia składni lub do bardzo niemilej przestawni wyrazów. Rzecz szcęgólna, wiersze młodociane są gładkie i potoczyste; późniejsze — chropowate; ale w tamtych nie ma zwrotów oryginalnych, autor posługiwał się frazeologią utartą; w tych zaś jest takie ześrodkowanie wyrażeń, taka świeżość w przenośniach, taka malownicza zwięzłość, że wynagradzają one niewyrobieństwo wierszowe i wskazują nam w Sępie artystę o niemałym zasobie fantazy i o poczuciu potrzeby ześrodkowania efektów poetyckich, niewyrobieństwem dostatecznie z powodu śmierci przedwczesnej.

XII.

Gorączkowe życie polityczne i osiągnięta przez szlachtę wszechwładza państwowa, jak sprzyjały rozwojowi wymowy i publicystyki, tak też wpłynęły na zajęcie się dziejami, boć w rozprawach sejmowych nieraz wypadło się powołać na przeszłość. Trzech mamy w tej dobie historyków, z których dwaj byli rodem z Mazowsza.

Mazowsze, przyłączone do Korony dopiero w roku 1539, długo uważane było za mniej ukształcone, nawet za dzikie, w porównaniu z innymi częściami

Polski właściwej, stawało się też przedmiotem żartów i wyzwisk złośliwych. Ale już Marcin Bielski, zarzucając Mazurom, że „często na biesiadach siedzą, wszystko sami spiją, zjedzą“, dodaje przecie na ich pochwałę: „lecz dobry obyczaj mają: radzi *po polsku* czytają”. Nie dołączył tylko objaśnienia, że dlatego głównie lubili książki polskie, iż znajomość łaciny mało była wśród nich rozpowszechniona. W każdym razie ta ich skłonność do czytania po polsku pobudzać musiała do pisania w tymże języku. I oto w ostatniej ćwierci XVI wieku wychodzą z pomiędzy nich pisarze, którzy lubo się nie odznaczyli ani wielkim talentem, ani zdolnością krytyczną, stworzyli przecież nowe gałęzie wiedzy dziejowej i posłuch sobie zyskali.

Jeden z nich, MACIEJ STRYJKOWSKI, rodem ze Strykowa w ziemi łeczyckiej, poprzestał na szkółce w Brzezinach, a resztę jego wykształcenia dopełniła obserwacya i czytanie. Lubił i umiał od młodu rysować widoki z natury, „illuminiując je złotem, farbą“; a ponieważ mowę miał zająkliwą, „jak Mojżesz“, wołał „kilka wierszów“ napisać niż „dwie słowa wyrzec“. Służył wojskowo na Litwie, zwiedził Inflanty, część Moskwy, był na Tureczyźnie, wiele widział, zwracał uwagę na obrzędy i pieśni ludowe—bodaj pierwszy u nas—wiele doznał, a mając pochopność do pióra, rychło zaczął pisać wierszami. Naśladował „Zwierzyńiec“ Reja, ale w innej formie wierszowej, wydał „Gońca Cnoty“ (1574), gdzie przedstawił charakterystykę wielu rodów szlacheckich, i „tytuły chełpliwej szlachty z łotrów próżne“; potem pisał wiele rymów okolicznościowych, polemicznych (przeciw nowokrzęćcom), aż się zabrał do ułożenia dziejów Litwy, które do owej pory zupełnie prawie były w Polsce nieznanne. Korzystając z kilku, czy kilkunastu kronik ruskich, po części dzisiaj zatraconych, ogłosił w 34 roku życia swego obszerne dzieło pod tytułem, mającym odrazu zwrócić uwagę na nowość

przedmiotu: „Która nigdy przedtem światła nie widziała, Kronika Polska, Litewska, Żmodzka i wszystkiej Rusi“ (1582, Królewiec). Łatwowiernym był, zmysłu krytycznego nie posiadał, chciał zebrać jak najwięcej zdarzeń, więc nieraz to samo, tylko pod innymi latami, opowiadał i w stylu cechowała go rozwlekłość, lecz nie brak mu pewnego wdzięku prostoty i naiwności gawędziarskiej i lubiąc namiętnie wiersze, często opowiedziane prozą wypadki rymem jeszcze raz przedstawiał, ale że nie miał ani odrobiny talentu poetyckiego, wolimy jego prozę od „mowy wiązanej“, częstokroć zawilej. Zmarł, jak się zdaje, niebawem po ogłoszeniu swej „Kroniki“.

Drugi Mazur, BARTOSZ PAPROCKI, z Płockiego rodem, miał taką samą jak Strykowski skłonność do lichego rymowania, taksamo jak on, napisał na wzór „Zwierzyńca“ charakterystykę rodów szlacheckich w „Gnieździe cnoty“ (1578), a jakby dopełniając „Zwierciadło“, skreślił wizerunki Króla, Hetmana, Senatora w osobnych książeczkach. Nieszczęśliwy w małżeństwie, pałał nienawiścią do kobiet i napisał satyryczne „Dziesięcioro przykazania mężowo“. Był też najdawniejszym naszym w języku polskim bajkopisem, rozwijając ten rodzaj literacki, który Rej w „Zwierzyńcu“ ledwie zapoczątkował 8-ma utworami; bajki Paprockiego mieszczą się w dziełku p. t. „Kolo rycerskie“. Najważniejszą atoli jego pracą są „Herby rycerstwa Polskiego“ (1584, Kraków), bardzo cenne zarówno z powodu przechowanych tu dokumentów, jak i z powodu rysów obyczajowych i charakterystyki rodów. Jak wiemy, Długosz pierwszy dotknął tego przedmiotu, ale utwór jego, szczupły zresztą, nie był drukowany; Paprocki, podjąwszy ten sam temat, rozwinął go szeroko i dał pochop do utworzenia nowej gałęzi historycznej, heraldyki. Jakkolwiek powtarzał bajeczne podania o początku herbów, jakkolwiek zasady jego krytyki były nader kruche, pragnął jednakże osiągnąć

**KOŁO RYCERSKIE,
W KTÓRYM ROZMAITE**

stworzenia roznowy sewemadia:

*Skad Człowiek moze przyklad wziąć, iako sam
ma żyć, inŝe wzyć, y czego sie wystrzegać.*

Teraz nowo wydane, przez BART. PAPP:

W iaijŝ braci. gromáde. ŝporzenia. mego.

Kazdy zazyŝ wóolnoŝi, abce, y práŝŝ ŝobego:

nie na ŝŝŝŝŝŝe abyŝie okrutna ŝmiere z kóŝa,

Neŝy. ŝkrzyŝala, żadnego od meŝne zaniŝŝa:

Prŝŝyŝy i odŝy wyreku muŝŝa. oleazr a i

Práwa. Wŝŝŝŝŝi ŝobnoáci, y z Pary za arn

prawdę, studyował starannie archiwa rodzinne, opierał swoje wywody na świadectwach niewątpliwej autentyczności, a przytem dużo dawał z własnej obserwacji. To też stworzył dzieło, które do dziś dnia wartości nie utraciło, a powabem opowiadania, w ton gawędy nieraz wpadającego, przemówić może do każdego czytelnika. Jako zwolennik partyi austriackiej, a przeciwnik Jana Zamojskiego, musiał w r. 1587 uchodzić z kraju i schronił się na Śląsk, potem do Czech, zajmował się i tam kwestyami genealogicznymi i heraldycznymi, stał się nawet sam pisarzem czeskim. Wrócił potem (zdaje się na początku wieku XVII) do kraju, ale śladów jego dalszej działalności już nie znajdujemy.

Zmysłem krytycznym, wolnym od przesądów astrologicznych, jakie w XVI wieku powszechnie jeszcze uznawano, opanowaniem materiału, oparciem się na dokumentach, wyższem pojęciem o zadaniu historyka, odznacza się monografista REINHOLD HEIDENSTEIN († 1620), najznakomitszy dziejopis czasów Batorego, którego był sekretarzem. Wielbiciel energicznego króla i jego kanclerza a hetmana, Jana Zamojskiego, gorliwy katolik, obeznany osobiście ze sprawami wojny z Iwanem Groźnym, opisał ją po łacinie, biorąc sobie za wzór slynne „Komentarze“ Juliusza Cezara, i ogłosił r. 1584 „Pamiętników o wojnie moskiewskiej ksiąg sześć“ (*De bello moscovitico commentariorum libri VI*), które wcielił następnie do rozleglejszej swej pracy, nakreślonej w początkach XVII wieku p. t. „Spraw polskich ksiąg dwanaście“ (*Rerum polonicarum libri XII*), a zawierający dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta, do usunięcia się Zamojskiego od spraw publicznych w r. 1602. Osobno nakreślił „Życiorys Jana Zamojskiego“, oraz rzecz „O godności i obowiązkach Kanclerza Królestwa Polskiego“ (*Cancellarius sive de dignitate et officio cancellarii Regni Poloniae*), (druk. 1610), gdzie,

jak w innych swych dziełach, upodobnia instytucje polskie z instytucjami Rzymu starożytnego.

XIII.

Świetność ruchu umysłowego w tej dobie nie przedstawiłaby się w całej okazałości, gdybym dodatkowo przynajmniej nie wspomniał, że prawie we wszystkich gałęziach wiedzy ludzkiej wydała ona pisarzy, mniejszą lub większą obdarzonych nauką i talentem. Lubo przewaga liczebna wydawnictw pozostawała zawsze po stronie teologii, nie zaniedbywano przecież i innych działów wiadomości. Z wyjątkiem filologii klasycznej, wszystkie inne nauki uprawiane atoli były ze względów praktycznych, nie tylko prawo i medycyna, ale także matematyka, nauki przyrodnicze, geografia. Takiego teoretycznego umysłu, jak Kopernik, Polska nie wydała wcale ani w wieku XVI, ani długo, długo później. Zamiłowania nauki dla samej nauki było bardzo mało.

---

3. Doba trzecia.

Początki reakcyi katolickiej.

I.

Szlachta, zgnębiwszy lud i mieszczaństwo, uzyskawszy równouprawnienie z możnowładztwem, tak, że już przez fakt swego urodzenia była uzdolniona do zajmowania wszelkich urzędów i godności, nie wyłączając nawet królewskiej, zaczęła coraz nieufniej patrzeć na zamiary i projekta, wychodzące od tronu, zaczęła podejrzewać króla o chęć zaprowadzenia rzą-

dów absolutnych, zaczęła robić rokosze, lub też zażyta zręcznie przez magnatów, chodzić na awanturnicze wyprawy do Mołdawii lub Moskwy, by im władców narzucać. Bujne było to życie, ale czyste zewnętrzne. Poglębenie duchowe nie szło z niem w parze. Mniej teraz dbano o naukę, o oświatę, gdyż i bez niej spodziewano się odegrać rolę swą na sejmie i zająć dochodne stanowisko. Już w r. 1582 rektor akademii krakowskiej, znakomity filolog, *Jakób Górski*, wołał wobec króla Stefana: „Rozpanoszyła się opinia, nieukształconym (*barbaris*) ludziom wrodzona, że oddawanie się naukom jest właściwem tylko dla tych, co lubią spokój bezwładny, że nie przyczynia się w niczem do wykonywania wielkich dzieł, do zarządu Rzeczypospolitej, lecz że raczej hamuje umysły do czynu zdolne“. To też w literaturze pierwszorzędne miejsca zabierają teraz ukształceni synowie mieszczan, osiągnęjący nieraz szlachectwo.

II.

Akademia, która chwilowo przez lat kilkanaście nabrała była trochę życia, znów popadła w drzemkę umysłową. Nie pomogły jej gorące wezwania o wsparcie, zwracane przez Stanisława Warszewickiego do Batorego; nie pomogły gruntowne i dobrą polszczyzną wykonane przekłady niektórych dzieł Arystotelesa przez *Sebastjana Petrycego*, jednego z najrozumniejszych profesorów; nowy spółzawodnik w sprawie nauczania, zakon jezuicki, nietylko nie pobudził akademii do wzmocnienia swych sił i podniesienia nauki, lecz przyczynił się do zmarnowania znacznej części jej funduszków i tak już szczupłych, a to z powodu procesów o otwarcie szkół jezuickich w Krakowie. Świeży zakon, występujący z jasno określonym programem zwalczania protestantyzmu, mający

w swem gronie ludzi utalentowanych i gorliwych, zamożny i silnie zorganizowany, pociągał ku sobie nie tylko katolików; szkoły bowiem jego cieszyły się uznaniem nawet wśród różnowierców. Niektórzy profesorowie akademii zasilili w samych początkach jego u nas szeregi. Akademia trwożą była przejęta na myśl, żeby jezuita nie odebrali jej uczniów, i umyśliła zasłaniać się od niebezpieczeństwa przywilejem swoim, zapewniającym jej zwierzchność nad szkołami w całej właściwej Polsce. Gdy w r. 1583 Batory oddał Jezuitom w Krakowie kościół ś. Barbary, do którego akademii miała pewne prawa patronatu, na wezwanie zakonu o ustąpienie mu tych praw, odpowiedziała, że się chętnie ich zrzecze, jeżeli Jezuita dadzą na piśmie zaręczenie, iż szkół w Krakowie nigdy nie otworzą. Jezuita zaręczenia takiego dać nie chcieli, a akademii, lękając się możnych opiekunów zakonu, musiała poprzestać na zastrzeżeniu, żeby, jeśli Jezuita kiedykolwiek szkoły w Krakowie otworzą, uczniowie ich byli wpisywani w album akademickie i poza szkołą podlegali jurysdykcji rektora akademii. Nie otworzyli jeszcze naówczas Jezuita szkół w Krakowie i upłynęło lat kilkanaście w spokoju. Zapragnęli natomiast zamienić kolegium swoje w Poznaniu na akademię o dwu wydziałach, z prawem udzielania stopni naukowych, i otrzymali przywilej na nią od swego opiekuna, Zygmunta III w r. 1612. Akademia uderzyła w lament, poruszyła sejmiki wielkopolskie, wysłała deputata do króla, a następnie do papieża Pawła V, ze skargą na podeptanie swoich przywilejów. U króla nic nie zyskała, papież wszakże rozkazał Jezuitom zaniechać zamiaru, stwierdzając przytem prawa akademii krakowskiej. W 12 lat potem, gdy ukończono budowę kolegium ś. Piotra w Krakowie, Jezuita otwarli szkoły r. 1622. W czasie dysputy, urządzonej dla uświetnienia inauguracji, weszło na salę kilku profesorów akademii z pisarzem i gotową protestacją przeciw odbywającemu się akto-

wi. Po odczytaniu protestacyi, najprzód magister, a następnie bedel, wezwali wszystkich, w imieniu rektora akademii, do rozejścia się pod karą ekskomunikacji. Był to pierwszy objaw przykrego i długo z rozmaitymi wynikami ciągnącego się zatargu, w którym tłuczenie szyb w oknach, napastowanie, wydrwinywanie, bójki, pamflety rękopiśmienne i drukowane, odwoływanie się do sejmików, sejmów, królów i papieży, stanowiły z obu stron środki używane do osiągnięcia celu. Akademia ubożała, a przytem demoralizowała studentów zawziętem prowadzeniem walki, w której nie o naukę, ale o przywilej chodziło. Wygrała ostatecznie (r. 1634), lecz z upadku się nie dźwignęła.

W dobie, o której mówimy, miała ona jeszcze znakomitego profesora matematyka *Jana Brożka* (*Broschius*, 1585 † 1652) który w polemice z Jezuitami żywy brał udział, pisząc cięte broszury p. t. „*Gratis*“, „*Nowy Gratis*“ — ale następnie już żadna wybitniejsza siła nie uświetniła jej dziejów aż do ostatniej ćwierci wieku XVIII. Schodziła ona z wolna do rzędu szkół średnich.

III.

Szkoły natomiast jezuickie rosły i w liczbę i w popularność; w tej mianowicie dobie, kiedy chodziło o spórzawodnictwo ze szkołami akademickimi i dysydenckimi (z których najgłośniejsze były w Pińczowie, potem w Rakowie), kiedy żarliwość polemiczna dodawała bodźca do pracy, słynęły one sze roko i miały niepospolitych nauczycieli, mianowicie w Pułtusk. Wśród tych nauczycieli największe dla języka naszego położył zasługi *Grzegorz Knapski*, (1564 † 1638) Mazur mieszczańskiego rodu, przez wydanie dzieła, stanowiącego epokę w rozwoju sło-

wnikarstwa naszego. Ma ono tytuł: „Thesaurus polono-latino-graecus” (1621—1632), a składa się z trzech ogromnych tomów; trzeci zawiera w sobie zbiór przysłów i maksym (*Adagia*) polskich, tłómaczonych na łacinę i grecki, oraz objaśnionych. Gruntowna znajomość przedmiotu, erudycja nadzwyczajna, umiejętny układ i ścisłość w odróżnieniu znaczeń wyrazów, znamionują pomnikowe dzieło, które śmiało rywalizować może z innymi tegoż rodzaju europejskimi pracami.

Jezuici, wspierani przez gorliwego zwolennika swego, króla Zygmunta III, namiętnie wystąpili teraz przeciwko różnowierstwu. Katolicyzm nie osiągnął był jeszcze w tej dobie stanowczego i bezwarunkowego zwycięstwa. Właśnie był to czas najgłośniejszych i najzaciętszych polemik ze wszystkimi dysydentami. Trzeba było i nauki i dowcipu, ażeby zwalczyć przeciwników. W każdym atoli razie różnowiercy zachowują już tylko stanowisko odporne, nie zaś zdobywcze, i dlatego w tej dobie należy wysunąć na przód najzdolniejszego z polemistów katolickich.

IV.

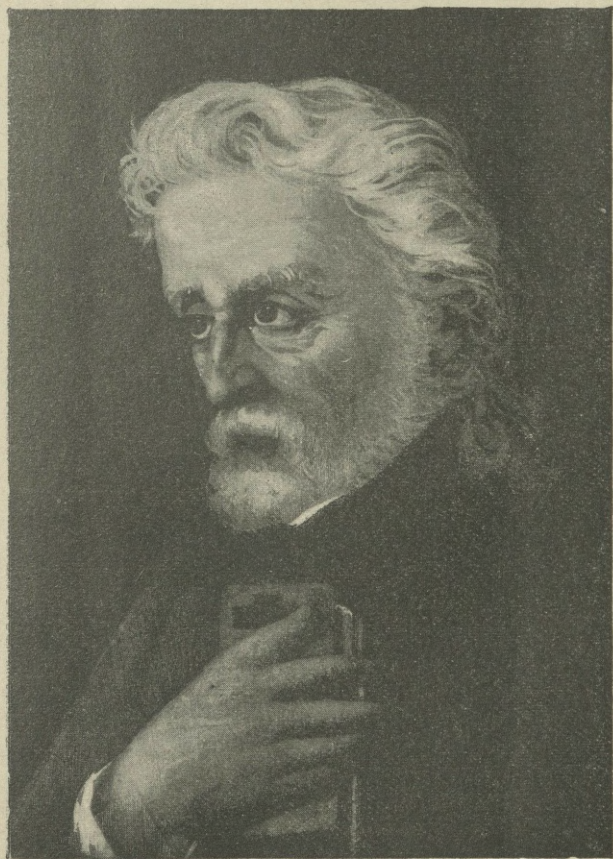
Był nim jezuita PIOTR SKARGA, przewany Powęskim (nie Pawęskim), syn małomieszczańskiego rodu z Grójca, na Mazowszu, urodzony r. 1536. Wykształciwszy się w akademii krakowskiej i otrzymawszy tu stopień bakalarza, został kierownikiem szkoły parafialnej ś. Jana w Warszawie r. 1555; niedługo jednak nią się zajmował, gdyż w dwa lata potem został wychowawcą młodego Jana Tęczyńskiego, z którym był w Wiedniu. W r. 1563 przeniósł się do Lwowa i wkrótce został księdzem i kaznodzieją; zasłynął już wtedy czynną miłością bliźniego. Po-

czuwszy skłonność do życia zakonnego, udał się do Rzymu (r. 1569) i wszedł do nowicyatu Jezuitów. Za powrotem do kraju w r. 1571 został nauczycielem szkoły jezuickiej w Pułtusk; niebawem, z rozkazu prowincyała, przeniósł się do Wilna. Gdy tameczne kolegium, za przyzwoleniem Stefana Batorego, otrzymało r. 1579 nazwę *akademii* (z trzema wydziałami, bez lekarskiego), został pierwszym jej rektorem. Na czas pobytu w Wilnie przypadają pierwsze starcia się z różnowiercami, a mianowicie z wielce rozumnym przedstawicielem kalwinizmu na Litwie, *Andrzejem Wolanem* († 1610), oraz z wyznawcami kościoła ruskiego. Z tego również czasu pochodzi najpopularniejsze dzieło Skargi, które do dnia dzisiejszego jest czytane przez wiernych, mając z całej naszej dawnej literatury największą liczbę wydań, „Żywoty Świętych“ (1579, w Wilnie). Praca to kompilacyjna, częściowo tylko na własnych poszukiwaniach oparta — co do żywotów świętych polskich — nauki moralne, dołączone do każdego żywota („obroki duchowne“), są pracą samoistną. O duchu tego dzieła słusznie wyraziła się Hofmanowa, że Skarga, patrząc na świat zawsze z klasztoru, „prawie żadnej ceny nie daje innym cnotom i dobrym uczynkom; tylko czystość, modlitwa, posty, dobrowolne ubóstwo, ciała dręczenie i zaniedbanie, to ma u niego wagę, to zachwala: opuścić rodziców, żonę, dzieci, naród, rodzinną ziemię, żeby się zamknąć na pustyni, to największa zasługa; a nadewszystko uciekać od kobiet, nie patrzeć na żadną, nie mówić z nią; jak ze świecą szukać trzeba i jakby łaskę znaleźć pochwałę dobrej żony, dobrej matki, dobrego króla, żołnierza“. Inaczej mówiąc, Skarga jako moralista, chciał nawrócić do wieków średnich.

W r. 1584 przybył Skarga do Krakowa, zakładał tu różne pobożne bractwa, ufundował lombard dla biednych (*mons pietatis*), istniejący do dziś dnia; gorliwie się krzątał około powodzenia tych instytucyj.

Za wstąpieniem Zygmunta III na tron został jego kaznodzieją i pełnił te obowiązki przez lat 24. Jestto okres najobfitszej działalności kaznodziejskiej i pisarskiej Skargi; wzniósł się wtedy do szczytu. Wspomniały pomnik wymowy kościelnej wystawił wydaniem w r. 1595 ogromnego tomu p. t. „Kazania na niedziele i święta każdego roku“; a w dwa lata potem dopełnił je najbardziej znamienitym utworem, zarówno ze względu na czas, jak i przekonania swoje, t. j. „Kazaniami sejmowemi“ (1597 r.).

Kazania te mają charakter polityczny i polemiczny. Dwie głównie dążności przeprowadzić chciał w nich mówca: zalecić wzmocnienie siły rządowej bez przemienienia jej na władzę absolutną i zohydzić prawo tolerancyjne z r. 1573. Jest tych kazań 8; ułożone są systematycznie i łączą się ze sobą jaknajściślej. W pierwszym, przy zagajeniu sejmku w roku 1597, mówiąc o mądrości potrzebnej do rady, wyróżnia trojaką mądrość: *bydłęcą*, która ma na uwadze tylko potrzeby materyalne, *ludzką*, która zważa i na pożytek duchowy, lecz go niżej kładzie od cielesnego, *dyabelską*, która „dowcip swój obraca na zdrady i szkody ludzkie, przez grzechy, oszukania i kłamstwa sławy świeckiej i dobrego mienia dostając“. Potępivszy te trzy rodzaje, zaleca mądrość *niebieską*, stawiającą na pierwszym planie sprawy religijne, ale nie lekceważącą wcale spraw doczesnych, podporządkowanych myśli bożej. I w takiej to mądrości szuka mówca rady na choroby, trapiące Rzeczpospolitą. Pierwszą z tych chorób jest prywata, i stąd wtóre kazanie, jedno z najpiękniejszych, mówi o miłości ojczyzny. Drugą chorobą jest *niezgoda*; stąd trzecie kazanie poświęcone dowodzeniu, że „lekkie uważanie“ królewskiej godności prowadzi do ciągłych rozterek i bezowocnej pracy sejmowej, a czwarte i piąte stara się okazać, że tylko religia katolicka utrzymuje zgodę i całość królestw, „heretyctwo“ zaś obala je i niszczy. Trzecią chorobą jest nadużycie wolności; więc w szó-

Ks. Piotr Skarga.

stem kazaniu („o monarchii i królestwie“) Skarga pragnie przekonać słuchaczy, że wyuzdana wolność wiedzie do zguby, a obawy o zaprowadzenie w Polsce władzy absolutnej są zupełnie płonne. Tu rozum polityczny kaznodziei w całej zajaśniał pełni. W siódmym kazaniu mówił „o prawach niesprawiedliwych“; z jednej strony bardzo wymownie i wzruszająco odmalował ucisk wieśniaków, wobec panów swoich, „bogów ziemskich“; a z drugiej natarł gwałtownie na prawo o tolerancyi, które za bezbożne poczytał. Ze stanowiska gorliwego katolika-księdza inaczej nawet mówić nie mógł w owym okresie, ożywionej nawiązo wiary. Wówczas arianie nasi (socynianie) tylko wyznawali naprawdę tolerancyę, gdyż wywody swoje o bóstwie i religii opierali na indywidualnym rozumie. Skarga nie doradzał wprowadzić mieczem i ogniem tępić „heretyctwa“, lecz używać wszystkich środków legalnych, ażeby je stłumić. Powstawanie na prawo z r. 1573 uważał także za środek legalny. W ostatniem kazaniu, najbardziej patetycznem, które Matejce natchnęło temat do pięknego obrazu, Skarga, posługując się przeważnie słowami proroków hebrajskich, Ezechiela i Izajasza, przepowiada nieszczęścia i zagładę, jeżeli Polacy się nie poprawią, a kończąc, serdeczną zaniósł prośbę do Boga, ażeby przewidywane przezeń klęski ominęły naród.

Streszczenia tych kazań sejmowych dokonał sam ich autor, wyjmując z nich najwymowniejsze ustępy i nadając tytuł: „Wzywanie do pokuty obywatelów korony polskiej.“

Polemiki z inowiercami nie zaprzestał do końca życia. Opisał dzieje „Synodu brzeskiego“ (1596 r.) i podał jego obronę, gdy dyzunicy zaczęli nań napadać. Przeciw dyssydentom wogóle ogłosił „Upomnienie do ewangelików i do wszystkich spółem niekatolików“ (1592). Z arianami staczał najdłuższe boje; miał przeciw sobie dobrze piórem władających: *Walentego Smalciusa*, a zwłaszcza zamożnego i rozu-

mnego *Hieronima Moskorzewskiego* († 1625). Gdy Skarga wydał „Zawstydzienie nowych arianów“ (1604), Moskorzewski odpowiedział „Zniesieniem zawstydzienia, które ks. Piotr Skarga wnieść niesłusznie na zbór Pana Jezusa Nazareńskiego usiłował“ (1607). Skarga replikował „Wtórem zawstydzieniem arianów“ (1608), a Moskorzewski znowu „Zniesieniem wtórego Zawstydzienia“ (1610). Skarga nie pozostał mu dłużnym i napisał „Mesyasza nowych arianów“, które to dzieło wyszło w roku śmierci autora, t. j. 1612. W dalszej polemice zastąpił go żwawy polemista, Jezuita *Marcin Smiglecki* († 1618).

Skarga wznosił prozę polską do najwyższej doskonałości, jaką ona w stylu poważnym, klasycznym osiągnęła w całym przebiegu literatury staropolskiej. Jak Kochanowski w poezyi, tak Skarga w prozie był prawdziwym artystą słowa, umiejącym świadomie rozporządzać środkami językowymi, by najlepiej wyrazić dany pomysł. Nie on wprawdzie pierwszy wytworzył okresową budowę w polszczyźnie, gdyż go poprzedzili Orzechowski i Górnicki, ale on pierwszy zważał na rytmikę prozaiczną, na harmonijne zakończenie peryodów za pomocą umiejętnego zastosowania wyrazów dwu- i trzy- zgłoskowych — (spadek trocheiczno-amfibrachiczny), będący najnaturalniejszą kombinacją rytmiczną w naszym języku, z powodu jego jednostajnego akcentu. Przytem wielkie bogactwo wyrazów i zwrotów, umiejętność w przechodzeniu od prostego opowiadania do wstrząsających gromów bez pustej deklamacji, żywość i plastyka wyobraźni, czyli jednym słowem szczęśliwe i jemu właściwe odszukanie najlepszej formy dla myśli niepowседневnych, wyniosło Skargę ponad ogół mówców i zapewniło mu w literaturze znaczenie wyjątkowe, nienadwątłone aż po wiek dzisiejszy.

V.

Humanizm nie przestawał oddziaływać na ukształcenie i rozwój talentów. Jak w dobie poprzedniej głównie tłumaczono greckich autorów na łacinę, mało co przekładając na polski, (z poezji starożytnej najwięcej przyswoił językowi naszemu Jan Kochanowski), tak teraz z większą pilnością dokonywano tłumaczeń z łaciny i greckiego na mowę ojczystą. Największych atoli poetów klasycznych prawie nie tykano, zadawałając się pomniejszymi autorami i dając przewagę prozaikom; historykom i moralistom. „Eneidę“ Wergiliusza przełożył wprawdzie *Andrzej Kochanowski*, ale bardzo lichy. Wogóle o owoczesnych przekładach autorów klasycznych powiedzieć należy, iż odznaczają się wiernością, niekiedy nawet zbytęczą, piękną polszczyzną, choć zanadto zależną od składni łacińskiej, lecz brak im swobody, bogactwa frazeologicznego i barwności.

Tem wyżej natomiast cenić trzeba jeden przekład epopei włoskiej. Jestto „Jerozolima Wyzwolona“ Torkwata Tassa, ślicznie przetłumaczona przez PIOTRA KOCHANOWSKIEGO († 1620), bratanka Jana. Przekład ten wyszedł po raz pierwszy w roku 1618 i osiągnął wielką popularność. Był to jedyny przez dwa wieki poemat obszerny, którym się język polski mógł pochłubić. Wprawdzie i on pod względem delikatności i subtelności stylu znacznie jest niższym od oryginału; wprawdzie dowolności w przerabianiu wozru jest w nim za dużo (Krępak, Tatry, Krzemieniec, Wisła zastępują nazwy gór, miast i rzek włoskich itp.); lecz w każdym razie posiada on daleko więcej zalet, niż wad; świetność i siła wyrażeń, zrozumienie oryginału, utrzymanie trudnej strofy ośmiowerszowej (*oktawy, stancy*), która się tu po raz pierwszy u nas pojawia, są to przymioty cenne, jakich w innych owoczesnych przekładach spotkać trudno. To też „Jerozolima Wyzwolona“ w przekładzie Piotra Kocha-

1) Pierwsze próby oktawy u nas znajdują się w „Rymach duchownych“ *Sebastjana Grabowieckiego* (r. 1590).

nowskiego i pomysłami i frazeologią swoją wywarły wpływ ogromny na literaturę naszą w wieku XVII, a i Mickiewicz jeszcze w „Grażynie“ pod silnym jej zostawał urokiem. Piotr Kochanowski tłumaczył także wielki poemat Aryosta p. t. „Orland szalony“; dokonał przekładu 25 pieśni, ale śmierć przerwała dalszą pracę; pozostała ona w rękopisie i dopiero w roku 1799 Jacek Przybylski drukiem ją w Krakowie ogłosił. Tłumaczenie to jest znacznie słabsze w porównaniu z przekładem „Jerozolimy“.

VI.

Poeci oryginalni tworzą w tej dobie dwie wyrażne grupy; jedni, przejęci pojęciami poprzedniej doby, protestują, jak umieją, t. j. stosownie do swego charakteru, przeciwko zacieśnieniu widnokągu myślowego i swobody opinii; drudzy idą za nowym prądem i stają się jego poetyckimi wyobrazicielami.

W pierwszej grupie ludzie śmielszego, energiczniejszego ducha, niezadowoleni z biegu rzeczy, jaki się przed nimi roztaczał, kreślili satyry, obejmując niemi prawie wszystkie warstwy społeczne; drudzy, usposobienia łagodnego i spokojnego, tworzyli sobie świat umysłowy, uciekając od rzeczywistego i znajdowali upodobanie w sielankach. Za przedstawiciela pierwszej grupy uznać można Klonowicza, za przedstawiciela drugiej—Szymonowicza.

SEBASTYAN FABIAN KLONOWICZ († 1602), rodu mieszczańskiego, przyszedł na świat w Sulmierzycach w Wielkopolsce, po otrzymaniu nauk początkowych prawdopodobnie w rodzinnem miasteczku, udał się do Akademii krakowskiej, ażeby odbyć studia humanistyczne. W zagranicznym uniwersytecie nie był, a z wędrówek po obcych krajach znany nam jest tylko jego pobyt na Węgrzech. Wielkopolskę opuścił i przeniósł się na Ruś Czerwoną, a ukształce-

niem swoim umiał sobie zjednać przychylność i przyjaźń szlachty i magnatów. Osiadłszy w Lublinie, zaczął od urzędu pisarza radzieckiego, został później ławnikiem, wreszcie burmistrzem. Ożenił się niefortunnie z właścicielką kamieniczki; od swiekry doznał wiele przykrości. Czas jakiś był nauczycielem w szkole zamojskiej, która niebawem miała być zamieniona na akademię.

Twórczość swą poetycką rozpoczął od najpiękniejszego, najlepiej obrobionego dzieła, jakie kiedykolwiek nakreślił; od opisu Rusi Czerwonej (*Roxolania*, 1584) dystychami łacińskimi. Pierwszy to w naszej literaturze poemat opisowy, przedstawiający zarówno naturę z jej polami, lasami i mieszkańcami tych lasów, jako też miasta z ich pamiątkami, a wreszcie życie ludu wiejskiego z chrzcinami, zaślubinami i pogrzebami. Jednostajność i niezbyt wielką poetyczność opisu umiał Klonowicz urozmaicić, to pięknym przedstawieniem śpiewu różnych ptaków, to anegdotą o niedźwiedziu, to wspomnieniami o wypadkach dziejowych, to przytoczeniem obrzędów i pieśni ludowych, pieśni oczywiście we własnej przeróbce; humanista bowiem patrzył z góry na zabobony wieśniaków; ale i to już ważną jest rzeczą, że jak Strykowski w prozie, tak Klonowicz w poezji pierwszy uznał za rzecz godną uwagi malowanie szczegółów z życia ludowego wziętych, boć „Sobótki“ Kochanowskiego za obraz realnych stosunków wzięte być nie mogą. Na wiersz polski przetłumaczył „Roxolanię“ Władysław Syrkomla.

Nieporównanie większym, ale też znacznie słabszym jest drugi poemat łaciński Klonowicza: „Zwycięstwo bogów“ (*Victoria deorum*), zaczęty w druku jeszcze za życia Batorego, lecz wydany dopiero w roku 1600 w drukarni aryańskiej w Rakowie, pisany heksametrami, składa się z 44 rozdziałów. Utwór to dydaktyczny, lecz z wieloma wycieczkami satyrycznymi, mianowicie te, co dotyczą stosunków miejskich,

które są i najlepsze i najciekawsze. Treścią jego zasadniczą jest myśl, nieraz przez pisarzy naszych już od XIII wieku (Kadłubek) za Rzymianami powtarzana, że nie urodzenie, lecz cnota i zasługa stanowi rzeczywiste szlachectwo. Klonowiczowi należy się zasługa, że myśl tę uczynił wątkiem dużego poematu; zasługa jednak umniejszyła się wskutek rozwlekłego, przepelnionego dygresyjami sposobu przedstawienia rzeczy. Tytuł wyjaśnia się jedną z dygresyj, przedstawiającą walkę Tytanów z Jowiszem; Tytany—to namiętności i słabości ludzkie, Jowisz — to bohater cnoty, zwycięzca.

Równocześnie z łacińskimi Klonowicz pisywał i polskie poemata. Rozpoczął od „Żalów nagrobnych na śmierć Jana Kochanowskiego“ (1585). Z XIII żalów, pisanych częściowo na wzór „Trenów“ oplakiwanego poety, możnaby co najwyżej wybrać kilkadziesiąt pięknych wierszy; reszta jest chłodną, retoryczną, częstokroć zawikłaną w wyrażeniu i wspomnieniami starożytniczymi i mitologicznymi aż zanadto upstrzoną gadaniną.

Po długiej przerwie, poświęconej pewnie na opracowanie „Zwycięstwa bogów“, ogłosił Klonowicz poemacik p. t. „Flis, to jest spuszczenie statków Wisłą i inszemi rzekami do niej przypadającemi“ (1595). Utwór ten opisowy przez dziwny kaprys skreślony został zwrotkami lirycznymi, czterowierszowymi (zwananymi safickimi) i podaną miał melodyę. Opis, pełen dygresyj, zaczyna się od stworzenia świata, charakterystyki wody, wspomnień o potopie i różnych przygód morskich. Nie jest autor przyjacielem żeglugi, chętnieby nawet odradził podróż Wisłą, bo to najbezpieczniej trzymać się ziemi, a do tego niewłaściwą jest rzeczą wozić do Gdańska zboże „zamorczykom,“ bo kto chce chleba, powinien go uczcić i sam poń przyjechać. Gdańsk to „Chłańsk“ majątków szlacheckich, bo wszystkie pieniądze, wzięte za zboże, idą na kupno rzeczy zbytkownych. Wiedząc atoli, że rady

jego nikt nie posłucha, daje przestrogi, jak się trzeba podczas żeglugi Wisłą zachować. Przedstawia pokrótce miejscowości po brzegach Wisły rozłożone i zwyczaje flisaków, przytacza niektóre ich wyrażenia, jak niemniej podania np. o sporze Narwi z Wisłą co do piękności pod miastem Gniewem. Żywy obraz Gdańska i kłopotliwy powrót szlachcica, który zamiast gotówki, wiezie tylko „szuldbryfy“ (weksle) wiatrem nadziane, kończy poemacik, niewiele mający w sobie poezji, dziwny ze względu na formę niezastosowaną do treści, lecz interesujący przedmiotem swoim, treścią narodową.

Najdłuższy polski poemat Klonowicza: „Worek Judaszów“ (1600), to satyra obszerna na zdrożne nabywanie mienia. Prototypem takich ludzi, co w sposób nieprawy dochodzą do majątku, jest Judasz, a że według jakiegoś podania worek jego na pieniądze składał się z czterech skórek: wilczej, lisiej, rysiej i lwiej, więc Klonowicz podzielił swój utwór na cztery części. Pierwsza z nich (skóra wilcza) mówi o rozbójnikach i złodziejach, jest najobszerniejszą, ale najmniej poetyczną, bo karcenie łotrostwa gminu, nie czytającego ksiązek, za pomocą poezji, nie wydaje się stosownem; poezya do takich zwykle zwraca się wykroczeń, których prawo nie karze, lub ukarać nie może. A niema tu przedmiotowego sposobu traktowania, ze względów czysto artystycznych, gdyż poeta wciąż moralizuje. Więcej materiału do satyry nastroczyły dwie następne, gdzie już nie siła tylko, lecz chytrość, podstęp, jednym słowem udział umysłowości w popelnianiu złych czynów, dawały poecie sposobność do plastycznego odmalowania wykretów prawnych, z którymi doskonale był obeznany, oraz zmyślonej pobożności, wyłudzenia zapisów testamentowych przez mnichów i t. p. Doniosłość prądu reakcyjnego widnieje już i w tych ustępach i przedstawivszy scenę drastyczną z mnichem, usprawiedliwia się Klonowicz, że nie mówi o zakonnikach wogóle, tylko o je-

dnej osobistości, a w końcu dodaje z rezygnacją, że jeśli każą, to on ten ustęp łatwo wyskrobie. Ślad znowu jeszcze wyraźniejszy innej szlachecko-możnowładczej przewagi widać w części czwartej, która o lwiej skórze mówić zamierzała. Nietrudno się domyśleć, że tu wystąpić mieli ci, co szarpali dobro Rzeczypospolitej, co gnębili miasta i włościan. Klonowicz zaledwie osiem wierszy z tej części napisał, rozpoczynając od słów: „strach o tej skórze pisać,“ zostawił tedy sobie czas do namysłu, czy ma się uprzykrzyć „Judaszom zębatym“ — i o ile wiadomo, nie miał odwagi nakreślić dalszego ciągu. I w „Worku Judaszowym“ niewiele poezyi; możemy tylko cenić śmiałość pisarza, nie chcącego płynąć z prądem, zapewniającym pochwały i powodzenie.

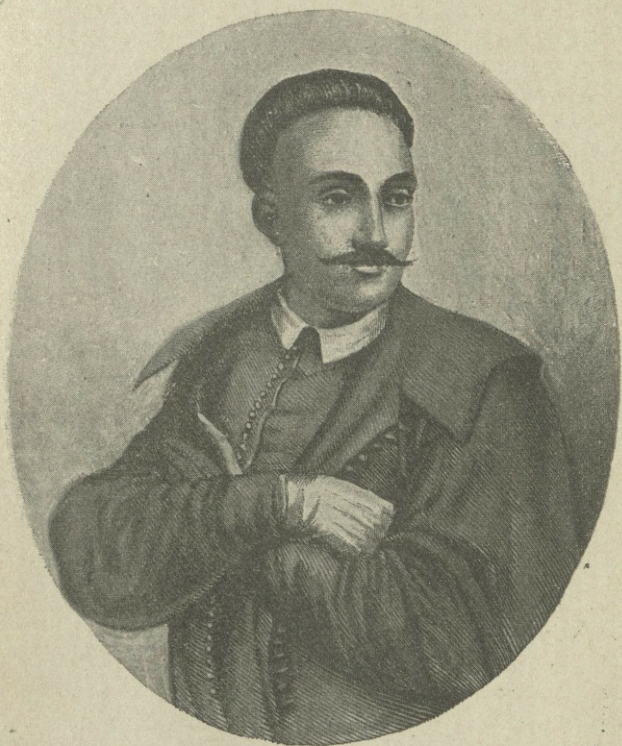
Prócz wymienionych utworów, napisał Klonowicz po łacinie genealogiczno-historyczny poemacik „Gorais” na cześć domu swoich dobrodziejów Gorajskich, oraz bezimiennie — również po łacinie — broszurę przeciw Jezuitom, gdzie po raz pierwszy wypowiedziane były te zarzuty przeciw zakonowi, jakie później niejednokrotnie, mianowicie podczas rokoshu Zebrzydowskiego, były podnoszone.

Jako rymotwórca polski Klonowicz nie wzbogacił literatury pod względem formalnym; wiersze jego są ciężkie i kulawe; w wyrażeniach tylko bywa nieraz śmiały i obrazowy. Artystą słowa nazwać go niepodobna.

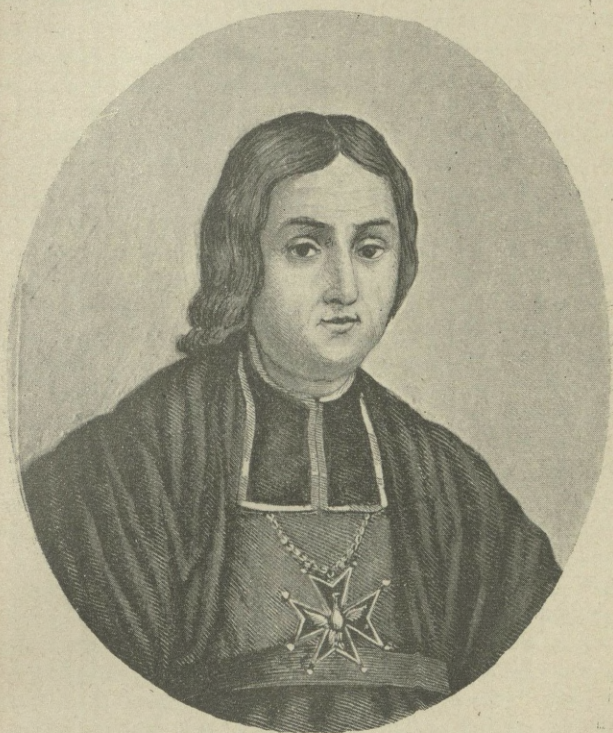

VII.

Takim właśnie artystą, drugim w wierszu po Kochanowskim, był SZYMON SZYMONOWICZ († 1629), ze Lwowa rodem, później za Batorego uszlachcony i nazwiskiem Bendoński obdarzony. Ojciec jego był człowiekiem ukształconym w duchu humanistycznym,

S. Klonowicz.

S. Szymonowicz.

co już w połowie XVI wieku nie było wielką rzadkością wśród bogatych mieszczan lwowskich, żywo garnących się do oświaty. Szymon, otrzymawszy już w domu początki nauk i zapaliwszy się do języków starożytnych, studyował je w Akademii krakowskiej, a potem w Belgii, gdzie zabrał znajomość z głośnymi później w literaturze mężami, a mianowicie z Justusem Skaligerem, znakomitym filologiem, twórcą najślawniejszej przez czas długi „Poetyki“. Za powrotem do kraju potrafił sobie pozyskać opiekę i przyjaźń potężnego Jana Zamojskiego. On mu powierzył zorganizowanie i kierownictwo akademii, otwartej r. 1595 w Zamościu, a głównie rozwojowi filologii i prawa poświęconej; on mu wyrobił szlachectwo, on mu powierzył wychowanie swego syna, Tomasza. Wywdzięczał mu się Szymonowicz wierszami łacińskimi, wysławiającymi członków rodu jego, przedstawionych na obrazach w sali jego siedziby w Zamościu, lub broniącymi go przeciw napaściom nieprzyjaciół. Jako wirtuoz słowa i wiersza, we wszystkich rodzajach poezji talent swój ćwiczył. Jako liryk, użył wszystkich miar wierszowych, jakimi się najznakomitszy poeta rzymski, Horacy, posługiwał. Jako epik, udatną, a czasami nawet piękną dał parafrazę prorocstwa Joela (*Joël propheta*, 1593) o sędzie ostatecznym i otrzymał zań od papieża Klemensa VIII wieniec poetycki. Jako dramatyk, napisał według wzorów greckich—tak jak Kochanowski—dwie tragedye: „Józef Czysty“ (*Castus Joseph*, 1587, przekład polski Stanisława Gosławskiego, 1597) i „Pentesilea“ (1618, przekład polski ks. Ksawerego Zubowskiego, 1778). W obu uczynił zadość wymaganiom formalnym, nie raz w sposób świetny, posługując się bardzo często nie tylko obrazami, ale i słowami poetów greckich, rzymskich i humanistycznych. W pojęciu tragiczności, podobnie jak Kochanowski, nie przyjął „Fatum“, ale wprowadził chrześcijańską odpowiedzialność za po-

stępki. Charaktery umiał wogóle dobrze nakreślić, lecz nie potrafił ich należycie rozwinąć. Grozy tragicznej nigdzie obudzić nie zdołał. Treść „Józefa” wzięta z Biblii, treść „Pentezylei” z poematu greckiego, napisanego przez Kwintusa, zwanego Kalabryjczykiem, o udziale tej amazonki w wojnie trojańskiej. W mowie bohaterki są pewne zwroty emancypacyjne, uskarżanie się na to, że kobiety nie są zrównane z mężczyznami; lecz poeta bynajmniej dążności takich nie pochwałał.

Władając wytwornie językiem i wierszem łacińskim, Szymonowicz chciał te zalety przenieść do polszczyzny, ale trudniej mu tu poszło. Zabrał się do ogłaszania (a może i do pisania) wierszy polskich późno, bo w 35-ym roku życia; a jednak mistrzostwa na razie jeszcze nie okazał. Najdawniejszy znany nam wiersz jego polski, wydany r. 1593 p. t. „Ślub na feście Adama Hieronima Sieniawskiego”, ani pomysłem, który za stosowny na uroczystości weselnej uznać trudno (historja Adonisa, co zanadto oddawszy się rozkoszy, zmarniał przedwcześnie), ani obrobieniem, w którym nie ma ani jednego świeżego wyrażenia—nie należy do udatnych, a tem mniej do pięknych. Przez lat kilkanaście potem nic po polsku nie drukował, chociaż pisał. Tak mianowicie wiadomo, że w r. 1606, kiedy jeden z przywódców rokoszu, Mikołaj Zebrzydowski, ukorzył się chwilowo przed Zygmuntem III, Szymonowicz nakreślił „Lutnię rokoszańską”, aby królowi jego obowiązek rządzenia według praw przypomnieć i do umiarkowania względem rokoszan zachęcić; pieśni tych jednak nie drukował; ogłoszono je dopiero w r. 1863 (w „Bibliotece Ossolińskich”, t. IV).

W r. 1614 wyszły po raz pierwszy w Zamościu „Sielanki” Szymonowicza, co go unieśmierteiniły. Nie był on u nas pierwszym idyllistą, bo „Sobótki” Kochanowskiego należą do tego rodzaju literackiego; głośnym był także owego czasu, lubo nam dziś nie-

znany, Porębski ze swych „Skotopasek“; lecz Szymonowicz w tym rodzaju przewyższył nawet Kochanowskiego.

Dwa były wówczas powszechnie uwielbiane wzory: „Idylle“ (t. j. obrazki) poety greckiego z III wieku przed Chrystusem, Teokryta i „Eklogi, albo Bukoliki („skotopaski“, „wiersze wybrane“) poety rzymskiego, z czasów cesarza Augusta, Wergiliusza. Teokryt w obrazkach swoich nie poprzestawał bynajmniej na malowaniu życia pasterskiego, wprowadzał do nich rolników, winiarzy, rybaków, kumoszki miejskie, obrazował więc byt wiejski i miejski wielostronnie, wcale go tak bardzo nie idealizując, owszem niekiedy zupełnie realistyczne kreślił sceny, chociaż już i u niego pojawiają się idylle allegoryczne, t. j. wystawiające osoby wyższego stanu w ubiorze i otoczeniu prostaczem. Otóż Wergiliusz takie właśnie allegoryczne kreślił „skotopaski“, a tym sposobem sprowadził rozdźwięk pomiędzy stosunkami zewnętrznymi swoich osobistości a ich istotnym usposobieniem, ich istotnym stanowiskiem w świecie; jego pasterze — to on sam lub też dworacy cesarza Augusta. W XVI wieku powszechnie więcej ceniono Wergiliusza z powodu pięknego języka i wykończonyj formy; Szymonowicz był innego zdania i przyznając mu (bardzo niewłaściwie) równość z Homerem, a słusznie wyższość nad Hezyoda (słusznie o tyle, o ile utwory Hezyodowe znane są nam tylko w ułamkach, gdy „Ziemiaństwo“ Wergilego należy istotnie do arcydzieł artystycznych) — twierdził, że od Teokryta jest niższym („nie dogania pasterza pięknej Syrakuzy“). Takie w teorii mając zdanie, w praktyce starał się połączyć dworskość i elegancję Wergiliusza z prostotą i naturalnością Teokrytową. Brał wzory, brał obrazki, pomysły i wyrażenia z obu pisarzy. Z 20 jego sielanek (do których włączony został i wspomniany już „Ślub“) siedem jest przekładem swobodnym z Teokryta, z domieszką niekiedy motywów Wergiliuszow-

wych, jedna („Wierzby“) osnuta jest na podaniu, opowiedzianem przez Owidyusza w „Przemianach“, w znacznej liczbie są większe lub mniejsze przypomnienia sielankopisarzy starożytnych, a dwie tylko i połowa trzeciej mogą być uważane za oryginalne: Sielankami temi są: „Kołacze“, „Zalotnicy“, „Żeńcy“.

W „Kołaczach“ tylko pierwsza połowa wzięta jest wprost z życia, nie wieśniaczego, lecz drobno-szlacheckiego. „Srocza krzeczce na płocie“, zapowiadając przybycie gości; gdzie gościom w domu radzi, srocze zawsze wierzą. Rzeczywiście przybywa panicz urodziwy z dalekiej strony, oblubieniec panny, „dawno pożądanym“ (tęskne oczekiwanie ślicznie wyrażone). Przyjmują go radośnie wraz z jego „czeladzią“; panna gotuje się do ślubu; następuje uczta weselna, na której „kołacze grunt wszystkiemu“; laską w próg uderzono, już kołacze dają, a przed kołaczmi panie nadobne śpiewają i taniec prędko wiodą i klaszczą rękami“. Zakończenie sielanki, śpiew sześciu par, nie ma już tych cech znamienych, co opis poprzednich, staje się zbyt ogólnikowem, choć pięknych wierszy nie brak w niem bynajmniej.

W „Zalotnikach“ wprawdzie czytamy imiona Greków, lecz odmalowane w nich stosunki są nasze, wiejskie. Dwa rodzaje zalotników wystawia poeta; do Neery, co się „babką chełpiła bogatą i często nowe chusty sprawowała na się,“ stroił koperczaki Amintas; pochlebając jej, nie przeszkadzał jej snowi, uprawniał próżnowanie; pieśń jego jest pełna delikatności i poważania dla zamożnej, rozleniwionej dziewczyny; — zaloty Licydasa odbywają się natomiast przy pracy: on rżnie sieczkę, a Likorys doi krowy; pieśń zalotnika wychwala pracowitość i gospodarność „krzywookiej“ wybranej, nie obiecywał jej zabaw, powtarzając za każdą zwrotką: „Kto Bogu dufa, a pracuje, do ostatniej starości nędze nie uczuje.“ Cała ta pieśń „prostego najmita“ jest bardzo znamienna, dużo w niej przysłów i zwrotów mowy po-

tocznej. A w zakończeniu sielanki trafnie zaznaczony rys wzajemnej skłonności tych biedaków: „tak śpiewał, a już sieczki wielka kupa była, i Likorys namyślnie u krów się bawiła.“

„Żeńcy“ to najpiękniejsza sielanka z całej dawnej literatury naszej. Jest w niej i prawda stosunków wiejskich : ciężkie położenie chłopów, pędzonych do odrabiania pańszczyzny pod okiem surowego ekonomy („starosty“); jest i charakterystyka osób zlekka zarysowana: poważna i przygnębiona praca Oluchna, rzeźka, wesoła, śpiewająca Pietrucha, która ma i zręczne dla starosty pochlebstwo w oczy i ostre słowa nagany za oczy—i starosta pożądliwem okiem patrzący na kobiety, czuły na przyjemne dla jego ambicyi piosenki, więc folgujący tym, co go odpowiednio zażyć umieją. A przytem język prześliczny, frazeologia naturalna a barwna, często przysłowiami przetykana i ani jednego wspomnienia mitologicznego, wszystkie imiona miejscowe; księżyc, przedstawiony jako żona słońca, niema pochodzenia greckiego, lecz rusińskie, gdzie nazwa księżycy jest rodzaju żeńskiego. Nie twierdzą, żeby „Żeńcy“ byli obrazkiem realistycznym; bo choć mają szczegóły bardzo realne, zostały jako całość, jako kompozycja, wyidealizowane; pieśń Pietruchy, lubo poza kres pojęć wiejskich nie wybiega, ma cechy literackiego układu i wykończenia.

Artystą był Szymonowicz całą duszą; przeczuwał on, że czasy pięknego rozkwitu poezyi polskiej, że „wiek ozdobny“ mija i z tęsknotą, z cichym żalem w dedykacyi „Sielanek“ zwracał się do jednego ze swych opiekunów i przyjaciół, Mikołaja Wolskiego, iż on już „prawie sam z grona owego ludzi chędogich został, którzy *Muzom uczonym* byli przyjemni,“ za co osiągnęli rozgłośną sławę.

VIII.

Przejdziemy do drugiej grupy poetów, co już prądem reakcyjnym porwani zostali.

KASPER MIASKOWSKI († 1622), rodem z Wielkopolski, ze Smogorzewa, wcześniej utraciwszy rodziców, musiał się zaopiekować młodszymi braćmi, których miał sześciu, oraz siostrami; o naukach akademickich niepodobna było nawet pomyśleć; czytanie musiało zastąpić studia systematyczne. Dopiero, gdy bracia dorosli, a siostry wyszły za mąż, sam się ożenił, ale wciąż go trapiły kłęski; przeniósł się ze Smogorzewa do Osieka; nie mógł atoli wytrzymać długo i tutaj. Około r. 1603 osiadł na Mazowszu, we wsi Włoszczonowej pod Gąbinem. Tu powstały najlepsze jego poezye. Utraciwszy dziecko, pożegnał po trzechletnim pobycie Włoszczonowę i wrócił do Smogorzewa, gdzie znowu biedował, częstymi trapiący procesami. Poezye jego wyszły naprzód r. 1612, a w 10 lat potem ukazał się poprawiony przez autora „Zbiór rytmów” w Poznaniu. Dzieli się na dwie części: religijne i świeckie. W religijnych zachowuje poeta szczerą prostotę, naiwność, ton kantyczkowy, ale czasem pod wpływem ducha humanistycznego miesza też mitologię. W „Rotulach na narodzenie Syna Bożego” każe dziewięciu Muzom pod kierunkiem Apollina opiewać cudowne uwolnienie świata od władzy szatańskiej za pośrednictwem Panny Niepokalanej. Wszystkie te pieśni, różnemi miarami wierszowemi wyrażone, tchną wysoką pobożnością, niektóre mianowicie w żywszym rytmie pisane, można nazwać ładnemi. Przebijają się atoli zarówno tu, jak w „Historji gorzkiej męki i okrutnej śmierci Boga wcielonego” ślady tej poufałości z Panem Bogiem i Świętymi, jaka cechować miała utwory religijne wieku XVII. Brak delikatniejszego smaku podsuwa pocie pomysły, które w ustach mniej pobożnego mogłyby uchodzić za *hart nieprzyzwoity*,

gdy np. Maryę Pannę nazywa „furtą ślepym zamkiem zawartą, od której Bóg schował klucz, ani tam otworzy już który.“ Stosunkowo najładniejszym z utworów religijnych jest rodzaj kolędy, odznaczającej się niektórymi wzruszającymi pomysłami p. t. „Jasleczka nowonarodzonego Dzieciątka Jezus, Boga przedwiecznego.“

Z gorącego uczucia katolickiego wypłynęły wiersze, grubijańskimi wymyślaniami przeciwko różnowiercom przepełnione, jako to: „List Marcina Lutra z piekła do swoich,“ „Do Macieja Rosentretera, hardego i głupiego ministra,“ „Na zbiór łysy (t. j. kalwiński) w Poznaniu epigramma.“ Przenosiły one niepohamowaną ówczesną polemikę na kwietne błonia poezyi, świadcząc o coraz potężniejszym wzmacnianiu się reakcji katolickiej.

W „Rytmach świeckich“ poważne miejsce zajmują te, które wywołane były sprawami publicznymi pomiędzy rokiem 1605 a 1616, opiewające zatem śmierć Jana Zamojskiego, rokosz Zebrzydowskiego, wyprawy do Moskwy w sprawie Samozwańców, klęskę wołoską, klęskę ukraińską, zachętę do zgody na sejmie r. 1616, gdzie wołał do posłów:

Jeśli szczerą ojczyzny miłość was nie zejmie
I głosów nie zniesiecie do zgody uprzejmie;
Tedyć, abo już ten sejm ostatni nam stanie,
Abo berto w Lechowej krainie ustanie!

Z przekonania swoich, jako gorliwy katolik, podzielał Miaskowski poglądy Skargi na potrzebę poszanowania władzy królewskiej, ale ponieważ miał możnych opiekunów wśród rokoszan, np. Szczęsnego Herburta, nie śmiał potępiać bezwzględnie wszystkich, co w rokoszu udział brali; zdanie więc swoje w tej mierze wypowiadał miękko, np. w „Dyalogu o zjeździe jędrzejewskim.“ Lubił jeno ogólnie się wyrażać o potrzebie zgody, o klęskach, jakie rozruchy domowe sprowadzają. Najpiękniejszą jest tu „Pieśń żalo-

sna na klęskę ukraińską i niebezpieczeństwo Kamieńca," przypominająca i formą i wyrażeniami pieśni Kochanowskiego o spustoszeniu Podola.

Osobistym stosunkom swoim złożył Miaskowski dań obfitą w licznych epigramatach, nagrobkach, pochwałach, epitalamiach, trenach, poświęconych różnym osobistościom duchownym i świeckim. Czasami zapłaczę się tu i dobra satyra („Na schwał Mazurów“). Najwięcej rzewności widać w elegii p. t. „Waleta Włoszczonowska.“ W formie za dużo jest tu retorycznej jednostajności: strofy rozpoczynają się wciąż od słowa *zegniam*; ale w treści bardzo sympatycznie przedstawia się nam ten poeta, nieszczęściami ścigany, dla poddanych swych nieuciążliwy, pragnący w sercu wszystkich pozostawić miłe wspomnienie. Władcą języka, artystą słowa nazwać go trudno, ale gładkość i potoczystość wiersza, czasem trafne porównania, przyznać mu można.

IX.

Nie był również naturą artystyczną STANISŁAW GROCHOWSKI († 1612), lubo rozporządzał większym zasobem wyrazów i większą różnorodnością zwrotek wierszowych. Pochodził z Mazowsza, prawdopodobnie z biednej zagonowej szlachty, w dość późnym już wieku uczył się w Pultusku w szkołach jezuickich, gdzie nauczycielem jego był Jakób Wujek, na którego „Postyllę“ napisał (r. 1573) pierwszy znany nam wiersz swój. Z Jezuitami też utrzymywał trwałe stosunki, był wielbicielem Skargi; zakonnikiem jednak nie został, tylko księdzem świeckim około roku 1577 i zaskarbiwszy sobie łaski prymasa Jakóba Uchańskiego, obdarzony został kanonią uniejowską i łowicką, na których zasłynął nie tyle jako gorliwy duchowny, ile jako pieniacz żądny grosza. Poetycką działalność rozwinął głównie od wstą-

pienia na tron Zygmunta III, któremu swoją „Kalliopeę Słowieńską“ i „Pieśni Kallioipy Słowieńskiej“ na zwycięstwo pod Byczyną w r. 1587 poświęcił, tak samo jak później niejeden jeszcze utwór, mianowicie obronę Zygmunta Augusta p. t. „Zygmunt Jagiełło wzbudzony.“ Sypiąc, jak z rękawa, wiersze okolicznościowe treści świeckiej, zalecające się głównie potocznością (najładniejszym z nich „Hołubek“ roku 1588), nie zapomniał także jako ksiądz ogłaszać utworów religijnych, w których bogactwo języka i różnorodność zwrotek wierszowych okazał najlepiej. Nie były to wszakże twory własne, tylko przekłady z łaciny, mianowicie „Hymny, prozy i cantica kościelne“ (1598—1599).

Kiedy w r. 1600 zawakowała katedra biskupa krakowska, Grochowski może za poszeptem Jezuitów napisał w formie popularnej, przypominającej Reja, satyrę p. t. „Babie koło.“ Wystawił tu grono przekupek, radzących na rynku krakowskim o wyborze biskupa; każda zachwala swego kandydata, krytykując rubasznie kandydata podanego przez inną. Zarzuty, robione rozmaitym duchownym, co się ubiegali o owo dostojęństwo, nie były tak bardzo dotkliwe, lecz sam sposób lekceważący wywleczenia sprawy na targowisko wywołał wielki hałas i proces kościelny. Grochowskiemu odjęto probostwo czerskie, zostające pod władzą biskupa poznańskiego, Tarnowskiego, który stosunkowo najbardziej był w „Babim kole“ dotknięty. Biskupem krakowskim został Bernard Maciejowski, popierany w „Babim kole“ przez Grochowskiego, jak nie mniej przez Jezuitów.

Napisanie „Babiego koła“ w niczem zresztą nie wpłynęło na dalszą twórczość podeszłego już w latach księdza-poety. Jak przedtem, tak i potem pisywał mnóstwo wierszy okolicznościowych, z pomiędzy których najlepsze są „Łzy smutne po zejściu Jana Zamojskiego,“ jak przedtem, tak i potem przekładał na wiersz polski utwory religijne, czy to prozą pisa-

ne, jak Tomasza a Kempis „O naśladowaniu Chrystusa,“ czy też wierszem, jak „Wirydarz albo kwiatki rymów duchownych o dziecięciu Panu Jezusie,“ pełne pieśczołliwości, niekiedy ckliwej, Jezuity Jakóba Pontana. Nie darował też, tak samo, jak Miaskowski, ministrowi luterskiemu, Maciejowi Rosentreterowi, niewybrednie mu wymyślając.

W tych wszystkich utworach nie wniósł Grochowski żadnego nowego pierwiastku, prócz formy paru zwrotek, przedtem nieznanych. Natomiast w „Toruńskich Nocach“ (1610) mamy przykład swobodnego, jowialnego humoru, jakiego u dawniejszych pisarzy nie spotykaliśmy. W pierwszej z nich mianowicie Grochowski mówi o sobie, o cichem swem, jednostajnem życiu w Małych Pieckach nad Gopłem, niedaleko Kruszwicy, żartuje pogodnie ze swych dostatków, że ma aż trzech poddanych, co nań pracują i jemu się kłaniają, wychwala koncerty żab w stawie, krzyki gęsi i innego ptastwa domowego; gościa obiecuje uraczyć (jak Kochanowski) prędzej wierszami niż rybami. Jest tu i żartobliwa satyra na zaniedbanie kościoła kruszwickiego przez biskupa, gdyż, jak autor powiada, może umyślnie popełniając anachronizm, że od czasów Popiela, kiedy prałaci odbiegli kościoła, sławnego niegdyś katedrą, bojąc się, by ich myszy nie pojadyły, poszedł ten kościół w poniewierkę zupełną.

Brak panowania nad układem całości, brak plastyki i świetnego kolorytu, brak zastanowienia nad doborem wyrazów i posługiwanie się pierwszym lepszym, niedbalstwo w stylu, budowie wiersza i rymu—oto są główne wady Grochowskiego, który mając łatwość pisania, nie chciał popracować nad skierowaniem jej ku wymaganiom artyzmu.

X.

Rymopisów było zresztą w tej dobie mnóstwo. Z długiego ich szeregu wspomnę tylko *Adama Czahrowskiego*, rycerza-awanturnika, który zwiedził dużo krajów i pierwszy podobno posłyszane na Wschodzie tureckim powieści wierszem polskim, chropowatym co prawda, lecz dziarskim i świeżym, wyraził w książce: „Rzeczy rozmaite... uczynione w taborzech i w ziemi węgierskiej“ (1597, 1599), — *Andrzeja Zbylitowskiego*, autora kilku utworów wierszowanych, z których najpotoczystym jest „Wieśniak“ (1600). wreszcie *Piotra Zbylitowskiego*, który choć szlachcic, nie miał nic przeciw nabywaniu majątków ziemskich przez mieszczan, ani też przeciw trudnieniu się szlachty handlowaniem. Nie płynęło to u niego z jakichś postępowych przekonań, lecz wprost ze względów ekonomicznych, jak to wyraził w zakończeniu „Rozmowy szlachcica polskiego z cudzoziemcem“ (r. 1600):

Albo żeby mieszczanin nie śmiał wioski dostać,
Choć-że swoją kaletą może temu sprostać.
Z tego nic, *gdy mi ją chce on dobrze odliczyć,*
Czemuż mu ja swej wioski nie mam także życzyć?...
Szlachcic, jako powiadasz, niechaj nie prowadzi
Handlów; a, miły bracie, cóż mu to zawadzi?
Wszak tam u was grofowie, szlachta przekupuje,
A przecie ich o to nikt nigdy nie strofuje.

O innych wierszotwórcach można powtórzyć to^o co *Stanisław Witkowski* w „Złotej wolności koronnej“ (r. 1609) powiedział o sobie i spółczesnych:

Siła nas takich, co rytmik piszemy,
Lecz wiersza mądrze nigdy nie stawiamy;
My *rymołowcy*, tamto poetowie,
Znać ich po mowie.

XI.

I w innych dziedzinach literatury obfita mierność przeważała nad zdolnością i talentem w tej dobie. Publicystów jest mnóstwo, ale brak im albo rozleglejszych widoków i talentu (jak *Wereszczyńskiemu*, *Grabowskiemu*), albo szczerości przekonań, zmieniających się w miarę widoków osobistych (jak *Krzyżstofowi Warszewickiem*•). W filozofii panował wciąż scholastycezm, a najlepszym jego przedstawicielem był wspomniany już między polemistami religijnymi jezuita *Marcin Śmiglecki*, którego ogromna „Logika” po łacinie napisana (wyd. r. 1618) uzyskała w Anglii pewne uznanie, aczkolwiek w kraju wpływu, jak się zdaje, nie wywarła. W historii nie było również wyższych umysłów; kronikarski sposób pisania wciąż jeszcze uważano za najlepszy. Najważniejszą w tej gałęzi pracą tej doby jest „Kronika polska”, którą JOACHIM BIELSKI († 1599) wydał pod imieniem swego ojca Marcina, w r. 1597, chociaż częściowo tylko z „Kroniki świata” i z przypuszczalnych notat ojca korzystał. „Przepisując w większej części z obcych źródeł i układając wedle gotowych wzorów, nie mógł Bielski stworzyć całości własną indywidualnością nacechowanej, nie mógł żadnej myśli naczelnej z dobrym skutkiem przeprowadzić, nie umiał myśli i ducha każdej epoki odtworzyć i zakląć we właściwe formy, nie umiał swego czasu ocenić i kopiował go tylko wedle obcych wzorów. Obok wiekłej liczby drobnostek i annalistycznych zapisków, karłowacieje rzecz główna, i sprawy krajowe stoją często na równi ze wspomnieniem o grzmotach, pożarach i t. d. 1).” Nie dla zalet wewnętrznych wspomina tu więc tę Kronikę, lecz dla jej pięknej polszczyzny, dla jej naiwnego stylu, który zresztą do udoskonalenia prozy naszej się nie przyczynił, i wreszcie dlatego, że była to pierwsza Kronika *po polsku* wydana, gdyż tłumaczenie Kromera ukazało się dopiero w 14 lat potem.

Słabł więc, jak widzimy, artyzm, zacieśniał się widnokrąg myśli, a zaprowadzona w r. 1603 przez znanego nam już biskupa krakowskiego, Bernarda Maciejowskiego, cenzura duchowna książek, nakładała więzy na śmielsze poloty myśli, skazywała wiele utworów na zmarnienie w rękopisie, co więcej, pragnęła najbliższą, niemiłą sobie działalność wieku XVI przytłumić, a nawet zniszczyć. Zaczęły się ukazywać spisy (*Index*) książek zabronionych; a w tych spisach mieściło fanatyczne duchowieństwo nie tylko dzieła różnowierców, wprost przeciwko katolicyzmowi zwrócone, nie tylko książki Marcina Bielskiego, Reja, lecz nawet... Jana Kochanowskiego, pomimo jego Psalterza, przyjętego w Kościele polskim katolickim. Z każdym rokiem od tego czasu widać pogarszanie się stosunków umysłowych w Polsce; a jeżeli w ciągu panowania Zygmunta III, który reakcyę katolicką najsilniej popierał, utrzymały się jeszcze jako tako tradycye doby poprzedniej, było to wynikiem głównie „chryżości nabytej“, t. j. działania ludzi, wychowanych w czasach swobody myśli, w „wieku ozdobnym.“

---

1) Władysław Nehring: „O historykach polskich XVI wieku. Część druga. O życiu i pismach Joachima Bielskiego.“ Poznań, 1860, str. 53.

KONIEC TOMU PIERWSZEGO.

DOTYCHCZAS WYSZŁY:

Tom.

1. Juliusz Słowacki. **Powieści poetyckie**, z przedmową *Piotra Chmielowskiego*.
- 2, 3 i 4. Bolesławita. **Tułacze**, opowiadanie historyczne, z przedmową *Adama Pługa*.
5. Gustaw Le Bon. **Psychologia rozwoju narodów**, z przedmową *Juliana Ochorowicza*.
6. Eliza Orzeszkowa. **Trzy nowelle**, z przedmową *Teodora Jeske-Choińskiego*.
7. Iwan Turgeniew. **Z zapisek myśliwego**, w przekładzie i z przedmową *Klemensa Junoszy*.
- 8, 9 i 10. Fryderyk hr. Skarbek. **Dzieje Księstwa Warszawskiego**, z przedmową *Piotra Chmielowskiego*.
11. Wiktor Gomulicki. **Cudna Mieszczka**, obrazek warszawski, z przedmową *Teodora Jeske-Choińskiego*.
12. Jan Kochanowski. **Psalterz Dawidów**, z przedmową *Bronisława Chlebowskiego*.
13. Jan Zacharyasiewicz. **Zakopane skarby**, powieść, z przedmową *Teodora Jeske-Choińskiego*.
- 14 i 15. Bolesławita. **Czarna Perelka**, powieść, z przedmową *Teodora Jeske-Choińskiego*.
16. Julian Mohort i Klemens Junosza. **Listy do przyszłej narzeczonej i Listy do cudzej żony**, z przedmową *Teodora Jeske-Choińskiego*.
17. Teodor Jeske-Choiński. **Stłumione Iskry**, powieść, z przedmową *Ignacego Matuszewskiego*.
18. Juliusz Słowacki. **Poemata**, z przedmową *Piotra Chmielowskiego*.
19. Władysław Smoleński. **Szkoły historyczne w Polsce** (główne kierunki poglądów na przeszłość) studjum, z przedmową *Aleksandra Rembowskiego*.

Tom.

20. Maryan Gawalewicz. **Szkice i obrazki**, z przedmową *Teodora Jeske-Choińskiego*.
21. Piotr Chmielowski. **Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi (1815—1825)**, z przedmową *Bronisława Chlebowskiego*.
- 22 i 23. Franciszek Wężyk. **Władysław Łokietek**, powieść historyczna, z przedmową *Juliana Mohorta*.
24. Roman Plenkiewicz. **Kształcenie młodzieży** (Nauczanie początkowe i średnie), z przedmową *Juliana Ochorowicza*.
25. Zygmunt Krasiński. **Irydyon**, z przedmową *Piotra Chmielowskiego*.
- 26, 27, 28 i 29. F. Bernatowicz. **Pojata, córka Lezdejki**, z przedmową *Teodora Jeske-Choińskiego*.
30. Julian Ochorowicz. **Wiedza tajemna w Egipcie i Istota bytu**, z przedmową *Ignacego Matuszewskiego*.
31. Klemens Junosza. **Na zgliszczach**, powieść wiejska, z przedmową *Teodora Jeske-Choińskiego*.
- 32 i 33. Anna Potocka. **Pamiętniki**, tłomaczyła J. A., z przedmową *Piotra Chmielowskiego*.
34. H. Lachambre i A. Machuron. **Wyprawa André'go balonem do bieguna**, w przekładzie M. O., z przedmową *Juliana Ochorowicza*.
- 35 i 36. Berta baronowa Suttner. **Precz z orężem!** historia prawdziwa, obrobił Włodzimierz Trąmpczyński, z przedmową *Teodora Jeske-Choińskiego*.
37. Fryderyk hr. Skarbek. **Pamiętniki Seglasy**, z przedmową *Piotra Chmielowskiego*.
- 38 i 39. Fridtjof Nansen. **Podróż do bieguna północnego**, w przekładzie i z przedmową *Stanisława Janiszewskiego*.
- 40, 41, 42. Wiktor Hugo. **Rok dziewięćdziesiąty trzeci**, z przedmową *J. A. Święcickiego*.
43. Klementyna z Tańskich Hofmanowa. **Dziennik Franciszki Krasińskiej**, z przedmową *T. Jeske-Choińskiego*.
44. Wiktor Biernacki. **Nowe dziedziny widma**, z przedmową *Juliana Ochorowicza*.
- 45 i 46. Hr. A. K. Totstoj. **Książę Srebrny**, z przedmową *J. A. Święcickiego*.
47. Juliusz Słowacki. **Beniowski**, z przedmową *Piotra Chmielowskiego*.
- 48 i 49. Teodor Tomasz Jez. **Szandor Kowacz**, z przedmową *Piotra Chmielowskiego*.
50. Adam Krechowicki. **Stella.—Tartówna**, z przedmową *Teodora Jeske-Choińskiego*.
51. G. Krahrmer. **Syberya i znaczenie wielkiej kolei Syberyjskiej**, w tłómacz. i z przedmową *Włodz. Trąmpczyńskiego*.
- 52, 53, 54, 58. **Dzieje Narodu Polskiego**, z przedmową *Władysława Smoleńskiego*.

Tom.

55. Adolf Dygasiński. **Wilk, psy i ludzie.** — W puszczy, z przedmową *Teodora Jeske-Choińskiego*.
- 56, 57. Marek Twain. **Przygody Huck'a**, z przedmową *J. A. Święcickiego*.
59. **Pamiętniki Franciszka Karpińskiego**, z przedmową *Piotra Chmielowskiego*.
- 60, 61. J. I. Kraszewski. **Barani Kożuszek**, z przedmową *Teodora Jeske-Choińskiego*.
62. Marya Rodziewiczówna. **Straszny Dziadunio**, z przedmową *Adama Pługa*.
- 63, 64, 65. Ludwik Gallet. **Kapitan Czart.—Przygody Cyrana de Bergerac**, przekład Gomulickiego, z przedm. *Święcickiego*.
- 66, 67. Oskar Mysing. **Berezyna**, w przekładzie i z przedmową *Włodzimierza Trąpczyńskiego*.
68. Konstanty Rengarten. **Pieszko do Chin**, w przekładzie Henryka Wernica, z przedmową *Juliana Ochorowicza*.
69. C. F. Gordon Cumming. **Zycie w Chinach**, w przekładzie d-ra Wik. Wolskiego, z przedmową *Juliana Ochorowicza*.
70. Michał Bałucki. **Przekłete pieniądze**, z przedmową *Teodora Jeske-Choińskiego*.
- 71, 72. Ferdynand Hoesick. **Miłość w życiu Zyg. Krasieńskiego**, z przedmową *Piotra Chmielowskiego*.
- 73, 74. Kajetan Kraszewski. **Bartochowski**, z przedmową *Teodora Jeske-Choińskiego*.
- 75, 76, 77, 78, 79, 80. Cervantes. **Don Kiszot**, w przekładzie W. Zakrzewskiego, z przedmową *J. A. Święcickiego*.
81. Edmund Biernacki. **Istota i granice wiedzy lekarskiej**, z przedmową *Juliana Ochorowicza*.
- 82, 83. Anna Neumanowa. **Obrazy z życia na Wschodzie**, z przedmową *J. A. Święcickiego*.
84. Stanisław Grudziński. **Połpanek**, z przedmową *Teodora Jeske-Choińskiego*.
- 85, 86. Teod. Tom. Jeż. **Nad rzekami Babilonu**. Powieść.
87. Teodor Jeske-Choiński. **Historyczna powieść polska**. Studium krytyczno-literackie.
88. Włodzimierz Zagórski. **Wybór poezyi**, z przedmową *Wiktora Gomulickiego*.
89. **Pamiętniki Szymona Konopackiego**, z przedmową *J. A. Święcickiego*.
90. Maciej Wierzbński. **Nowelle**, z przedmową *T. Jeske-Choińskiego*.
91. Piotr Chmielowski. **Historya Literatury Polskiej**, z przedmową *Bronisława Chlebowskiego*, z ilustracyami.
-

6.7
6091/
/A